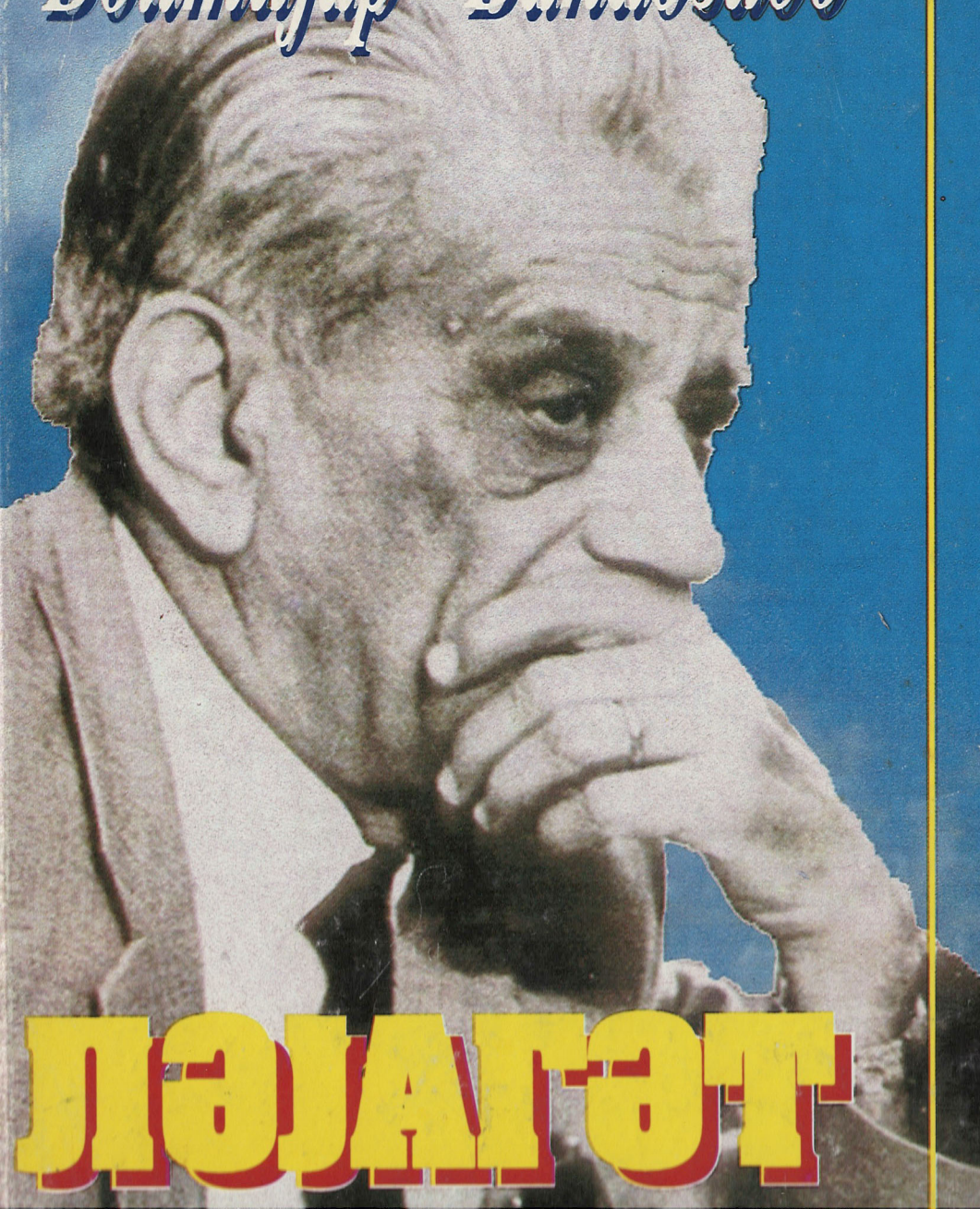

Бәхтиҗар Ваһабзада

ЛӘҗАГӘТ

Бәхтијар
Ваһабзадә

Ш16
Б27

812.380
ЛӘҶАГӘТ

М. Ф. Ахундов эдмина
Директор Р. С. Уллина
КНДР. А. А. СЫ

АЗЕРБАЙҖАН
НӘШРИЯТЫ
БАКЫ - 1998

Редактору
Азәр Бағыров

B1 (98)

Ләјагәт. Бәхтијар Ваһабзаде -- Бақы, "Азәрбајчан" нәшриј-
јаты, 1998. - 208 с.

B 4804000000-01(98)

В М 670 (07)-98 Сифаришлә

© "Азәрбајчан" нәшријјаты, 1998.

НӘФӘСИН, СӘСИН ИСТИГЛАЛ ҺАРАЈЫ ВӘ ЕНЕРЖИСИ...

Адәтән, чәмијјәтдә баш верән глобал социал вә идеологи һа-
дисәләр мигјасча она тај, бәрәбәр әдәби тәләтүм вә далғада әт-
рафа әкс-сәда салыр.

Поезијанын ғыртына күчү вә енержиси о заман бирә ики гат
артыр ки, ингилаб нәһриндә шаир сөзүн тәкчә мөчәзи јох, үстә-
лик һәм дә һәрфи мө'насында далғаја вә тәләтүмә чеврилир.

Бақыда дүз үч һәфтә сәнкимәјән истиглал вә ингилаб нәһрин-
дән бир сәһнә инди дә көзүмүн өнүндәдир:

Далға дениздә тәләтүмә кәлдији кими, халғын да еһтирасы,
синир вә әсәб енержиси саһилдә һәрәкәтә кәлмишди 1988-чи
ил, 18 мај. Чағлајан мејдан елә бил саһилин ғыртынадан долдур-
дуғу вә әлиндә тутдуғу гәзәб пијаләси иди, һәлә дүнәнә гәдәр су-
сан, тәмкин, дөзүм кәстәрән күтләнин артыг сәбр касасы долуб
дашмышды. Мејданда бир халғын ағысы, әсәби күкрәјирди вә
бу "ғыртына ахтаран" нәһрин "үсјанкар гајығы" - шаир иди!...

Тәнһа јелкәни милјон нәфәсин күләји долдурду, издиһамын
милјон әли вә голу Бәхтијары хијабанын башы үстүнә галдырды
вә та хитабәт күрсүсүнә гәдәр шаир инсан денизинин далғасын-
да үздү. Ону трибунаја апаран јол һәлә һеч заман бу гәдәр кәсә
вә бу гәдәр уча олмамышды. Халг илә, ел илә үрәк вә чан бир-
лијини о, һәлә һеч вахт бу гәдәр јахындан һисс етмәмишди. Кө-
зүндә вә јанағында јаш киләләнди. Ше'рин, поезијанын көз ја-
шы издиһамын денизинә, далғасына ахды...

О заман хитабәт күрсүсүндә шаирин бир тәрәфиндә јахын
досту, бөјүк кристаллограф алим Худу Мәммәдов, бир тәрәфин-
дә исә көнүл сирдашы, тибб профессору Нурәддин Рзајев дајан-
мышды. Шаирин көз јашларына дөзмәјән Н.Рзајев ону бағына
басыб "бу күн сәнин ағлајан күнүн дејил, әксинә, күләси күнүн-

дүр. Сәни өз чигиндә хитабәт күрсүсүнә кәтирән бу инсан дал-гасы исә сәнин 40 ил әввәлдән бу күнә гәдәр сәлдижин истиглал тохумларынын чүчәртиләридир” - деди. Јериндә дежилмиш бу сөз Худуну да көврәлтмишди.

Дејирләр ки, дүнјада ән әввәл сөз олуб. Јох, илк сәс-сөз ол-мајыб. Илк сәс-һајгырты олуб. Јаралы гурдун һајгыртысы кими, үрәји, торпагы парчаланмыш шаирин һајгыртысы кими!... Мараг-лыдыр ки, сөз, сәс, һарај, фәрјад... өзү Бәхтијар ше’риндә ајры-ча образдыр, “Икинчи сәс”, “Фәрјад” пјесләриндә исә һәтта ад-дыр, сәрләвһәдир. Бурада сәс — тәбиәтин сәси, өзлүјүндә инса-нын, јерин, көјүн, фәрјадын сәси дејил, милләтин, халгын истиг-ләт һарајынын сәсидир. Сәс, алгыш, фәрјад, һарај — Бәхтијар ше’риндә һәмишә вар, ја пычылты, ја да көј курултусу шәкли-дә! Истиглал шаиринин истиглал һарајы шәклиндә!...

Бәхтијар Ваһабзадәнин публисистикасында бу һарајы биз мәнһз һајгырты вә “көј курултусу” шәклиндә көрүрүк. Чүнки бу публисистика сакит маса архасында јазылмамышдыр, мә’мурун вә бүрөкратын кабинет идилијасында әрсәјә кәлмәмишди. Рә-гиблә, јагы илә үзбәүз, тәкбәтәк савашдан, јад кенерал сифәти-нә вурулан бегафил силләдән, ефирә, радионун далғасына гары-шан көз јашындан, халгла диалогдан, ја да сәнкәрдән, трибуна-дан сөјләнән монологдан јаранмышдыр.

Бу монологун әввәли 1988-чи ил һадисәләриндән һәлә чо-хоч габаға, әллингил илләрә, сәсиалистчәсинә култ вә казарма дөврүнә кеңиб чыхыр.

Мәсәлә ондадыр ки, “диссидент” фәалијәти илә Бәхтијар һә-лә 1959-чу илдә јаздыгы вә Фүзулијә һәср етдији “Шәби һичран” поемасындан башламышды. Јадыныздадырмы:

Сәрвәт кетсә, гәм јемә, сәрвәт кәләр јенә дә.

Бу гәмдир ки, бир халгын руһуна, ешгинә дә

Гәсд едәләр... ај аман!

Әләмләрин, дәрләрин һамысындан бу јаман!

“Күлүстан”, “Јоллар-оғуллар”, “Мәрзијә”, “Ағлар-күлөјән”, “Тәзадлар” адлы поемалары, “Нео”, “Латын дили”, “Дан јери”, “Шан-шан дејир” ше’рләри вә онларча башга әсәрләр, әслиндә “ики мәтнли”, чох гатлы бәдии нүмунәләр иди.

Тәсадүфи дејил ки, әмәл, һәрәкәт вахты кәләндә Бәхтијар ја-зы масасына дәрһал мүбаризә сәнкәрини дә әләвә етди. Бу да би-зим истиглал поезијасынын гәдим ән’әнәләриндән иди. Мән һә-лә милли шаирләрин әскәр шинели кејмиш С.Вургун, С.Рүстәм, Р.Рза... нәслини демирәм, вахтилә Мөһәммәд һәди Балканларә кеңиб, әлиндә силаһ Биринчи дүнја һәрбиндә вурушмамышдымы?

Јахүд, Әһмәд Чавад түркләрлә бир јердә Балканларда вә Би-ринчи дүнја һәрбиндә Шәрг чәһәсиндә чәнк еләмәмишдики?

Шаирин әмәлдә, ишдә мүһарибәсинин дә мүхтәлиф үсуллары вар. 1990-чы ил јанварын 21-дә партијадан чыхмасы барәдә Гор-бачова илк телеграмы ким кәндәрир вә елә һәмин күн Бақыда митингдә буну халга ким е’лан едир, шәхси нүмунә кәстәрир?

Јохса, халгы чәзаландыран вә телевизијанын енержи блокуну паргладан рус кенералы Овчинниковун үзүнә түпүрән, “Сиз фа-шистсиниз!” - дејән бәлкә полис вә әскәрләрдән бири олуб? О вахткы партија вә дәвләт рәһбәрләриндән бири олуб? Јох, тәк-чә Бәхтијар Ваһабзадәнин чәсарәти онда кенералын тапанча-сындан горхмајыб вә о, хаин нијјәтлә кәлән өчнәби забитә өз шаир сөзүнү дејиб.

Бу да азыр.

20 јанвар күнү сәһәр фәвгәл’адә сәссијанын чағырылмасыны радиода мәнһз Бәхтијар Ваһабзадә е’лан едиб вә сәһв етмирәмсә, бу е’лан һәмин күн (20 јанвар) 10-15 дәфә тәкрар олунуб.

Нәһајәт, өзү чағырдыгы сәссијаны Бәхтијар өзү дә апарыб.

Милләт вәкилләринин бир чоху кәлмәмишди, кәләнләрин дә чоху узаг рајон вә шәһәрләрдән иди. Бәс МК катибләри һарада иди? Һәсән һәсәновдан башга/. Рајон партија катибләри, назир-ләр, рүтбәли, титуллу партија мә’мурлары һарда иди?

Бәхтијар Ваһабзадә ичласы апармаг үчүн көмәкчи сечәркән дә јенә мә’мурлардан бирини јох, өз һәмкарыны — Исмајыл Шыхлыны Рәјасәт һәј’әтинә чағырыр. 21 јанвар сәссијасыны Ба-қыда бир шаир вә бир дә бир насир апарыр!... Дүнја сижасәт те-атрында көрүнмәмиш бир һадисәдир! Мәнһз будур әдәбијјатын милли вә сижаси һәјатда иштиракынын бариз нүмунәси!...

Әскәр Вәтән гаршысында борчуну торпаға гарышан ганы илә өдәдији кими, шаир дә Вәтән борчуну поезијаға гарышан, ше’рә дөнән, сөзә, әмәлә чеврилән ганы илә өдәјир!... Нечә ки, Бәхти-јар ше’рини дә, публисист сөзүнү дә үрәјинин ганы илә јазыр...

Узаг газгах елиндөн догма Бакынын харајына илкин келэн жазычыны - Олжас Сүлейменову да Азербайжана мөһз шаирин һөј-чан зәнки вә тәбили чағырмышды.

Шаирин публицистикасында өз әксини тапан, онун әсасыны тәшкил едөн конкрет һәјати эпизодлардан бирини дә хатырлајы-рам. Республикаја 13 илдән артыг рәһбәрлик етмиш милли рәһ-бәрә вә өндәрә өз әли илә тикдији бинада, Али Советдә кедән ичласын трибунасында сөз демәјә имкан вермәдиләр. Салонда нә гәдәр кечмиш рәһбәрин өзүнүн јетирдији партократ мә’мурлар вар иди, амма вичданын, милли-инсани шәрәфин, һәгигәтин сө-зүнү о ичласда да јалныз Бәхтијар Ваһабзадә деди...

Нәһәјәт, Чеймс Бејкерә, Ричард Козларичә дә үсјан вә етираз долу мәктублары јенә шаир Бәхтијар Ваһабзадә јазды.

Китаб бүтүнлүклә архасында әмәлләр дајанан јазылардан тәр-тиб едилмишдир. Онун уникал вәһәти дә елә будур. Әслиндә, китабда охучуја тәғдим олуна дикәр јазылар да конкрет үнван-лара, һәр биримизә үнванланмыш шаир вә вәтәндаш харајыдыр. “Шәнбә кечәсинә једән јол” — бу лаконик публицист-фәлсәфи ессени јалныз дүнәнин, кечмишин фәчили шәнбәсинә кедән јол јох, һәм дә кәләчәјин сәһәринә, кәнчлијә, сабаһкы нәслә үнванланан вәсијјәт вә нәсиһәт һесаб етмәк олар.

Бәхтијарын публицистикасы јалныз күнүн, саатын еһтијачына реакция кими јаранан әдәби-естетик сәнәдләр дә дејил. Шаир идеологу һәмин һадисәләрә кәтириб чыхаран тәбии, милли вә мә’нәви еколокија (тәбиәт вә тарих!), халгда менталитет тәрби-јәси, Гарабағ һадисәләрини шәртләндирән харичи, глобал кео-сидјаси мараглар, һәмчинин, дахили хәјанәт вә тәхрибатлара кә-тириб-чыхармыш әхлағын вә тәрбијәнин мә’нәви-милли сәбәб-ләри вә көкләри дүшүндүрүр. Онларын һамысынын әсасында үч сабит, дәјишмәз мүәллиф мөвзусу дурур: торпаг, тәбиәт, заман, тарих вә дил һақтында дүшүнчәләр...

Гарабағы шаир Азербайжанын јалныз әразисинин јох, мә’нә-вијјатынын, мә’нәви вә “мән”инин бир парчасы һесаб едир вә халғын мөһз гејрәти, шәрәфи сәвијјәсиндә онун исмәти кеши-јиндә дурмағы, әсир дүшмүш көзәлин — Шушанын гурбаны, әзабкеши, шәһиди олмағы шаирин вә ше’рин, халғын вә ајры-лыгда һәр вәтәндашын вәзифәси һесаб едир /“Шәнбә кечәсинә кедән јол”, “Ваһид, бөлүнмәз”, “Ләјагәт” мәғаләләри/.

Ана сүдү кими, ана Вәтән вә ана торпаг кими, ана дили дә доғулдуғу күндән һәр бир халғын мә’нәви сәрвәтинә чеврилир. Мөһз дил сәрвәтини итирәнләр сонрадан торпағы да итирмәјә мөчбур олулар. Вәтәнә мөһәббәт тәрбијәсини дилә мөһәббәт дәрсләриндән башламағы шаир мүгәддәс вә вачиб билир /“Ана дилим, ана көкүм”, “Ана дили”, “Вәтән очағынын истиси” вә с. мәғаләләр/.

Тәкрарсыз милли-мә’нәви сәрвәтимиз торпагла вә диллә јана-шы, һәм дә тарихдир. О, кечмишә јох, бизә мөхсусдур. Халғы тарихлә дә тәрбијә етмәјәндә, әчдады, көкү унуданда тарих “өлүр”. Тарихиндән истифадә етмәјән халг исә јералты сәрвәтиндән, тә-бии енержи еһтијатларындан истифадә етмәјән халг кими кө-мәксиз вә јохсулдур. Јалныз јаддашыны итирән милләт торпағы-ны, дилини вә “мән”ини дә итирә билир. Јәгин, бир дә буна кө-рәдир ки, шаирин бу китабда публицистикаја чеврилән поезија-сында көкдән, ән’әнәдән бу гәдәр чох данышылыр...

Әкәр дүнјада башдан-ајаға романтик истиглал варса, о да Азербайжан истиглалыдыр. Дүнјанын ән романтик истиглал ша-ирләри дә түрк шаирләридир: Мөһмет Акиф Әрсој, Мөһәммәд һәди, һүсејн Чавид, Әһмәд Чавад, Назим һикмәт, Шәһријар, Сә-мәд Вурғун, Рәсул Рза... Хәлил Рза, Мөһмәд Араз...

Бәхтијар Ваһабзадә һәм поезијасы, һәм дә публицистикасы илә онларын сырасында тәкрарсыз јер тутур.

Г. ЈАШАР

РЕДАКТОРДАН

Бу китаба халг шаири Бәхтијар Ваһабзадәнин поезија-сына вә үмумијјәтлә јарадычылығына хас олан милли истиглалыјјәт, вәтәнпәрвәрлик, һагг-әдаләт, јүксәк мә'нәвиј-јат уғрунда мүбаризә мөвзулары илә сәсләшән публицистик мәғаләләри, мүсаһибәләри вә диқәр јазыларынын бир гисми топланмышдыр. Охучулар бурада вәтәндаш-шаир, алим, ич-тимаи хадим, милли вәкили, мүдриқ ел агсаггалы Б.Ваһабзадәнин ичтимаи-сијаси, социал-мә'нәви һәјатымызын онун фикрини даим мәшгул вә нараһат едән дүшүнчәләри, гәнаәтләри вә төвсијәләри илә таныш олачаглар.

Бу јазылар вахты илә мүхтәлиф дөври мәтбуат ор-ганларында, мүәллифин ајры-ајры китабларында дәрч олун-мушдур. Онларын бир чоху һәлә гырмызы совет импери-јасы, инзибати-амирлик режими дөврүндә, һабелә онун сү-гутундан сонракы илк илләрдә, милли мүстәғиллијимизә вә дөвләтчилијимизә тәзәчә јенидән говушдугумуз кешмәкеш-ли, мүсибәтли, ганлы-гадалы, агрылы-ачылы, ичтимаи-сијаси гаршыгылыг вә гаршыдурма дөврүндә јазылмышдыр. Она көрә дә тәбиидир ки, бу јазыларда һәммин дөврләрин ич-тимаи-сијаси вә идеоложи дуруму илә бағлы бә'зи мәғам-лар истәр-истәмәз мүәјјән дәрәчәдә әксини тапмышдыр. Одур ки, китабы чапа һазырлајаркән материалларда јуха-рыда дејиләнләр бахымындан мүәјјән дәјишикликләр едил-миш, ихтисарлар апарылмышдыр.

Лакин һәммин јазыларын дөврүнүн тарихи сәнәдләри ол-дугу нәзәрә алынараг, мүәллиф көзләри өнүндә баш верән просесләрә, ајры-ајры һадисә вә ја шәхсләрә мүнәсибәтин-дәки тәкамүлү әкс етдирмәк бахымындан бә'зи мәтләбләр олдугу кими сахланмышдыр. Һөрмәтли охучулардан бунла-ры нәзәрә алмалары хаһиш олунур.

ЗАТИ-АЛИЛӘРИ БЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ ЧӘНАБЛАРЫНА МӘКТУБ

Һөрмәтли Президент, дүнән, ијунун 8-дә кечә саат 12.30-да телевизија илә верилән ше'рләримин динләдикдән сонра мәнә зәнк едиб ше'рләрим һагында өз тәәсүратынызы билдирди-низә көрә сизә дәрин-дәрин тәшәккүрләримин билдирирәм.

Јарым саата гәдәр давам едән сөһбәтимиздә сиз ше'рләрин сиздә ојатдығы тәәсүраты демәклә кифәјәтләнмәјиб, һәм дә һәр биринин тәһлилини вердиниз. Күнәјли азербәјҗанлы Мәрзијә Үскүјүнүн ана дили уғрунда апардығы мүбаризәјә һәср етдијим "Мәрзијә" поемасындан верилән парчаны пешәкар әдәбијјатшү-нас сәвијјәсиндә тәһлил етдиниз. Сиз чох доғру гејд етдиниз ки, 1984-чү илдә јаздығым бу әсәрдә совет һакимијјәти илләриндә ана дилимизин гапылар архасында галдығыны демәк үчүн "тызым сәнә дејирәм, кәлиним сән ешит" үсулундан истифадә едәрәк бу мүшкүл дәрдимизи Күнәј Азербәјҗанына көчүрмәклә һәм онла-рын, һәм дә өзүмүзүн үрәк ағрысыны дилә кәтирмишдим. Мә-ним бу әдәби үсулуму сиз һәлә о заманларда да билир вә мәни һүчумлардан горујурдунуз. Бу күн танрыја чох шүкүрләр олсун ки, мәмләкәтимизин истиғлалы илә јанашы, ана дилимиз дә өз истиғлалыны газанмышдыр.

Сиз түрк дилләри ичәрисиндә Азербәјҗан-түрк дилинин даһа бөјүк имканлара вә инчәликләрә малик олдуғуну чох доғру вур-ғулајыб дилимизин букүнкү сәвијјәси барәдә јазмаг зәрурәтини гаршымыза тәләб кими гојдунуз.

Һөрмәтли Президент, ана дилимизин нәләрә гадир олдуғуну биз әдәбијјат хадимләри сизин нитгләринизин санбалында, де-мәк истәдијиниз фикирләрин дәгиг ифадәсиндә, ишләтдијиниз тәркибләрин образлылығында вә афористлилијиндә һәмишә мү-шаһидә етмишиқ.

Анамын өлүмүнә һәср етдијим ше'рин сизи көврәлтдијини,

мәним жаралы мисраларымда өз доғма ананызын образыны көрдүүнүзү сиздөн ешитмөк мәним кими ади бир гөлөм саһиби үчүн чох хош иди. Нијамәддин Мусајевин мәним сөзләримә јаздығы “Тијамәтә галмасын” маһнысынын фонунда верилән лөвһөләрин, епизодларын /гачгын чадырлары, шөһид мәзарлары, азадлыг мејданындакы халг һәрәкаты вә с./ маһнынын руһуна ујғунлуғуну, бир сөзлә, режиссор тапынтыларыны көзәл изаһ етдиниз.

Режиссор Ә.Казымовскинин тәртибатыны, милли театрын актрисасы Лаләзар ханымын ифасындакы көзәллији, көлмөләр үзәриндәки вургуларын дүзкүнлүјүнү чох дәгигликлә гејд етдиниз.

Мән телефонда үмүмән сәнәтә вә сәнәткарә көстәрдијиниз дигәт вә гајгыңыз үчүн сизә тәшәккүләрими истәдијим кими чатдыра билмәдијимә көрә бу мәктубу јазмалы олдум.

Сағ олун, торпагларымызын бүтөвлүјү, милләтимизин сәадәти наминә апардыгыңыз мүбаризәдә улу танры сизә јар олсун.

Дерин һөрмәтлә, “Азәрбајчан” гәзети, 10 ијун, 1997

ВӘТӘН ВӘ ИСТИГЛАЛ

ВƏТƏН ОЧАҒЫНЫН ИСТИСИ

Азәрбајчаным, доғма дијарым, ата-бабаларымын јурду-јувасы, балаларымын, кәләчәк нәвә-нәтичәләримин јурду-јувасы, исти очағым, јеканә дајағым, ана вәтәним, илк севким, сон мәнәббә-тим, торпағындан јарандым, торпағына гарышачағым даими мәс-кәним, голум, ганадым, үмид јерим, инанч јерим, иманым, күма-ным, шөһрәтим, шаным, өјүнчүм, севинчим, фәхрим, вүгарым, дөјерим, гијмәтим, әбәдијјәтим мәним!

Бу тәшбехләрин ичиндә јалныз бирчәсини — “дөјерим” сөзү-нү истәдијим кими инчәләјә билсәм Азәрбајчанымын мәним үчүн нә олдуғуну охучулара чатдырмыш оларам. Бурда бөјүк на-ғыл устасы Андерсенин “Күмүш пул” адлы һекәјәси јадыма дүш-ду:

Бир мәмләкәтин пулу харичи өлкәјә сәфәр едән биринин чи-биндә јад мәмләкәтә кәлиб чыхыр. Пул бу өлкәдә әлдән-әлә ке-чир, сахта һесаб едилир, хәрчләнмир, јад өлкәдә өз дөјерини итирир. Дахылда бир тәрәфә атылан пул бу өлкәнин хәрчләнән, истифадә олунан пулларына бахыб аһ чәкир. Фикирләшир ки, ахы өз өлкәмдә мәнә филан, филан шәјләри алмағ оларды, бәс бурда мәни нијә сәјан јохдур? Јад өлкәдә хәрчләнмәјән пул хиф-фәт еләјир, дәрдә дүшүр... Һәмән пул һәрләниб јенидән өз өл-кәсинә гајыданда дөјерини тапыр, өзүнә гајыдыр, хиффәтдән азад олур.

Демәк, јалныз пулун дејил, һәр шәјин, о чүмлөдән һәр кәсин өз дөјәри, өз гијмәти вар. Әшјанын да, инсанын да дөјәри онун кәрәклијинин дәрәчәси илә өлчүлүр. Инсан да, әшја да нә гәдәр кәрәклидирсә бир о гәдәр гијмәтлидир, дөјәрлидир.

Кәрәклији тә’мин едән амил — мүһитдир, шәраитдир, вәзиј-јәтдир. Мешәдә балта нә гәдәр кәрәкдирсә, евдә онун бир елә әһәмијјәти јохдур. Дәрзи үчүн үлкү, јазычы үчүн гәләм, дөмир-чи үчүн чәкич башгалары үчүн ејни гијмәтдә дејил.

Демәк, мүтлөг көзәл вә мүтлөг дәјәр јохдур. Мәчнун үчүн Лејлидән, Фәрһад үчүн Шириндән, Ромео үчүн Чүлјеттадан көзәли јох иди.

Лакин бир дә мүтлөг көзәл вар.

Тысбагаја дедиләр, дүнјанын ән көзәл һејваныны тап кәтир. Кетди баласыны кәтирди. Тысбаганын баласы онун үчүн мүтлөг көзәлдир. Бәс үмүм үчүн?..

Бир ше'р мәчлисиндә шаирләрдән бири Вәтән һаггында ше'р охуду. Һәммин ше'рин бәндләри "көзәл вәтән" сөзү илә битирди. Назим Һикмәт бу ше'рә чох әсәбләшди вә шаири јанына чагы-рып деди:

— Әзизим, "Вәтән" сөзүнү "көзәл" сөзү илә бәзәмәк јерсиз-дир. Она көрә ки, Вәтән дејинчә көзәллик јада дүшүр, чүнки һәр кәсин вәтәни онун үчүн мүтлөг көзәлдир. Бу памбыга ағ, бала ширин демәјә бәнзәјир.

Бу, һәгигәтән беләдир. Вәтән она көрә көзәл дејил ки, о, доғ-рудан да көзәлдир. Она көрә көзәлдир ки, о, вәтәндир. Ана да елә.

Гајыдаг Андерсенин нағылына. Һәр дәфә харичи өлкәдә олан-да истәр-истәмәз бу нағыл јадыма дүшүр. Өзүмү нағылдакы сах-та пул вәзијјәтиндә көрүрәм. Бир дәфә Лиссабонда бөјүк бир мағазада сәфәр јолдашларымы итирдим. Күчәјә чыхыб дәһшәтә кәлдим. Мәни сојуг тәр басды. Јанымдан саға, сола кедән адам-лара бахыб бу бојда шәһәрдә тәк-тәнһа олдуғуму дәһшәтли ағры илә һисс етдим. Адамлар мәнә фикир вермәдән јанымдан өтүр, мәнә лазымсыз әшјаја бахан кими бахырдылар. О заман дүшүн-дүм ки, бу јад шәһәрдә чәкилиб атымыш бир папирос көтүјүн-дән мәним һеч бир фәргим јохдур. Кербли пул кими инсанын да дәјәри онун өзүнәмәхсус кәрби олан Вәтәниндәдир. Гызылын әјары олдуғу кими, инсанын да әјары онун әгидәсидир, дүнјакө-рүшүдүр, фикридир, дүшүнчәсидир. Бәлкә дә бу өлкәдә мәним кими дүшүнәнләр, мәним әгидәмә ортаг оланлар, ән мүһүмү дә мәним дилимдә данышанлар тапылар. Лакин мәсәлә бунунла битмир. Вәтән мәфһуму чох кениш мәфһумдур. Бизи Вәтәними-зә бағлајан телләр бир дејил, он дејил, мин-миндир.

Бу телләри бир-бир сәјмаг, онлары сыраламаг, чөзәләмәк чох чәтиндир.

Халг дејир ки, гүрбәтин очағындан Вәтәнин түстүсү көзәл-

дир. Она көрә ки, гүрбәтин очағы исти верәр, амма сәни гыздыр-маз, иситмәз.

Ахы нијә гыздырмасын? Очаг һәр јердә очаг дејилми?

Очаг һәр јердә очаг, истиси дә һәр јердә ејни истидир. Амма очағын алтындакы торпаг, үстүндәки очаг дашлары вә чызылда-јыб јанан одун сәнинки дејил.

Гој бурда охучу мәни ифрата вармагда күнаһландырмасын. Чүнки мән өз дујғуму јазырам. Мән белә дејир, мән белә баша дүшүрәм.

Бабам Шәкидән Бақыја — бизә гонаг кәлмишди. Бир нечә һәфтә галмаг нијјәтиндә иди. 2 күндән сонра кетмәк истәдији-ни билдирди. Тәәччүбләндик. Деди:

— Сизин чајдан ағзым дад анламыр.

Анам електрик самоварында чај гојду. Киши ичди, башыны булады. Деди, бу да көмүр самоварынын дадыны вермир.

Мән о заман бабамын бу сөзүнә үрәјимдә күлмүш, буну рајо-на гајытмаг үчүн бир бәһанә кими баша дүшүмшүдүм... Инди... Јалныз инди бабамын сөзүнә һагт верир вә баша дүшүрәм ки, електрик самоварынын чајы көмүр самоварынын чајыны әвәз едә билмәз. Көмүр самоварынын чајы һәгигәтән ајры чүр олур...

— Нечә?

Бах, буну дејә билмәрәм. Бу дадын нечәлијини чөзәләјә бил-мәрәм. Буну билмәк јох, дујмаг, һисс еләмәк лазымдыр.

Инди әзиз охучу, гүрбәт очағынын истиси илә Вәтән очағы-нын истисини мән нечә тутушдурум, бу истинин үстүнлүјүнү вә көзәллијини нечә инчәләјим? Буну да билмәк јох, дујмаг, һисс еләмәк лазымдыр. Дујғуну ачмаг, чөзәләмәк мүмкүнмү?

Вәтән очағынын истиси! Бизи гыздыран, истиси чанымыза көрә јағы кими јајылан бу дујғу нәдир? Нијә һәр кәсә өз вәтә-нинин колу да әзиздир, күлү дә? Гангалы да әзиздир, кәңдалашы да? Гарғасы да әзиздир, бүлбүлү дә?..

Бәлкә әзиз охучу мәним Вәтән һиссими фанатизм һесаб едә-чәк? Олсун! Башга шәјдә демәрәм, амма Вәтән севкисиндә бир аз фанатик олмаг лазымдыр.

"Вәтән очағынын истиси" китабы, Бақы, 1982.

ДАҒЛЫГ ГАРАБАҒ: ИДИАЛАР ВӘ ҒӘГИГӘТ¹

Тарихин мұһим дөнүш мәғамларында ермәниләр һәмишә биздән торпаг иддиасы галдырмыш вә ғәсбарлыг арзуларына ләбәләринин күчлү олдуғу өлкәләри инандыра билмишләр. Парисдә Ермәни-Франса Институтунун вә Ермәни ветеранлары ассоциациясынын тәшкил етдији ғәбулда академик А.Аганбегян демишди: “Мән истәрдим ки, /республиканын шимал-шәргиндә јерләшән/ Гарабаг Ермәнистанын олсун. Мән игтисадчы кими белә һесап едирәм ки, о, Азәрбајчана нисбәтән Ермәнистана даһа чох бағлыдыр! Мән бу истигамәтдә бир тәклиф ирәли сүрмүшәм. Үмидварам ки, јенидәнғурма, демократија шәраитиндә һәммин проблем өз һәллини тапачағдыр”.

Фитнәкар характер дашыјан бу бәјанат ССРИ-нин Конституција әсасларыны сарсытмағ мәғсәди күдүр. Бу һәм дә сағлам тәфәккүрә сығмајан бир һәрәкәтди. Чүнки өзүнү совет алими, совет вәтәндашы адландыран бир шәхс Сов.ИКП МК Баш кәтибинин АБШ-а сүлһ сәфәри әрәфәсиндә харичи өлкә Коммунист Партијасы органынын сәһифәләриндә бир Совет республикасынын башга Совет республикасына әрази иддиалары барәдә бошбоғазлыг етмәји өзүнә рәва билмишди. Аганбегян кими шәхсләр әслиндә әләттән иш көрәрәк сабитләшмиш милли структурун тәғтиш олунмасыны тәклиф едир. Аганбегянын һәмфикри, тарих елмләри доктору С.Микојан бу мәсәлә барәсиндә “нәзәријјәбазлыға” ујарағ “Литературнаја газета”нын /2 сентјабр 1987-чи ил/ сәһифәләриндә јазыр: “Јығчам тарихи әразијә малик “јерли олмајан” миллиәтин бөјүк бир групунун инзибати чәһәтдән нә үчүн һәммин миллиәтин “јерли” ола биләчәји республикаја дејил,

¹Бу мәғалә 1988-чи илдә тарих елмләри доктору, профессор Сүлейман Әлијарлы илә биргә јазылмышдыр.

²“Һуманите”, 18 нојабр 1987-чи ил, сәһ.17.

башга бир республикаја табе олдуғунун сәбәбләрини чәсарәтлә, гәрәзсиз музакирә етмәјә еһтијач вардыр. Һәтта Совет һакимијәтинин илк чағларында инзибати әрази бөлкүсүндә јол верилән нөгсанлар бу күн проблем јаратмағда давам едә биләр, ишин көкүнә ғайытмадан бунлары һәлл етмәк мүмкүн дејилди

Аганбегянын, Микојанын вә башгаларынын, “програм кредосу” изаһат тәләб едир:

Биринчиси, Гарабағын Ермәнистана игтисади “бағлылығы” барәдә күлүнч дәлили бир кәнара гојсағ /Азәрбајчан ССР-ин шимал-гәрб рајонлары Күрчүстанла, шимал рајонлары исә Дағыстанла игтисади әләгә сахлајыр, лакин онларын статусу үчүн бунун нә әһәмијјәти ола биләр?/, “јерли олмајан” миллиәтләри мүттәфиг республикаларын табелијиндән чыхарыб әрази чәһәтдән елә республикалара бирләшдирмәк тәклиф олунур ки, һәммин республикаларда онлар “јерли” миллиәт олсунлар. Әслиндә бу, милли тәркиб етибары илә “саф” республикалар јаратмағ иддиасындан башга бир шәј дејилди. Беләликлә, мухтаријјәтин маһијјәти шүбһә алыныр.

Лакин бир һалда ки, игтисадчы Аганбегян “игтисади әләгәләрә” истинад едир, объектив фактлара мүрациәт едәк: Азәрбајчан ССР-ин јалһыз ики бөјүк сәнајә рајонундан — Бақы вә Көнчәдән Дағлыг Гарабаг Мухтар Вилајәтинә 60 милјон манатлыг, Мил-Гарабаг, Аразбоју вә Шәки рајонларындан исә бураја 16,5 милјон манатлыг мал кәтирилир. Демәли, Мухтар Вилајәтә кәтирилән 100 милјон манатлыг мөһсулун 3/4 һиссәси /76,5 фаиз/ Азәрбајчан ССР-ин адлары чәкилән беш бөлкәсинин пәјына дүшүр. Бәс Ермәнистан ССР-дән вилајәтә нә гәдәр мөһсул кәтирилир? Вур-тут 1,5 милјон манат дәјәриндә, бу исә көстәрилән бүтүн мөһсулун 1,5 фаизиндән чох дејилди.

Инди дә ДГМВ-дән кәнара чыхарылан мөһсулу көтүрәк: Мухтар Вилајәтдән ихрач олунан мөһсулун үмуми дәјәри 150 милјон манатдыр, бунун да дүз 1/3 һиссәси Азәрбајчан ССР-ин пәјына, 2/3 һиссәси исә галан республикаларын пәјына дүшүр. Ермәнистан ССР-и ајрыча көтүрсәк: ораја јалһыз 40 мин манатлыг вә ја 0,04 фаиз һәмминдә мал апарылыр. Бурадан белә бир нәтичә алыныр: игтисади бахымдан Ермәнистан ССР-ә “даһа чох бағлылыг” һагда “игтисадчы” Аганбегянын бәјанаты әсассыздыр, һәм дә ДГМВ-нин бүтүн мүттәфиг республикаларла кениш игтисади

әлағәси башлыча оларағ Азәрбајжан ССР һесабына әлдә едилмишдир. Чүнки Азәрбајжан ССР-дән Мухтар Вилајәтә кәтирилән мәһсулун дәјәри, бурадан республикамыза ғатярылан мәһсулун маја дәјәриндән ики дәфәдән дә артыгдыр.

Икинчиси, Совет һакимијјәтинин илк чағларында милли мәсәләдә бурахылмыш, “сәһвләр” барәдә данышыглар да гәрәзли мәгсәд күдүр. Тәсәдүфи дејил ки, “Һуманите”нин мүхбири, “бөјүк ермәни” /ады чәкилән һесабатда ишләнән ифадәди/ Ағанбегъанын сөзләрини белә шәрһ едир: “Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Горбачов 1987-чи ил нојабрын 2-дәки мә’рузәсиндә милли мәсәләнин һәллиндәки тәәссүф едиләчәк кечикмәни гејд етмишдир”. Тәәччүблүдүр ки, ССРИ-дә милли мәсәләнин һәлл едилмәмәси һаггында ујдурма тезис Октјабр ингилабынын 70 иллијинә һәср олунмуш мә’рузәнин адына чыхылыр.

Һамыја бәллидир ки, Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Зағағғазияда милли дәвләт гуручулуғу — Совет республикалары јарадылмасы саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр. В.И.Ленин 1921-чи ил 14 апрел тарихли мәктубунда һәмин республикалар һаггында јазмышды: “Онларын сых иттиғағы...көрүнмәмиш дәрәчәдә милли сүлһ нүмунәси јарадачагдыр”. Н.Нәриманов 1922-чи илдә Зағағғазия өлкә партија комитәсинин органы “Зарја Востока” гәзетиндә јазырды: “Сонралар Зағағғазия советләшәнәдәк ики ил әрзиндә бу Зағағғазия республикалары арасында силаһлы тоғушмаја баис олан чәкишмәләр мәнз әрази үстүндә баш вериди.

Зағағғазиянын нә гәдәр көнч гүввәси һәлак олду, нә гәдәри еवेशиксиз галды, нә гәдәр аилә очағы дағдылды, доғма торпагдан ажры дүшмүш нә гәдәр гачгын инди ачлыгдан мәнв олмагдадыр.

Вә бүтүн буларын һамысы да Зәнкәзура, Гарабаға, Зағаталаја, Лорјиә вә башгаларына көрәдир.”²

Вахтилә белә олмушду. Лакин Совет һакимијјәтинин илк илләриндәчә әсаслы дәјишикликләр баш верди, милли сүлһ вә гардашыг јаранды. Бунун нечә вә нәјин баһасына әлдә едиллијини Н.Нәримановун һәмин мәғаләсиндән көрмәк олар:

“Азәрбајжан вә Ермәнистан советләшәндән сонра онлардан биринчиси Зәнкәзуру мәмнунијјәтлә Ермәнистанын ажрылмас һиссәси е’лан едир, икинчиси исә Дағлыг Гарабағы Азәрбајжанын ажрылмас һиссәси е’лан едир.

Күрчүстан советләшәндән сонра о да Азәрбајжан әразиси һесаб едәрәк Зағатала барәдә данышмагдан тамамилә имтина едир.

...Азәрбајжан өзүнүн тәбии сәрвәтләрини бүтүн совет республикаларынын үмуми малы е’лан едир...

Гәрибәдир ки, бу вахта гәдәр һәмин республикаларын зәһмәткешләринин һеч бир рәсми вә гејри-рәсми јығынчағы бу күзәштләрә е’тираз етмәмишдир”¹.

Беләликлә, Дағлыг Гарабағ үчүн чидди шәкилдә мухтаријјәт ишләнәб һазырланды. 1923-чү ил ијулун 7-дә Азәрбајжан ССР-ин тәркибиндә Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти тәшкил едилди.

Һәлә Ермәнистанда дашнаклар һакимијјәтдә оларкән А.И.Микојан РК /6/ П МК-ја, В.И.Ленинә мә’рузәсиндә јазырды /чох марағлыдыр ки, С.Микојан өз атасынын мирас гојуб кетдији сәнәдләрдән объектив истифадә етмәк истәмәмишдир!/: “Ермәни һөкүмәтинин акеңтләри олан дашнаклар Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәјә чан атырлар, лакин бу, Гарабағ әһалиси үчүн өз һәјәт мәнбәјиндән — Бақыдан мәһрум олмаг вә һеч вахт, һеч нә илә бағлы олмадыглары Ирәвана бағламаг демәк оларды. Ермәни кәңдлиләри дә бешинчи гурултајда Совет Азәрбајжаныны танымағы вә онунла бирләшмәји гәрара алмышлар”².

1920-чи ил ијунун 5-дә РК /6/ П МК-нын Гағғаз бүросу Г.К.Орчоникидзе вә А.М.Назаретъанын тәклифи илә Гарабағ мәсәләсини музакирә едәрәк гәрара алмышды: “Мүсәлманлар вә ермәниләр арасында милли сүлһүн, јухары вә ашағы Гарабағын иттисәди әлағәсинин, онун Азәрбајжанла мүнтәзәм әлағәсинин зәрурилијини нәзәрә алараг Дағлыг Гарабағ Азәрбајжан һүдудларында сахланылсын, она кениш мухтаријјәт верилсин...”³.

¹ Н.Нәриманов. Избранные статьи, речи и письма, Б., “Јазычы”, 1987, сәһ.55,56.

² Сов.ИКП МК јанында МЛИ-нин партија архиви, ф.461, с.1.г. 45452 в.1. Ситат бу мәнбәдән кәтирилир: Ч.Б.Гулијев. Ленин милли сijasәти бајрағы алтында /русча/, Бақы, 1972, сәһ.302.

³ Јенә орада. сәһ.303.

¹ В.И.Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 43-чү чилд, сәһ.214.

² Н.Нәриманов. Избранные статьи, речи и письма, Б., “Јазычы”, 1987, с.54.

Инди бүтүн бунлар унутулур. Белә бир фактын да үстүндөн сүкутла кечирләр ки, Гарабаг вә Зәнкәзур мәсәләси ики республиканын гаршылыгы разылыгы илә һәлл олунмушду. Совет Азәрбајчанынын Ермәнистан ССР-ә күзәштә кетдији әрази чох кениш иди вә һәмин күзәшт нәтижәсиндә Азәрбајчан әразиси тәхминән 9 мин квадрат километр азалыб 86,7 мин квадрат километрге енмишди.

Инди дә, С.Микојанын сөзләрилә сөйләсәк, “ишин көкүнә” гајыдаг. Гарабаг барәдә иддиалара тарихи дон кејдирмәјә чалышырлар. Куја бу дијар кечмишдә Ермәнистанә мәхсус олмуш вә ермәниләр тәрәфиндән мәскуллашдырылмышды. Һәмин версијанын тәрәфдарлары тарих сәһнәсиндә зоракылыгы едир, вахтилә Гарабагы гәдим Гафгаз Албанијасынын вилајәти һесаб едән ермәни алимләринин /К.Патканов, Н.Емин, К.Шаһназарјан, Ј.Манандјан, И.Орбелли, С.Јеремјан вә башгаларынын әсәрләрини белә тәғтиш етмәкдән чәкинмирләр.

Узаг тарихи кечмишдә индики Азәрбајжан ССР-ин әһалиси башлыча олараг Гафгаз албанларындан ибарәт иди. Мәшһур гафгазшүнас, ССРИ Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү К.В.Тревер албанлары Загафгазијанын үч әсас гәдим халгындан бири, Загафгазија Азәрбајчаны вә Дағыстан халгларынын әчдадларындан бири адландырыр, онларын “гәдим вә жүксәк мәдәнијјәтә” малик олдуғларыны хатырладырды ¹.

ССРИ тарихи мүтәхәссисләри арасында бунунла бағлы јекдил фикир мөвчуддур:

“Кетдикчә албанларын әксәријјәти Азәрбајжан халгынын тәркибинә дахил олду вә мүсәлманлашды”, онларын кичик азлыгы исә /Шәкидә вә Дағлыг Гарабагда/ ермәниләрә говушуб ермәниләшди”².

“Гарабағын вә гисмән Азәрбајжан ССР-ин башга вилајәтләринин /Нахчыван МССР-дән савајы/ ермәниләри онун /албан әһалисинин/ нәсилләридир. Демәли, гәдим Албанија әһалиси һәм дә индики азәрбајжанлыларын вә ермәниләрин бир һиссәсинин үмуми әчдадыдыр. Буна көрә дә һәмин мәсәләдә Азәрбајжан вә ер-

мәни алимләри арасында кедән вә тәәссүф доғуран мүбаһисәләр әсассыздыр”¹.

Фикримизчә, гәдим дөврдә мөвчуд олан вәзијјәт тамамилә ајдындыр. Бүтүн орта әсрләр боју Гарабаг Азәрбајчандакы феодал дәвләт бирләшмәләринин бир һиссәси олмушдур. Белә ки, бу әрази XII-XV әсрләрдә Азәрбајчанын Атабәјләр, Гарагојунлу вә Антојунлу дәвләтләри тәркибиндә инзибати ваһид олмушдур.

Гарабаг торпағлары сонралар пајтахты Тәбриз шәһәри олан Сәфәви дәвләтинин тәркибиндә јарадылмыш үч Азәрбајжан бәјләр-бәјлијиндән бири иди /1501-1736-чы илләр/.

“Нүзһәтүл-гүлуб”, “Зејл-е Тарих-е гузиде”, “Тәкмиләтүл-әхбар” вә башга тарихи әсәрләрдә бу әјләт, әдәтән “Аран Гарабагы” адланмышдыр /Аран орта әсәрләрдә Күр вә Араз чајлары арасындакы Азәрбајжан торпағларынын адыдыр/. Буну XVII әср ермәни мүәллифи Тәбризли Аракелин “Тарих китабы” да тәсдиг едир. Мүәллифә көрә Гарабаг албанлар өлкәсидир: “Сонра Вардапет... албанларын өлкәсинә, Гарабага јола дүшдү...”².

1747-чи илдән 1828-чи илә кими Аран торпағлары Азәрбајжан феодал дәвләтинин — Гарабаг ханлығынын өзүлү олмушдур. Иран тәчавүзүнә гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апаран Гарабаг ханлығы Ибраһим ханын дөврүндә рус дәвләти илә сых дипломатик әләгәләр сахламышдыр. Бу әләгәләрин характери II Јекатеринанын 1783-чү илдәки фәрманында бирбаша өз әксини тапмышдыр: “Ибраһим хана кәлдикдә исә, әкәр онун рус һимәјәсинә гәбул едилмәси бир чәтинлик, јахуд шүбһә илә гаршыланмырса, онда чар Иракли илә көрүлән шј рәһбәр тутула биләр /Күрчүстанә аид олан тарихи Кеорки мүгавиләси нәзәрдә тутулур - Б.В., С.Ә./ Охшар шәртләрлә онун һимәјәјә көтүрүлмәси оранын мүгавимәтсиз әлә алынмасына вә орадакы бир чох гоншуларын бу ики һөкмдардан нүмунә көтүрмәси үчүн тәкана сәбәб ола биләр”. Ибраһим хан вә Гафгазын баш команданы П.Д.Сисианов тәрәфиндән 14 мај 1805-чи илдә бағланмыш икитәрәфли мүгавиләјә көрә Гарабаг ханлығы Русијаја бирләшдирилди. Сых тарихи вә мәдәни әләгәләрлә Азәрбајжанә бағлы олан Гарабаг ханлығыны бир сијаси амил олмағла өзүнә бирләшдирән Русија дөв-

¹ К.В.Тревер. Гафгаз Албанијасынын тарихи вә мәдәнијјәтинә даир очеркләр /русча/, ССРИ ЕА нәшри, М.-Л., 1959, сәһ.3.

² И.П.Петрушевски. Азәрбајжанда вә Ермәнистанда феодал мүнәсибәтләринин тарихинә даир очеркләр /русча/, Л., 1949, сәһ.52.

¹ А.П.Новоселтсев. В.П.Пашуто, Л.В.Черепнин. Феодализмин инкишаф јоллары /русча/, М., 1972, сәһ.42.

² “Наука”, 1973, сәһ.226.

ләти, бу өлкәдән өтрү Азәрбајчанын галан һиссәси үчүн сәчијјәви олан инзибати идәрә статусу мүүјјөн етди: 1822-чи илдә ләғв едилән ханлығын јериндә Загафгазијанын, “мүсәлман” әјәләтләриндән бири олан “Гарабағ әјәләти” рәсми оларағ јарадылды. Буна көрә дә Русијанын дөрд назирлији /харичи ишләр, дахили ишләр, һәрби вә малијјә назирликләри/ тәрәфиндән бурахылан дөрдчилли “Загафгазијадакы Русија торпағларынын ичмалы” /СПб, 1834/ китабында Гарабағ “мүсәлман әјәләтләри” тәркибинә дахил едилмишдир. 1828-чи илдән сонра јаранан “Ермәни вилајәти” тәбии оларағ “мүсәлман әјәләти” сајылмырды, һалбуки, 30-чу илләрин камерал сајымына көрә онун әһалисинин 46,2 фаизи /Ирандан вә Түркіјәдән бураја көчүрүлән ермәниләр кәлмәздән габағ исә 73,8 фаизи/ мүсәлман - түркләрдән, јә’ни азәрбајчанлылардан ибарәт иди. Демәли, чар Русијасы һөкүмәти дә Гарабағы рәсмән “Ермәни вилајәти”нин, јә’ни индики Ермәнистанын бир һиссәси сајмырды вә сајмағ үчүн бир тарихи туталга танымырды.

1840-чы илдән Гарабағ торпағлары Шимали Азәрбајчанын әксәр торпағларыны өзүндә бирләшдирән јени јарадымыш Каспи вилајәтинин гәзалары тәркибиндә; 1868-чи илдән Шимали Азәрбајчанын ики ири инзибати ваһидиндән бири олан Јелизаветпол /Кәнчә/ губернијасынын тәркибиндә; 1920-чи илдән исә Азәрбајчан ССР тәркибиндә мөвчуд олмушдур.

Беләликлә, бүтүн тарих бојунча, хусусән сон 1600 илдә нә бүтөлүкдә Гарабағ әјәләти, нә дә онун дағлыг һиссәси һеч вахт ермәни дөвләт бирләшмәләринин тәркибиндә олмамыш, әксинә, Азәрбајчанын сијаси-игтисади вә мәдәни һәјатынын тәркиб һиссәси кими танынмышдыр.

Беләликлә, Аганбегјанла көрүш һаггында һесабатда сөјләнән “Азәрбајчан республикасына бирләшдирилмиш гәдим ермәни торпағлары — Гарабағ вә Нахчыван” — сөзләри Аганбегјан, “аудиторијасынын”, хусусән орада иштирак едән Дашнаксутјун партијасы, “ветеранлары”нын экспансионист хулјаларыны әкс етдирир. Белә хулјаларын тарихи исә гәдимдир. Һәлә 1904-чү илдә рус публикиссти В.Л.Величко јазырды:

“Биз һәлә бәднам Бөјүк Ермәнистан барәдә вә өзүнүн бүтүн гоншуларыны мәдәниләшдирмәк кими дүнја миғјаслы бир миссијаны өз бојнуна көтүрән ермәниләрдән сөз ачан чәфәнк дәрс-

ликләрдән данышмырыг. Һәммин килсә мөктәбләриндә пајтахты Тифлис олмагла аз гала Воронежә гәдәр Бөјүк Ермәнистанын хәритәләри дә интишар етдирилирди”.

Һазырда Дағлыг Гарабағда ермәни әһалисинин сајча үстүнлүјүндән чох данышырлар. Ән илкин рәсми рус гајнағына, 1832-чи илин камерал сајымына көрә, Гарабағ әјәләтиндә 34,8 фаиз ермәни вә 64,8 фаиз азәрбајчанлы олмушдур¹. Нәзәрә алмағ лазымдыр ки, 1828-чи ил Русија-Иран мугавиләсинә көрә илк илләр әрзиндә Ирандан Гарабаға вә Шимали Азәрбајчанын башга әјәләтләринә интенсив сурәтдә ермәни әһалиси көчүрүлмүшдур. XIX әсрин 80-чы илләринин сонуна јахын Дағлыг Гарабағын дахил олдуғу Шуша гәзасында ермәниләрин сајы артыг 58 фаиз, азәрбајчанлыларын сајы 42 фаиз иди².

Һәммин дөврдә Русијанын Иранда сәфири олмуш јазычы А.С.Грибоједов 1828-чи илдә ермәниләрин Ирандан Гарабаға көчүрүлмәси мәсәләләриндән бәһс едәрәк јазырды ки, онлар биз тәзә торпағларда јерләшдириләркән һәр шәј дүшүнүлүб дашынылмамыш, бағышланмаз дәрәчәдә нашылыг көстәрилмишдир. “Ермәниләрин Ирандан бизим әјәләтләрә көчүрүлмәси һаггында гәјдләр” адлы һәммин јазыда даһа сонра охујурут: “Ермәниләрин әксәр һиссәси мүсәлман мүлкәдар торпағларында јерләшдирилмишдир. Јајда буна биртәһәр дөзмәк оларды. Ев саһибинин — мүсәлманларын бир чоху көчүб кедирди, башга динә мәнсуб олан кәлмәләрлә аз-аз растлашырдылар³.

Нәһајәт о, бу гәнаәтә кәлир: Мүсәлманлара тәлгин едилмәлидир ки, һазыркы сыхынтылы вәзијјәт узун сүрмәјәчәкдир. Инди биз көрәк ермәниләрин галмасы үчүн илк дөфә мүсәидә едилән торпағлара онларын әбәди јијәләнәчәји горхусуну мүсәлманларын бејниндән чыхарағ”.

Бу горху әбәс дејилмиш...

¹ В.Л.Величко. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. С.Петербург, 1904, с.101.

² Загафгазијадакы Русија торпағларынын ичмалы /русча/, III һиссә, СПб, 1834, “В” чәдвәли.

³ 1896-чы ил үчүн Гафгаз тәгвими /русча/. Ү бөлмә, сәһ.48-61.

⁴ Бах: А.С.Грибоједов. Сочинения в двух томах, Т.2. Библиотека “Огонек”, Издательство “Правда”, М., 1971, с.340.

⁵ Јенә орада, с.341.

Рус империясы əһалисинин биринчи — 1987-чи ил сайымына көрə исə, “ана дили” үзрə бурада жашајан ермəни вə азербайжан-лыларын сайы мұвафиг олараг 53 вə 45 фаиз иди /мө’тəризəдə гəјд едєк ки, русвайчы “Очаг” китабынын мұəллифи З.Балајан утанмадан кəстəрир ки, XIX-XX əсрин башлангычында куја Гарабаг əһалисинин 96-98 фаизи ермəнилəрдəн ибарəт иди. Əз халгына бу бəјда јалан данышмаг олармы?!/. Хүсусилə, Биринчи дүнја мұһарибəси иллəриндə гачгынларын сайы артдыгча Гарабагда ермəнилəр бир гəдər дə чохалырды. Белəликлə, Русија дəвлəтинин һимəјəси алтында Азербайжан халгы өз мұгəддəс торпагында ермəни халгына сығыначаг верди.

Лакин 1948-1953-чү иллəрдə ССРИ халгларынын мұнасибəт-лəриндə көрүнмəмиш бир һадисə баш верди. Сталин бир гəлəм чəкмəклə 100 миндəн артыг азербайжанлынын Ермəнистан ССР-дəн зорла чыхарылмасына, депортасија едилмəсинə разылыг верди. Јүз иллəрдəн бəри нечə-нечə нəслин жашадыгы евлəр вə очаглар дағдылды. Күнаһсыз адамлар индијəчəн анлаја билмирлəр ки, онлары нə үчүн Ермəнистан əразисиндəки доғма јурдларын-дан мəһрум етмишлəр. Ајдын олурду ки, Ермəнистан ССР-и јəк-чинс милли тəркибли республикаја чевирмəк хəтти рəсми исти-гамəт алмышдыр. Азербайжан ССР-ə əрази иддиалары вермəк дə систем һалыны алды. Һəмин вахтдан индијəдəк бу иддиалар дə-мəк олар ки, һəмишə Азербайжанын мəғлубијјəти илə нəтичəлəн-мишди. Бу гəбилдəн олан сонунчу тəғиғрамиз һадисə чəми үч ил габаг Газах рəјонунда 5 мин һектардан артыг барлы-бəһрəли əкин сəһəлəринин Азербайжандан гопарылмасы илə нəтичəлəнмишди.

Көрүнүр, бүтүн бунлар мұəјјəн бир зəнчирвари реаксија јара-дыр ки, бу да торпагларымызын һиссə-һиссə парчаланмасына сə-бəб ола билər. Инди артыг күрчү тарихчилəри арасында да Шə-ки əјалəти — Азербайжанын 5 рəјонунун əразиси барəдə иддиалар ешидилір¹. Һəм дə бу чүр иддиалара елə бир вахтда јол ве-рилир ки, Күрчүстан ССР һүдудларында “јығчам бир əразидə”

300 миндəн артыг азербайжанлы жашајыр. Онлар, 50-чи иллəр-дə бəјүк күтлəси зорла республикадан чыхарылдыгдан сонра ин-дијəдəк Ермəнистан ССР-дə жашајан 200 минə јəхын азербайжан-лы кими һеч бир миллин мухтаријјəтə малик дејиллəр.

¹ Бах: Д.Л.Мухелишвили. Шəрги Күрчүстанын тарихи чоғрафија-сында /русча/. Тбилиси, 1982.

1828-чи илдəн бəри Азербайжан халгы ики һиссəјə бөлүнмүш-дүр. Дүнја Миллəтлəр бирлијиндə Азербайжан халгыны өз милли дəвлəти — Азербайжан Республикасы лəјагəтлə тəмсил едир. Халгымызын Иранын табелијиндəки Чəнуби Азербайжанда жаша-јан һиссəси исə һər чүр милли дəвлəт һүгуғларындан мəһрумдүр. Орада Азербайжан дили, 20 милјондан артыг чəнуби азербайжан-лынын бүтүн милли мəдəнијјəти амансыз тəғиғлəрə мө’руз галыр. Белə бир шəрайтдə тəбиидир ки, Чəнуби Азербайжан хал-гынын бүтүн үмиди Азербайжан ССР-əдир.

Инамла дəмəк олар ки, өз миллитəнин дирчəлишини вə сə-дəтини башгаларынын бəдбəхтлији үзəриндə гурмаға чан атанла-рын, ермəни əдəбијјатынын классики, Азербайжанын јетирмəси Александр Ширванзəдəнин пəјғəмбəрчəсинə сəјлəдиклəрини унуданларын вəтəндашлыг алəми, дахили алəми мəһдуд вə ачы-начаклыдыр. А.Ширванзəдə һагы олараг дəмишди: Загағзəјија сачајаг кимидир, ајагынын бирини гырсан, бүтүнлүклə јыхылыб бəјрү үстə дүшəчəк.

А.Аганбегјан кими шəхслəр јəхшы билирлəр ки, Азербайжан халгы узун əсрлəр бəјү өз тарихи əчдадларынын торпагы олан Гарабагда вə Нахчыванда ермəнилəрлə биркə мəһрибанлыгла јашамышлар. Лакин белə шəхслəр үчүн бүтүн бунлар аздыр. Он-лар һər шəји өз əллəринə алмаг, һəм дə буна наил олмаг истə-јирлəр ки, халгымыз өз торпагларына сəһиб олмаг һүгуғундан мəһрум едилсин. XX јүзилијин башлангычында бə’зи ермəни алимлəри Күрчүстан барəдə дə бу чүр иддиаларла чыхыш едир, сүбүт етмəјə чалышырдылар ки, “Күрчүстан əслиндə Күрчүстан дејил, гəдим Ермəнистандыр”. О вахтлар бəјүк күрчү демократ јазычысы Илја Чавчавадзе бу барəдə јазмышды: “Мəкəр ермəни-лəрин сəпəлəнмəси бизим үрəјимизчəдир? Аллах-тəала онлара күч вə бачарыг версин ки, тəрк едиб кетдиклəри јəрдə бирлəш-синлəр. Амма гој өзкə варына кəз дикмəсинлəр, бизи өз вары-мыздан мəһрум етмəјə чан атмасынлар, бизим адымызы алчат-магла ад чыхармаға чалышмасынлар. Бизим торпагымыз чох да олса, аз да олса, һər һалда сизə сығыначаг вердик, ганадымыз ал-тына алдыг, сизинлə гардашлашдыг. Əз евимиздəчə бизимлə дүшмən кими рəғтар етмəјин”¹.

¹ И.Чавчавадзе. Ермəни алимлəри вə фəрјад гопаран дашлар /русча/. Тифлис, 1902, сəһ.80, 123.

Бөйүк демократ жазычынын фикри бу күн дә актуалдыр. Хүсусән Дағлыг Гарабағ әтрафында һај-куј галдыран, әрази иддиасына дүшән бир жығын индики, “вәтәһпәрвәрләр” үчүн. Лакин бу чүр иддиалар конститусијамыза, өлкәнин сијаси гурулушунун тәбиәтинә зиддир. Белә иддиалар халғлар арасында нифағ салмагдан, милли мүнәсибәтләри кәркинләшдирмәкдән башга бир шеј дејилдир.

Әслиндә исә јенидәнгурма просесинин һәјата кечирилдији индики дөврдә башлыча вәзифә милли сијасәт принципләрини ардычыллыгла һәјата кечирмәкдән, Азәрбајҗан вә ермәни халғларынын, Загафғазия халғларынын достлуғуну мөһкәмләтмәкдән ибарәт олмалыдыр. Дөврүн тәләби беләдир.

“Азәрбајҗан” дәркиси, 1988, N2

ВАҒИД – БӨЛҮНМӘЗ

Дағлыг Гарабағда баш верән ачы һадисәләр, бу һадисәләрлә бағлы һамынын кечирдији тәбии нараһатлыг, тарих боју гоншу олмуш, халга јөнәлмиш дигтәт, һәр күн, һәр саат почталјонларын кәтирдији галаг-галаг мәктуб вә телеграм, арды-арасы кәсилмәјән телефон зәһкәләри, тәбиәтин дирчәлишиндән, јени руһ, јени севинч вә јени уғурлардан хош мүждәләр кәтирән Новруз бајрамы үчүн әһ-әһови тәбрикләр әвәзинә сөһбәтләримизин “нијә белә олду?”, “кимдир бу ишләрин сәбәбқары?” кими суалларла башланмасы мәһи үрәк севинчими јазмаға, бејһәлмиләчилик, һуманизм, тарих вә мүәсирлик һағгында фикирләрими һәм-вәтәһләримлә бөлүшмәјә вә һәр биримизин өһдәсинә дүшән бөјүк мәс’улијәти бир даһа вә тәкрат-тәкрат нәзәрләрә чатдырмаға вадар етди.

Тарих боју мүхтәлиф миллиәтләрин нүмајәндәләри бир-бири илә әлағә сахлајыб. Елә һаллар да олуб ки, бир халғын тәлеји үчүн әләмәтдар олан һәр һансы бир һадисә башга бир халғын тәлејиндә ачы бир әкс-сәдаја чеврилиб. Бу баһымдан дүнја халғларынын һамысынын марағы, истәји бирдир, ајрылмаздыр вә бу бирлик, бу ајрылмазлыг һәјатымызын, бүгүнкү вә кәләчәк уғурларымызын әсасы, тәмәл дашы, әлифбасыдыр. Бу күн бу бирлијә, бу ајрылмазлыға, халғларын амал, истәк, мүбаризә үмумилијинә хәләл кәтирән, миллиәтләр вә халғлар арасында әһ чүз’и, әһ азачыг белә әдавәт, инчиклик, уму-күсү сала билчәк вә ја салмаг мәсәди күдән һәр һансы бир чөһд ким тәрәфиндән едилдијиндән, кимин мәнафејини күдмәјиндән асылы олмајараг, өзүнүн принципал гијмәтини алмалы вә вахтында арадан галдырылмалыдыр. Биз — бүтөвүн һиссәләријик, бурада нә “бөјүк” вар, нә “кичик”, һамы бирдир, ејнидир вә биримизин варлығы, мөвчудијәти о биримизин варлығыны вә мөвчудијәтини инкар јох, тәсдиг едир, тамамлајыр.

Инди бә'зи радиолар Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтиндә баш верән һадисәләри биздә милләтләрарасы мүсибәтләрин кәскинләшмәси илә, куја ки, Адәм вә Һәвва вахтындан белә ермәниләрлә азербайчанлыларын бир-биринә бәсләдији патоложи нифрәтлә бағламаға чалышырлар. Бош шејдир. Бу ики халг әсрләр боју сүлһ вә әмин-аманлыг ичиндә јашајыб, достлуг едиб, дүз XX әсрә гәдәр бу әмин-аманлыға һеч бир дүшмәнчилик, һеч бир нифрәт хәләл кәтирмәјиб. Сөзләримин доғрулуғуну тәсдиг үчүн ермәни ғызы Әсли илә азербайчанлы Кәрәмин мөһәббәтиндән бәһс едән халг дастаныны варагламағ, әсәрләринин бөјүк бир һиссәсини Азербайчан дилиндә јазмыш даһи ермәни шаири Сајат Нованын бәһзәрсиз мисраларыны јада салмағ кифәјәтдир.

Инди һамы тарихлә марағланыр. Јаддаш бөјүк шејдир вә гиймәтлидир. Амма бахыр, һансы јаддаш? Гоншуларла мүнәсибәтләрин хошакәлмәз тәрәфләрини јада сала-сала нәсилләри бир-бириндән ајыран, халғлар арасында инамсызлыг, е'тибарсызлыг вә бәдкүманлыг тохуму сәпән јаддашмы, јохса бөјүк амалларла вә идеалларла ғанадланыб халғлар арасындакы мүнәсибәтләрин ишығлы, севиндиричи тәрәфләрини ғабартмағла нәсилләрә әмин-аманлыг, е'тибар тә'јин едән јаддашмы?

Ахы, белә ишығлы, хош сәһифәләр һәм азербайчанлыларын, һәм ермәни халғынын тарихиндә, һәм дә башға халғларла әләғәләримизин тарихиндә бол-болдур. Бизим халғымыз Хачатур Абовянла М.Ф.Ахундзәдәнин, Лермонтовла И.Гутташынын, Бакихановла Пушкин айләсинин достлуғуну һәмишә уча тутур вә јада сахлајыр.

Мәни дүзкүн баша дүшүн: үмумилик, бирлик дејәндә, мән һеч дә јекчинлијә, фикир вә дүшүнчә јекнәсәглијинә чағырмам. Достлугса, "арамызда һеч бир фәрг олмамашдыр" фикри көкүндән јанлышдыр. Достлуг мүхтәлиф чичәкләрдән һөрүлмүш бир чәләнkdir. Бу чәләнkdә һәр чичәјин өз рәнки, өз гохусу олдуғу кими, һәр халғын өз фәргли чәһәти, әхлағы, игтисади, мөдәни вә с. фәргләри мөвчуддур ки, бу фәргләр бизи даһа чох бирләшдирмәли, руһнән зәнкинләшдирмәлидир. Бу фәргләрә бахмајарағ, инсан һәр јердә инсандыр вә һәр кәс илк нөвбәдә инсанлыг борчуну өдәмәјә борчлудур. Өзкә дәрдини өз дәрди кими ғәбул етмәјән, өзүнү бир, гоншусуну мин көрмәк истәмәјән инсан мә'нән бәдбәхтдир, гәлбән јохсулдур. Фәләстиниләрин ғаны су

јеринә ахдығы, чәнублу гардашларымызын ән ади инсани һүғулардан мөһрум олдуғу, Нихарағада ушағлар вә гочалар фәләкәтләрә дүчар олдуғу, чәнуби Африканын ән јахшы өвләдләри зинданларда чүрүдүју бир вахтда нечә раһат јашамағ олар? Бәшәријәтин башына кәлән башға фәләкәтләр кими әсрин өввәлиндә ермәни вә түрк халғынын дүчар олдуғу фәләкәт дә үрәк ағрыдыр, тәәссүф доғурур, һәмин фәчиәнин гурбанларына Јереванда нәһәнк абидә учалдылыб. Бу фәчијә минләрлә ше'р, һекәјә, повест, роман, елми монографија һәср олунуб. Кечмиш гарышында фанатик мүтилији көрмәк үчүн һәр ил апрелин 24-дә Јереванда тәшкил олунан издиһамлы нүмајишләрә бахмағ бәс едәр.

Һеч вахт унутмағ олмаз ки, милли һисс сон дәрәчәдә инчә вә мүғәддәс һиссдир. Бу һисслә ојнамағ чох бөјүк еһтијат тәләб едир. Бу да һамыја мә'лум һәгигәтдир ки, бүтүн халғларын тарихиндә фәчиәли һадисәләр — өлүмләр, ғырғынлар вә таланлар олуб. Еләчә дә бизим халғын. Ермәниләрин милли гәһрәман адландырдығлары Андроник вахтилә Нахчыван тәрәфләрдә азым азербайчанлы ғырмышды? Бәс, көрәсән, биз нијә гәтлә јетирилмишләримиз үчүн абидә учалдыб ағлашырығ? Чүнки биз араја әдавәт сала биләчәк јаддашы унутмағ истәјирик. Ахы, кечмишин дәһшәтли вә драматик һадисәләрини јада салыб ағламаға вә бу ишдә инди кимисә күнаһландырмаға, она кин бәсләмәјә вә кәнчлији һансы халғаса нифрәт һисси илә тәрбијә етмәјә еһтијач вармы? Вә бу бизи һара апарар? Бир сөзлә, биздә пис шејләри хатырладан јаддашы итиләмәк ләзым дејил.

Милли дуғулар ғызышдырланды һисс ағыла үстүн кәлир. Тәмкин вә тәһлил үчүн имкан ғалмыр. Онда милли алилик, бәһзәрсизлик фикри, милли еґоизм өзү үчүн мүнбит зәмин тапыр. Өзүнү хүсуси тарихи ағибәти олан милләт кими дәрк едән халғын нүмајәндәсиндә дәрһал, "халғын һамиси" олмағ иддиасы баш ғалдырыр. Тарихә вә букүнкү һадисәләрә тәмкинли бахыш милли бахышла әвәз олунур. "Дәниздән-дәнизә" узанан үјдурма империјаны бәрпа етмәк вә Зағағзијанын, һәтта Русијанын бир һиссәси, һабелә Аралығ дәнниси рајонларыны бу империја дахилиндә бирләшдирмәк иддиасы ону ширникдирир. Бу хулјалар хүсуси консепсијалара салыныр.

Бу күн һамыја күн кими ајдындыр ки, Ермәнистанда вә Дағлыг Гарабағдакы нүмајишләр наразы чамаатын кортәбини һәрәкә-

ты дежил. Бу, узун илләрдир ки, Дағлыг Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәк иддиасында олан бир груп адамын ардычыл феалијјәтинин нәтичәсидир. Мәсәлә Дағлыг Гарабағла битирми? Әлбәттә, јох, Зори Балајанын мәнфур “Очаг” әсәрини охујан һәр бир кәс көрүр ки, бу китабда Азәрбајчанын тарихи әразисиндә тәшкил едилмиш Нахчыван Мухтар Республикасы да һәјасызчасына ермәни әразиси е’лан едилир. Дағлыг Гарабағы Һамарламаг үчүн бир Һајда олараг әһалинин милли тәркибинә мүрачигәт едилрә. Амма Нахчыванда јалныз азәрбајчанлылар јашадығындан З.Балајан тарихин Балајан үчүн әлверлиши олан сәһифәләринә үз тутур.

Мәнә белә кәлир ки, халqlары бир-бириндән ајыран, онлар арасында нифаг салан вә бунунла да кәләчәјимизә бөјүк зијан вуран јаддаш бејинләрдән силинмәлидир, кәләчәк нәсилләрин хатиринә!

Бу һәјәчанлы күнләрдә бир чох шаирләр, јазычылар, алимләр, мүхтәлиф миллиәтләрин нүмајәндәләри гәзет сәһифәләриндә, радио вә телевизияда чыхышлар едилрә. Онлар вәзигәтә үјгүн олараг тәшвигат методларыны дәјишмәк әвәзинә көһнә хатирәләри јадә салыр, тәкрат-тәкрат мүһарибә илләриндә мүхтәлиф миллиәтләрин нүмајәндәләринин үмуми дүшмәнә Һаршы вурушмасындан, тапдыqlары бир тикә чәрәји јары бөлмәләриндән данышырлар. Бунлар олмуш шәјләрдир вә буну һеч кәс инкар етмир. Лакин шәһәр вә кәндләри кәзән шајиәләрдән әсәбләри кәрилмиш күтлә илә бу чыхышлар арасында бир информасия вакууму јаранды. Сон һадисәләр белә бир вакуумун халqlа зијалылар арасында да олдуғуну нәзәрә чарпдырды.

Сәһбәт јазычы сөзүнә инамдан кедир. Бу һәјәчанлы күнләрдә һәмкарларымызын бә’зиләри күтләләри әлә алмаг үчүн үрәкләрә јол ача билән исти сөз тапа билмәди. Беләләрини күрсүдән ашағы салдылар. Вахтилә сөз ријакарлығы илә мәшғул олмуш адамларә исә даһа чәтин олду. Адамлар “дил пәһләванларынын” сөзүнә инанмадылар. Бизә ајдын олду ки, кечә-күндүз ишләмәли, сәһвләримизи тәһлил етмәли, адамларын инамыны, е’тибарыны газанмалыјыг. Белә бир тәзәләнмә рус әдәбијјатында чохдан башланыб, амма биз илк аддымларымызы атырыг.

Бөјүк рус шаири В.Мајаковски дејиб ки, бизләрдә сөз дәб һаыны алыр, палтар кими көһнәлир. Бир шаир вә бир вәтәндаш

кими мән кечән илләрин ријакарлығыны өзүмә вә гәләм јолдашларыма бағышлаја билмирәм. Бу илләрдә биз достлуг һагында пафосла, чейнәмиш сөзләрлә данышыр вә үрәјимизә биканәлијин јол тапмасыны көрмүрдүк. “Достлуг күнләри”ндә, “Әдәбијјат һәфтәләри”ндә вә “ајлыqlарында” јенә дә ән’әнәви алгышлар курлајыр, әввәлчәдән әзбәрләнмиш мәтнләр охунур, тәдбирләр мүхтәлиф олса да, ејни сөзләр, ејни шүарлар сөјләнир, әдәбијјатда вә хүсусән шә’рдә јалан даһа чох баш алыб кедирди.

Ајдын олду ки, өз ана дилиндә даныша билмәдикләриндән адамларла көрүшмәкдән Һорхан “мәс’ул ишчиләр”дә вар.

Бу јердә 10-15 ил бундан әввәл Ләләзәдә адлы 80 јашлы бир Һочанын дедији бир сөз јадыма дүшдү: “Кечмишдә биз һеч вахт достлугдан данышмаздыг. Амма ермәниләрлә Һапыбир Һоншу вә дост идик: Бундан сонра Һоча мәнә олмуш бир әһвалат данышды. О, деди ки, ушаглыгда олан бир әһвалаты һеч унуда билмирәм. Бизим Көјбулаг кәндиндә бир ермәни кәнчлә азәрбајчанлы кәнч ова кедирләр. Ова ермәни кәнчин әлиндә түфәнк ачылыр, дејир азәрбајчанлыја. Азәрбајчанлынын јекәнә баласы тәсадүфи хәтанын Һурбаны олур. Мүтәссирин валидејиләри вә Һоһумлары азәрбајчанлыкилә башсағлығына кәлмәк истәјир, лакин чәкинирләр. Әһвалатын баш вердији обанын ағсагалы Аракел адлы Һоча мүтәссирин Һоһумлары илә матәм мәчлисинә кәлир. Јасдакылар һамасы ајаға Һалхыр, башсағлығына кәләнләри Һаршылајырлар. Аракел кишинин матәмә кәлиши вә бир сөзү, дүшә билчәк әдавәтин Һаршысыны алыр: “Һаны Һанла јумазлар, Һану су илә јујарлар”. Бу адәт һәр ики халгын гәдим, улу адәтидир. Инди биз е’тираф едәк ки, чохданкы шаблон тәблиғат васитәләринә архајын олуб елин өз руһундан доған психолокијасыны, ағсагал һөрмәтини вә адәт-ән’әнәләри унутмушуг.

Мән бу дәһшәтли күнләрдә шаһиди олдуғум бир һадисәни дә јада салмаг истәјирәм. Гарабаг һадисәләриндә мән Ағдама кетдим. Мән һадисәдә өлдүрүлмүш ики кәнчин — Бәхтијарын вә Әлинин матәм мәчлисинә кетдим. Мәгсәдим чамаатын бу һадисәјә мүнәсибәтини вә әһвали-руһијјәсини өјрәнмәк иди. Әлбәттә, хүсусилә дәлиганлылар, кунәһсыз гәтлә јетирилмиш ики кәнчин өлүмүнә дөзмүр, әсәбдән од алыб јанырдылар. Чаванларын бу гәзәби даһа бөјүк Һыргынларә сәбәб ола биләди. Ағыллы адамларын һамасы бу гәзәбин Һаршысыны алмаға чалышырды.

Бу әсәб аловуну сөндүрмөк лазым иди. Мәчлисин башында әйләшөн ағсачлы гоча төмкинлә данышмага башлады. Шәргин мүдрик шаирләрindən кәтирджи мисалларла кәнчләри сәбрә, дөзүмә вә төмкинә чағырды. Һамыны һиссләрини чиловламаға чағырды.

Ағдам гәдим шәһәрдир. Бурада адамлары төкчә ганун дејил, мин илләрин сынағындан чыхмыш хејрихә адәтләр, ән'әнәләр, тәсәввүрләр идарә едир. Бурада ағсагтал сөзүнүн гимәти вар. Бу чәһәти нәзәрә алан Ағдам Рәјон Партија Комитәси ағсагталардан ибарәт сәләһијјәтли бир мәсләһәт шурасы јаратмышды. Рәјонун социал инкишафы вә хусусән кәнчләрин тәрбијәси илә мөшгүл олан бу шуранын чамаат арасында чох бөјүк һөрмәти вар.

Тәзә пејда олан јениликчиләр кечән илләрдә нечә-нечә адлар, символлар, дөш нишанлары, адәт-ән'әнәләр дүзәлтдиләр. Амма јаранмыш фөвгәл'адә вәзијјәт јенә дә халгын јаратдығы мә'нәви өлчүләрин даһа јүксәклә дајандығыны сүбүт етди...

...Мәчрасындан чыхмыш ики нәһәнк чајы андыран күтлә өлүм-дириш мүбаризәси үчүн гаршы-гаршыја дајаныб. Хаһиш, горху, ганун — һеч нә көмәк етмир. Ермәниләр вә азербәјҗанлылар дөш-дөшә кәлибләр. Бир аздан гаршысыалынмаз фәлакәт баш верә биләр. Бу заман республика КП МК катибләриндән бири ирәли чыхыб, үзүнү һәр ики тәрәфә тутду: “Әввәл мәни, сонра бир-биринизи өлдүрүн. Мән бу гардаш ғырғыныны көрмәк истәмирәм...” - деди.

Адамлар чашдылар. Чоху дајанды. Амма әсас јолдан кәнарда кәдән издиһам ирәлиләди. Елә бу вахт јашлы бир гадын һамы көрсүн дејә, машынын кузовуна галхды. Кәләғажысыны бир-бирини дидмәјә һазыр олан кишиләрин ајаглаһы алтына атды. Фөвгәл'адә бир һадисә баш верди. Һеч кәс бу кәләғажыны тапдајыб кечмәјә чәсарәт етмәди. Адамлар узун мүддәт бир-биринә бахыб дајанды. Саваш мејданыны ахырынчы һәммин гадын — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Хураман Аббасова тәрк етди.

Мән үзүмү јерлиләримә — ермәниләрә вә азербәјҗанлыларә вә хусусилә, Хураман ханымын һәјатларыны хилас етдији, ган төкмәјә гојмадығы чаванлара тутараг дејирәм: “Кәлин, өз пулу-музла һәммин јердә гардаш ғырғынына мане олмуш гадына һејкәл учалдаг. Ахы, мөһз онун әмәлине көрә ағыл һиссә галиб кәлди, әмин-аманлыг дүшмәнчилијә, һармонија хаоса гәләбә чалды.

Әзиз охучу, дедикләрим нағыл дејил. Бу гадынын һәрәкәти

гәдим дастанларын сәтирләри кими көзләрим гаршысындадыр. Дүзүнү дејим: әввәлләр мәнә елә кәлирди ки, белә һадисәләр анчаг дастанларда вә нағылларда мүмкүндүр. Амма сән демә, бу әхлаг халг јаддашына һәкк олунмуш вә онун өз күчүнү көстөрмәси үчүн лазыми шәраитин јаранмасыны көзләјирмиш. Бах, елә бу мөвгедән дә бир азербәјҗанлы кими үрәкләримизи ағытмыш Сумгајыт һадисәләринә өз мүнәсибәтими билдирмәк истәрдим.

Сумгајыт һадисәләри, һеч шүбһәсиз, Степанакертдә вә Ағдамда баш вермиш һадисәләрлә, бу һадисәләрдә Азербәјҗанә ахыб кәлмиш азербәјҗанлы гачгынларла бағлыдыр. Бу гачгынларын ачыначаглы вәзијјәти, јерли һөкүмәтин онларын тәлејинә бикәси үчүн лазыми шәраитин јаранмасыны көзләјирмиш. Лакин мәни бурада башга бир шеј марағландырыр. Бәс нијә Әскәрәндә баш верән чинајәт Ағдамда әкс-реаксија әмәлә кәтирмәди, тогтушма ғырғына чеврилмәди. Сумгајытда исә гачгынлар кәлән кими талан, ғырғын, өлүм баш верди? Ахы, ән јүксәк даирәләрдә Сумгајыт бејнәлмиләл шәһәр, комсомол шәһәри сајылыр. Онун чәми 40 јашы вар. Мүхтәлиф јерләрдән кәлән кәнчләр тәрәфиндән тикилиб вә инди дә бурада онларла халгын нүмајәндәси јашајыр вә ишләјир.

Бәс нијә минләрлә зијалысы, тәблиғатчы вә тәшвиғатчысы олан фәһлә шәһәри Сумгајытда бу гисас аловунун гаршысы алынмады? Мән ачыг данышмаг истәјирәм. Она көрә ки, Сумгајыт Ағдам кими мин илләрин халг ән'әнәләринә сәјкәнән шәһәр дејил. Бу шәһәрдә боллуца шуар вә рајком тәблиғатчылары вар ки, онларын нә күчәләрә асдыглаһы шуарларын, нә дә сөз хатиринә боғаздан јухары данышдыглаһы сөзүн тәсири вар. “Улу сөзүнә бахмајан, улаја-улаја галар”, “Ағсагталы олмајан евин бүнөврәси чүрүк олар”, - аталар сөзләрини дә хатырласаг, көрәрик ки, мин илләрдән сүзүлүб кәлән ел адәтинә, халг мүдрилијинә узун илләр бөју еләдијимиз һүчумлар наһаг имши!

Тәзәдә бахын! Халг гурбан вердији јердә ән'әнәјә сәјкәниб гоншусунун хәтәсыны бағышлады, мүдрилијини көстәрди, амма халг ән'әнәсинә вә мүдрилијинә сәјкәнмәјән јердә гәзәбини чиловлаја билмәјиб, һәм ғырғын төрәтди, һәм дә ғырғына кетди.

Мүхтәлиф милләтләрдән олан 32 нәфәр, башыпозутлуғун вә бөјүксүзлүјүн гурбаны олду. Һәм өләнләр, һәм дә өлдүрәнләр мүхтәлиф милләтин нүмајәндәләри олдуғундан, буна милли әда-

вәтин вә гисасын нәтичәси кими бахмаг олмаз/. Бөјүк ән'әнәси, көкү, тарихи ган јаддашы вә ағсагалы олмајан шәһәрдә белә бир һадисәнин олмасыны мән тәсадуфи һесаб етмирәм. Сумгајыт һадисәсиндә Москванын да бармағы вар иди.

Бу күнләрдә Новруз бајрамы мүнәсибәтилә кечмиш достларым — Мәммәдовлар мәни гонаг чағырдылар. Елман Мәммәдов мүһәндисдир, азербайҗанлыдыр. Арвады Сирануш журналистдир, ермәни гызыдыр. Сәмими аиләдир. Бајрам столунда Шәрг ширнијаты, бојанмыш јумурта, сәмәни дүзүлмүшдү. Һәјат, дирчәлиш рәмзи олан јамјашыл сәмәни шәһәр мәнзилләриндә мәнә хүсуси ләззәт верир. Лакин мәни һәммин күн даһа чох севиндирән онларын үчәјлыг оғлу иди. Мәммәдовлар Дағлыг Гарабағ, Ермәнистан вә Сумгајытдакы һадисәләрдән тәшвиш кечирир, Бақыда сакитлик олса да, ким нә билир, сабаһ нә олачаг, дејә һәјәчанланырдылар. Дејирдиләр ки, һәрәкәт планы чызмышыг: азербайҗанлылар һүчүм етсә, габаға Елман чыхачаг, ермәниләр һүчүм етсәләр — Сирануш. Даһа чох ушаг үчүн горхурдулар. Һәтта ону дөлиганлылардан горумаг үчүн кизли бир јер дә дүшүнмүшдүләр.

Дејин көрүм, бөлүнмәјәни нечә бөлмәк олар? Әсрләр боју бир биринә гәјнаглашмыш шәјләри бир-бириндән нечә ајырмаг олар?

Еләчә дә Гарабағы Азербайҗандан ајырмаг мүмкүн дејил. Чүнки ваһид бөлүнмәз. Чүнки тарихин ән гәдим дөврләриндән Гарабағ-Азербайҗанын үзвү бир һиссәси, башынын тачы, үрәјинин дөјүнтүсү, дилинин нәғмәси, нәғмәсинин аһәнкидир.

“Кәлин, ачыг данышаг” китабы, Бақы, 1988

ШӘНБӘ КЕЧӘСИНӘ КЕДӘН ЈОЛ

Гарабағ һадисәләри башланандан индијә гәдәр әлимә гәләм аланда бүтүн вүчүдүм ләрзәјә кәлир. Гәләм ичимдәки гәзәби вә е'тиразы истәдијим шәкилдә јазыја чевирә билмир. Һиддәтим вә гәзәбим фикрими дәгиг ифадә етмәјә имкан вермир. Чүнки халгыма едилән көзкәрәси зүлм о гәдәр бөјүк, һагсызлыг о гәдәр дөһшәтлидир ки, буналары инсан ағлы дәрк едә билмир.

Зүлмүн вә һагсызлығын бу дәрәчәдә ола билчәјини тәсәввүрүмә кәтирә билмәздим. Әз көзләримлә көрсәм дә, ағлымла гәбул едә билмирәм. Гәлбимә вә ағлыма сығмајан бу дөһшәтләри вә үстүмүзә јағыш кими јағдырылан бөһтанлары һансы сөзүн гүдрәти илә дејим? Һансы ифадәләрлә чүмләләрә дүзүм? Шаһиди олдуғум бу мүсибәтләр һеч бир дилин мөһдуд грамматик гәјдаларына сығышмыр... Ермәни мафијасы о гәдәр күчлүдүр ки, јалан вә үјдурмалары илә бизим һәгигәтимизи бучаға гысмыш, биз исә нә едәчәјимизи дә билмирик. Бурада дејибләр ки, оғру елә гышгырды ки, доғрунун бағры јарылды. Биз тәк галмышыг, сәсимизә һәј верән јохдур. Һәтта јахын гоншумуз, динбир гардашымыз Дағыстанын халг шаири Р.Һәмзәтов да јүксәк сәвијәли бир мүзакирәдә Гарабағын Мәркәзә табә олунмасыны тәклиф етди. Халг шаири Н.Хәзри бунула әлағәдар јаздығы мөғаләсиндә она чох тутарлы чаваб верди: “Бах: “Јени фикир” гәзети, 1990 N3,4/.

Ермәни лоббисинин бүтүн дүнјаны әлә алдығы бу күнләрдә Москва мөтбуатындан тутмуш бүтүн дүнја мөтбуатына гәдәр һамысы үнванымыза бөһтанлар јағдырыр. Бу јердә И.Чавчавадзенин мөшһүр сөзләри јада дүшүр; чүнки вахтилә ејни мүсибәти ермәниләр күрчүләрин дә башына ачмышды. И.Чавчавадзе јазыр: “Куја ки, биз һеч бир вахт олмамшыг вә санки һеч бу күн дә јохуг... руһән јохсул, дүшүнчәсиз, сәфәһ, азғын, савадсыз, мөдәнијәтсиз, е'тибарсыз, икизүлү, горхаг — бах будур онларын

тәсәввүрүндә бизим мә'нәви вә физики варлыгымызын мәнзәрәси! Өз хәйрләринә бизим адымызы алчалтмаг, јох етмәк истәјән ермәниләрин сөзү илә көрүн биз нә имишик вә бу күн нәјик. Онлар сөзлә вә јазылары илә бүтүн дүңјаны инандырмага чалышырдылар ки, биз мәһз кечмишдә дә белә шәрәфсиз вә ләјәгәтсиз олмушуг, бу күн исә ондан да бәтәрик". ("Ермәни алимләри вә фәрјад гопаран дашлар", 1902, сәһ.12)

Бу сөзләри И.Чавчавадзе елә бил бу күн бизим һаггымызда демишдир. Бөјүк јазычы сөзүнә давам едәрәк јазыр: "Ермәниләр мәнлијимизи тәһгир етмәк, милли ләјәгәтимизи тапдаламагга кифәјәтләнмир, бизи јер үзүндән јерли-дибли силмәк үчүн бүтүн тарихимизи, салнамәмизи, тарихи јадикарларымызы, абидәләримизи пуча чыхарыр, бизә мәнсуб олан һәр шеји... мүхтәлиф һижләләрлә өзләринә чыхырлар... Нәдән өтрү тоз думаны галдырылыб, нәдән өтрү белә һај-һәшир гопарылыб, көј курулдајыб, илдирыр чыхыб? Ондан өтрү ки, бүтүн дүңјаја сүбут етсинләр: Загафгазијала та гәдимдән јалныз ермәни халгы јашамыш вә бу дијарын кәләчәји дә онларынды". (јенә орада)

Ермәниләрә хас олан бу чәһәти рус журналисти В.Л.Величко да вахтилә тәсдиг едәрәк јазмышдыр: "Нефт мә'дәнләринин саһибләри олан ермәни мессенатлары Ермәнистанын "хүсуси" тарихинин јарадылмасы үчүн бу балача халгын вә онун гәһрәмәнларынын јүксәдилмәси үчүн сә'јлә чалышырлар... о чүмләдән, онлар өз тарихи "хидмәтләрини" вә индики "үстүңлүкләрини" сүбут етмәк үчүн түфәјли үсуллардан истифадә едир, фүрсәти әлдән вермирләр, белә ки, өзләрини тә'рифләјәрәк, тарихи даһа ајдын вә ләјигли олан гоншу халглара кәлкә салмага чалышырлар. Онлар тарихи-археоложи саһәдә Күрчүстаны һәјасыз-часына талајырлар. Абидәләрдән күрчү јазыларыны гопардыр, кичик православ килсәләрини вә бош килсәләри әлә кечирирләр".¹

Аглын габагында сәчдә етмәјә һазырам. Лакин һижлә, кәләк, сахтакарлыг ағыл дејил. Кәләкдән вә һижләдән исә һәгигәт дејил, бөһтан, јалан вә сахтакарлыг чүчәрир.

Инди кәл, јаланын габагында дајан вә бу үјдурмалара һөвсәлә илә чаваб вер. Бу бојда јалана һөвсәлә дөзәр? Амма сакитләшән-

дән, әсәбләрини чиловлајандан сонра баша дүшүрсән ки, бу чох тәбиидир. Чүнки јалан, бөһтан јаланчынын вә фырылдагынын јашамаг васитәсидир. О, башга халга бөһтан атмаса, јашаја билмәз. Чүнки аталар демишкән, јерсиз кәлди, јерли гач...

Бу сахтакарлар өзләри чох јахшы билир ки, онларын әчдады бу торпаглара кәлмәдир. Онлар бу торпаглара саһиб олмаг, бу торпагларда өз јашамаг һагларыны доғрултмаг үчүн мүтләг јалан данышмалы, ев саһибинә бөһтан атмалы, доғруну бучага гысма-лыдырлар. Бәдбәхтликлән, онларын Авропада вә Америкада һавадарлары да чохдур. Өз күдурәтләринә вә башга халглара атдылары бөһтана көрә, гоншулары тәрәфиндән говулан бу миллиәт дүңјаја пәрпәтөјүн тохуму кими сәпәләниб. Әфсанәви "дәниздән дәннизә" вә "Бөјүк Ермәнистан" мифинә көрә биз өз торпагымызын да саһиби дејилик. И.Чавчавадзе демишкән: "куја ки, биз һеч бир вахт олмамышыг вә санки бу күн дә јохуг".

Гарабаг һадисәләри башлајандан бу күнә гәдәр башымыза кәтирилән мүсбәтләри хронологи сурәтдә јазмаг, бунлары тарих вә кәләчәк нәсил үчүн бир ибрәт дәрси кими гојмаг мәсгәди илә бу јазыја башладым. Лакин јухарыда гејд етдијим кими о гәдәр әсәбијәм ки, низамы итиришимә, һарадан башлајыб, һарада гур-тарачагымы да билмирәм. Буна көрә дә низамы вә хронологијаны позсам, охучу мәни бағышласын.

Тарихдән сәһифәләр

Гарабаг һадисәләринин маһијәтини дәринлији илә билмәк вә буну сәбрлә тәһлил етмәк үчүн әсрин әввәлләриндә баш вермиш вә бу күн ејни илә тәкрар олуна һадисәләри өтәри дә олса, нәзәрдән кечирмәк вачибдир. Әлимиздә олан тарихи сәнәдләрдән ајдын олур ки, ермәниләрин 1918-чи илдән сонрақы торпаг иддиаларынын көкләри чох дәриндир. О заман Азәрбајчан әразисиндә азәрбајчанлыларын ермәниләр тәрәфиндән күтләви ғыргыны саман алтындан су јеридән күчлү бир әлин кизли көстәриши илә тәрәдилмиш вә буну бөјүк драматургуmuz Ч.Чаббарлы "атан казаклардыр" атмачасы илә гәләмә алмышды. Өзүнү "болшевик" вә "социалист" адландыран С.Шаумјан, Т.Әмиров, С.Лајәв о заман дашнакларын лидерләри илә бирләшәрәк Бақыда, Шамаһыда вә Нахчыванда минләрлә күнаһсыз азәрбајчанлыны

¹ В.Л.Величко. Рус иши вә гәбиләләрасы мәсәләләр. Әсәрләринин там күлліјаты. С.Петербург. 1904. сәһ.62.

гәтлә јетирмишди. Буна бахмајараг, күчлү ермәни лоббиси Түркијәдә вә Азәрбајҗанда ермәниләрин күтләви ғыргыны барәдә әфсанәни “кеносид” ады илә дүнјаја мөһарәтлә јаймағы бачардылар. Бурда дејибләр, адымы сәнә гојум, сәни јана-јана гојум...

Мән мә’лум сәнәдләрдән бир-ики факты кәтирмәклә кифајәтләнәчәјәм.

“Азәрбајҗан” гәзетинин 1918-чи ил, 14-чү нөмрәсиндә охујурут: “Инсанларын гарәти илә мәшғул олан гулдур дәстәсинин танымыш башчысы Т.Әмиров “социалист” ордусунун башчысы олдудан сонра Бақыда алты минә јахын көмәксиз мүсәлманы ғырды. Мартыновун ички јолдашы олан алчаг Стјопа Лалајев исә башчылыг етдији дашнаксакан /Јә’ни, “социалист”/ бандасы илә бирликдә бир сыра мөһәлләләри мүсәлманларын зијалы нүмајәндәләриндән азад етди.

Лалајев онлары евләриндән чыхарыб елә күчәдәчә күлләләјирди. Шаумјан вә онун кими “демократија рәһбәрләри” исә дејәсән, өз башчылары үчүн буна бәнзәр көзәл методлар ахтарыб тапдылар... Шамахи “әксингилабчылары” илә дејүшә көндәрилдиләр... “Гырмызы социалист” дәстәсинин “социалистләриндән” Әмиров вә Лалајевин башчылыгы илә Шамахинын бүтүн мүсәлман әһалисини ғылынчдан кечирмиш вә ғырха јахын кәнди дармадағын етмишдиләр”.

Дашнакларын төрәтдији бу вәһшиликләри үзә чыхармаг үчүн о заман Кожемяка адлы бирисинин башчылыгы илә бир комиссија тәшкил олунур вә бу комиссия ғыргынларын тәшкилатчысы кими Лалајевин әләјинә иттиһам акты төртиб едир. Кожемяка С.Лалајеви комиссијаја чағырыб онун һәбс олундуғуну билдирдији заман Лалајев ону тәһгир едиб Шаумјана зәнк вурур. Шаумјан да телефонда Кожемякаја төпиниб билдирир ки, “Лалајеви һәбс етмәк јахшы дејил, бу нә шылтаглыгдыр сиз еләјирсиниз”.

Демәк, чәнаб Шаумјанын фикринә көрә Лалајевин минләрлә азәрбајҗанлыны ғырмасы јахшы ишдир, амма бу гатили һәбс етмәк јахшы иш дејил. Биз бәдбәхтләр исә гатилин архасында дуран шаумјанлара, әмировлара абидә учатмыш, онлары милләтимизин хиласкары билмиш, адларына дастанлар баглајыб, ше’рләр гошмушуг.

Мараглыдыр ки, һәлә 1912-чи илдә Русијанын Ванда, Әрзрум-да вә Битлисдә баш консулу олмуш кенерал Мајевски “Ванда

олан һадисәләр, ермәниләрин ғырылмасы” адлы рапортунда јазырды: “Ермәни халгы һеч кимин јох, јалһыз ағлыны итирмиш рәһбәрләринин гурбаны олур. Мәһз онларын рәһбәрлији сәјәсиндә минләрлә ган гардашлары мәһв олдылар. Лакин бунун әвәзиндә онлар һеч дә өз ичтимаи вәзијәтләринин јахшылашдырылмасына наил ола билмәдиләр, әксинә, ән ачыначаглы вә чыхылмаз вәзијәтә дүшдүләр”.

Лакин тәәссүф ки, ајры-ајры ермәни “зијалыларынын” бу һәггәти дәрк етмәмәси нәтичәсиндә тарихи фактлар сахталашдырылмыш, һәггигәт кизләдилмишдир. Она көрә дә һәлә кечән әсрдән ермәни тәблиғаты нәтичәсиндә јер үзүндә олан бүтүн түркләр “мәдәнијәтсиз”, “вәһши” бир милләт кими, ермәниләр исә дүнјанын ән фағыр, әзабкеш, дилсиз-ағызсыз, амма мәдәни бир милләти кими гәләмә верилимишдир. Бу ишдә тарих боју түркләрин Африка вә Асијадакы һакимийәтинә ғысганан вә онлары бу гитәләрдән говмаға чалышан инкилисләрин дә бөјүк ролу олмушдур. Узун мүддәт түркләрин ичиндә јашајан бир нечә европалы сәјјаһ, јазычы түркләр һаггында јайылмыш тәблиғатын әсәс-сызлыгына әмин олуб, бу барәдә мараглы китаблар јазмышлар.

Мәшһур алман јазычы-журналисти Ханс Барт 1896-чы илдә Ромада вә сонралар дөфәләрлә Алманијада вә Түркијәдә чап олунан “Түрк, өзүнү гору” /Истанбул, 1988, Түрк дүнјасы арашдырмалары вәғфи/ китабында бу мәсәләдән кениш шәкилдә бәһс едир. Ханс Барт јазыр: “Түркләр чох бөјүк мәзијәтләрә малик милләтдир... Е’тимад вә дүрүстлүк, башга диндән оланлара да инсанчасына мүнәсибәт, өлчүлү давраныш, спиртли ички ичмәмәк, аличәнаблыг вә гонагпәрвәрлик... Хәстәлик дәрәчәсиндә тәмизлик түркләрә хас олан мәзијәтләрдир” /сәһ.11-12/.

Бундан сонра мүүллиф бәс Авропада нә үчүн түркләри вәһши кими гәләмә верирләр: - суалына өзү чаваб верир: “Түркләр, христиан олмадыглары вә протестантлыг руһу да фанатик вә гәти бир әгидәјә саһиб олдугу үчүн јухарыда сәјдығымыз мәзијәтләри нәзәрә алынмадан барбар олараг дамғаланмагдадыр” /сәһ.12/.

Ермәниләрин биздән торпаг иддиасы 70 илдән сонра јенидән баш ғалдырды. Нијә мәһз инди? Һәр дөфә заманын дөнүш нөгтәләриндә ермәниләрин биздән торпаг иддиасы тәләб едир ки, биз бу дөнүш нөгтәләринин сијаси мә’насыны арашдыраг. Нијә

бу бош идна мөһз бир-биринә бәнзәјән заманларда мејдана чы-
хыр? Әкәр дәриндән дүшүнсәк, бу нөгтәләрин ичтимаи-сијаси
маһијәтини ачсаг, бизә чох шеј мә'лум олар.

Ермәниләрин бу иддиасына букүнкү демократикләшдирмә
дөврүндә өзүмүз чаваб вермәли икән, онлары јерләриндә отурт-
малыјкән, биз көмәји јенә кәнардан умуб ишин әдаләтлә һәлл
олуначагыны көзләдик. Умдугүмүз јер исә бизим һаггымызы мү-
дафиә етмәк әвәзинә бизи дәфәләрлә күзәштә кетмәјә мөчбур
етди. Билмирәм, бу бизим тәбиәтимизин јумшаглығындан ирәли
кәлир, јохса башга сәбәб вар?! Һәр һалда бир шеји е'тираф едәк
ки, биз белә мәзлумуг. Амма унудург ки, тәбиәтимиздәки бу
мәзлумлуг 70 ил бундан әввәл өзүнү доғрултмадыгы кими, бу күн
дә доғрултмајачаг. Чүнки залимә күзәштә кетмәк мәзлума зүлм
еләмәкдир.

Көмәк умдугүмүзун мәсләһәтијлә кетдијимиз күзәшtlәрдән
нә газанды? Јахуд мәсәләннн һәллиндә көмәк умдугүмүз нә гә-
дәр объектив һәрәкәт етди?

Бир өлкә башга бир өлкәјә торпаг иддиасы илә һүчум чәкир-
сә вә торпаг саһиби мүдафиә мөвгејиндә дурусса, һаким вәзифә-
сини ичра едән БМТ биринчи өлкәннн иддиасыны дәф етмәк вә
араны сакитләшдирмәк үчүн ишғалчыја "дајан!" демәлидир, јох-
са мүдафиә олунана? Һеч шүбһәсиз, биринчи нөвбәдә ишғалчы-
нын чиловуну јығмалыдыр. "Һакимимиз" Москва исә биздән кү-
зәшт уммагла, ермәниләрә дејил, бизә "дајан!" дејир. Сорушмаг
ајыб олмасын, биз һансы ганунсуз һәрәкәтә јол вермишик ки,
бизә дајан дејирләр. Бәлкә мүдафиәдән дә дајанмалыјы?

Тәзада дигтәт јетирин: 1988-чи ил ијунун 13-дә Дағлыг Гара-
бағ вилајәт партија комитәси Азәрбајчан Коммунист Партијасы-
нын тәркибиндән чыхмаг һаггында гәрар гәбул едәндә Совет Ит-
тифагы Коммунист Партијасы бу гејри-гануни гәрара өз мүнәси-
бәтини билдирмәди. Јалныз сүсду. 1989-чу илин декабр ајынын
1-дә Ермәнистан ССР Али Совети Дағлыг Гарабағын ојунчаг
милли шурасы илә бирликдә "Ермәнистан ССР вә Дағлыг Гара-
бағы бирләшдирмәк һаггында" конститусијаја зидд олан гәрар
гәбул едәндә дә ССРИ Али Совети јенә сүсду.

Мәркәзи һөкүмәт тәрәфиндән чәза алмадыгыны көрән ермә-
ни милләтчиләриннн һәјәсызлыгы вә азғынлыгы о јерә чатды ки,
200 мин азәрбајчанлыны өз доғма торпагларындан говандан сон-

ра да үрәкләри сојумады. 10 минләрлә ермәниннн Азәрбајчан
торпагларындан дидәркин дүшмәси дә онлары нараһат етмәди.
Беләликлә, онлар өз милләтләриннн дә башына нөвбәти бәла
ачдылар.

Ермәни халгынын Азәрбајчанда јашајан намуслу өвләдлары
ермәни милләтчиләриннн һагсыз тәләбләринә гаршы чыхыр вә
бу һәрәкәтә е'тиразларыны билдирирләр. Тәгаүддә олан кечмиш
пилот Кеорки Рантикович Дорансетв ермәни милләтчиләриннн
налајиј һәрәкәтләринә е'тираз әләмәти олараг өзүнү өлдүрмүш-
дүр. Арвадына јаздыгы мәктубда о, интиһарынын сәбәбини белә
изаһ едирди: "Мәни һәјәтдан белә тез мәрһум едәнләр өз экстре-
мистләри илә бирликдә Ермәнистан вә ДГМВ, бүтүн бу милләт-
ләрарасы мүнәсибәтләр олду".

Шуша чәрәк заводунун технологу Ашхен Григорјан Москва
телевизијасына вердији мұсаһибәсиндә ермәни милләтчиләриннн
һагсыз тәләбләринә гаршы чыхдыгы үчүн ону өлүмлә һәдәләмиш-
ләр. Зори Балајан исә Јереванда чыхан "Коммунист" гәзетиндә
ону тәһгир етмишдир. Буна бахмајараг, А.Григорјан јенә һәгигә-
тин мүдафиәсиндән әл чәкмир. О јазыр: "Азәрбајчан халгынын
һеч бир күнаһы јохдур. Бүтүн күнаһлар ермәни экстремистләр-
ләдир. Биз сакит јашајыр вә ишләјирдик. Ермәни экстремистлә-
ри Гарабағын Ермәнистана верилмәси идејасыны ортаја атдылар.
Јакин биз чох көзәл билирдик ки, Гарабағ Азәрбајчанын олмуш
вә Азәрбајчанын олачаг". /"Азәрбајчан" гәзети, 1989, N5/.

Азәрбајчанлылары Ермәнистандан говандан вә Ермәнистаны
моно-милли республика е'лан едәндән сонра ермәни зијалылары
тә'чили олараг Али Советин нөвбәдәнкәнар сессиясыны чағыр-
маг вә орада Азәрбајчанда вә Дағлыг Гарабағда јашајан ермәнләр-
ин тәһлүкәсизлијини горумаг мәсәләсини галдырдылар. Демәк,
онлар азәрбајчанлыларын Ермәнистандан говулмасыны гануни
һесаб едир, амма ермәниләрин Азәрбајчандан өз хошларына кет-
мәсини ганунсуз сажыб, бизим даһили ишләримизә гарышмагы
белә рәва билдиләр. Көрәсән, бу һаггы онлара ким вериб? Дејәк
ки, биз буна да дөздүк, бәс ики халг арасында һәгигәти вә әда-
ләти бәрпа етмәк вәзифәсини бојнуна көтүрән мәркәзи һөкүмәт
буна нечә бахыр? Бәс бу мәсәләдә Москва нијә сусур? Ахы, һәр
кәс өз милләтиннн һаггыны мүдафиә етдији кими, азәрбајчанлы-
лар да өз гануни һаггыны мүдафиә етмәклә һаггыдыр. Адам бу

суаллара чаваб тапмадыгда дәли олмаг дәрәчәсинә кәлир. Әс-линдә, чаваб тапылыб. Чүнки бу гаранлыгга хорузун гүрүгү көрүңүр. Онда истәр-истәмәз Ч. Чаббарлыя рәһмәт охужуб дејирсән ки, јохса, “атан казаклардыр?”.

Биз инди куја һүгүг дәвләт јарадырыг. Әкәр белә исә, нијә бу күн гаршы-гаршыја кәлән ики мәнәфејин биринә аддымбашы һагт газандырыб, икинчисинин исә һаггыны тапдалајырлар? Һәлә бу бир јана дурсун, онларын һагсыз тәләбини сусдурмаг вә јериндә отуртмаг әвәзинә, аддымбашы биздән күзәшт тәләб едирләр. Биз күзәштә кетдикчә онларын тәләбләри даһа да бөјүјүр, даһа кениш миғјас алыр. Ахы, биз әввәлчәдән мәркәзин тә’киди илә күзәштә кетмәсәјдик, бу күн тәләбләр бу шәкилдә шишмәзди.

Биз чох күзәштә кетдик вә һәр күзәштә удудзуг. Артыг күзәштә јер галмајыб, бычаг сүмүјә дирәниб. Бундан о јана јол јохдур. Буна бахмајараг, мәркәз јенә дә мәсәләнин сијаси јолла һәллини ирәли сүрүр, ССРИ Али Совети Ермәнистанын көзкәрәси тәчавүзүндән сонра онларын бу тәчавүзүнә сијаси гијмәт вермәди. Бундан сонра мәсәләнин сијаси јолла һәлли нечә мүмкүн ола биләр?.. ССРИ Али Совети бир тәрәфдән Дағлыг Гарабағын гануни Азәрбајҗан торпағы олдуғуну тәсдиг едир, о бири тәрәфдән исә Ермәнистан Али Советинин Дағлыг Гарабағын Ермәнистана “илһаг едилмәси” һаггындакы гәрарына мүнәсибәтини билдирмир. Буну нечә баша дүшәк? Мәнчә, ајдындыр. Мәркәздә бә’зиләри “довшана гач, тазыја тут” сијасәти јеридир.

ССРИ Али Совети литвалыларла полјаклар, чечен-ингушларла осетинләр арасындакы мүнәгишә илә мәшгул олмадыгы һалда, Дағлыг Гарабаг проблеминин дөфәләрлә музакирәјә гојулма-сы ермәни милләтчиләринин назы илә ојнамаг дејилми?

Дағлыг Гарабагда Азәрбајҗанын ән мүнбит торпагларына саһиб олан, иғтисади көстәричиләри Азәрбајҗанын башга јерләриндән даһа үстүн олан ермәниләрин вәзијјәти доғма торпагларыны итир-мәјә мәчбур олмуш Крым татарларынын вә Мечет түркләринин вәзијјәтиндән о гәдәр ағырдырмы ки, Али Совет бу проблемә дө-фәләрлә гајыдыр вә јенә дә ермәниләри разы сала билмир?

Ермәнистанда баш верән зәлзәләнин вурдуғу зијаны бәрпа ет-мәк үчүн аз гала бүтүн дүңја мәшгул икән бир гәдәр сонра Та-чикистанда баш верән зәлзәләнин ики күндән сонра тамам уну-дулмасыны һара јазар? Јә’ни мүсәлманларын дүңјадакы артымы

христиан дүңјасыны бу гәдәр нараһат едир? Бәлкә, бизим бил-мәдијимиз башга сәбәбләр дә вар?

Һәләлик, кәлин, о сәбәбләри гојаг бир тәрәфә. Кәлин, өз кұнаһ-ларымыздан өзүмүзүн өзүмүзә етдијимиз гәсдләрдән дә данышаг...

Гәфләт јухусы

Бурда бир аталар мисалы јеринә дүшәр: Ушаг атасына дејир ки, довшан һәјәтимиздә јува тикиб. Ата да дејир ки, бала, бу довшанын чәсарәтини көстәрмир, бизим гәфләт јухусунда олмағымызы көстәрир.

Совет Иғтифагында ән зәһәрли вә инсан һәјатына зәрбә ен-дирән заводлары бизим республикада тикибләр. Нијә? Рәһбәрлә-римизин бошлуғундан. Буна разылыг верән бөјүкләримиз неч ол-маса кечәләр јатагларына кирдикләри заман өз вичданлары гар-шысында һесабат верирләрми? Сумгајытда, Кәнчәдә вә Бақыда тикилмиш зәһәрли заводлар милләтимизин тәдричи кеносиди дејилми? Бизим бәзи рәһбәрләр исә кимјәви заводларын Азәр-бајҗанда тикилмәсини узун илләр өзүнүн гәләбәси вә халтын хошбәхтлији кими көзүмүзә дүртмүш, фәлакәтимизи бизә сәадәт кими једиртмишдир. Јалныз јухарынын “сағ ол”уну газанмаға ча-лышан, өмрүндә бир дөфә дә олсун милләтинин гејрәтини чәк-мәјән бу рәһбәрләр Сумгајыт шәһәрини “өлү зонаја” чевирмиш-ләр.

Бу чүр рәһбәрләр Сумгајытда ләһмә вә палчыг ичиндә дикт тахтасы вә көһнә дөмир лөвһәләрлә гурашдырылмыш дахмалар-да өмүр сүрән, заводларын бурахдыгы зәһәрли түстү илә тәнәф-фүс едән, бу һавадан сүмүкләри дә әријән минләрлә азәрбајҗан-лы аиләләринин ачыначағлы күзараны барәдә неч дүшүндүләр-ми? Һәмин дахмаларда јашајан аиләләрдә доғулан ушаглар дүн-јаја көз ачмамыш, һәлә ана нөвазиши көрмәмиш, илк алдымла-рыны атмамыш өмүрләрини бизим “гејрәтли рәһбәрләрә” ба-ғышлајыб дүңјаны тәрк едирләр.

Статистик мә’лумата көрә Сумгајытда доғулан једди ушагдан бири өлү, икиси шикәст дүңјаја кәлир. Сумгајыттын һавасы гәбул олунмуш нормадан о гәдәр артыг зәһәрлидир ки, көрпәләр ана бәтниндәки оксикен чатышмазлыгы үзүндән өлү доғулулар. Һа-милә гадынларын 70 фаизиндә биринчи дәрәчәли ган азлыгы мү-

шаһидә едилмиш, үрәк-дамар хәстәликләри республикадакы үмуми вәзијјәтдән 31 фаиз јүксәкдир. Ән гәрибәси будур ки, белә дәһшәтли вәзијјәтдә олмасына бахмајараг, Сумгајытын ады өлкәнин еколожи чәһәтдән бәрбад шәһәрләринин сијаһысына да дүшмәди... Бурда кимин әли вар, көрәсән?

Охучу, әкәр дөзә биләрсәнсә, “Азәрбајчан” гәзетинин 3-чү нөмрәсиндә (1989-чу ил) Сумгајытда јаранмыш ушаг гәбристанлығы һаггында кедән јазыны оху вә Сумгајытдакы бу милли кеносидә көрә рәһбәрләримизә “афәрин” де!

Памбыг рајонларымызда план хатиринә милләтин башына сәпилән Х-ДДТ зәһәри, һербисидләр, пестисидләр мөкәр кеносид дејилми? Јенә план хатиринә мөктәбли балаларымызы памбыг тарлаларында мин чүр әзаб-әзијјәтә гатлашмаға мәчбур етмәк, илин дәрл-беш ајыны тәһсидлән ајырмаг мә’нәви кеносид дејилми? Нийә ССРИ-дә јашајан халглар ичәрисиндә јалныз түркдилли халглар памбыг әкиб бечәрмәлидирләр?

Әзбәкстан Јазычылар Иттифагынын биринчи катиби А. Јагубов демишкән, “памбыгын бизим тәлјимизә јазылмасында түрк дүнјасына дүшмән мүнәсибәтдә олан Сталин диктатурасынын вә ондан ирс галан ән’әнәләрин бөјүк кұнаһы вар” (“Әдәбијјат вә инчәсәнәт” гәзети, 27 октјабр, 1989-чу ил),

Мән бу фикирлә тамамилә шәрикәм вә Јагубовун о фикринә дә шәрикәм ки, Сталинин түрк халгларына, мүсәлман дүнјасына шәкси мүнәсибәти даһа дәһшәтлијди. Јагубов јазыр: “Јадымдадыр, мұһарибәдән әввәл бизим кәндә 6-7 күрчү аиләси сүркүн олунмушду. Онларын һамысы күрчү мүсәлманлары иди. Гафгаз-дан Мәһсет түркләринин, балкарларын, чеченләрин, ингушларын, Крымдан татарларын елликчә сүрүлмәси дә тәсадүфи дејилдир - бунун архасында Сталинин ССРИ-дәки түрк-мүсәлман дүнјасына нифрәти дајанырды”. (јенә орада)

Сталин дөврүндә башга јерләрә сүрүлән милләтләр ичәрисиндә гејри түрк-мүсәлман милләти јохдур. Инди кәл, бурда ганма!

Совет Иттифагында јалныз түрк-мүсәлман милләтләринин әлифбасы кирил илә әвәз олунуб. Неч Сталинә вә Микојана дејән олмајыб ки, әлифба дәјишмәк милләтләрин хејринәдирсә, бәс ермәни вә күрчү әлифбасыны нийә дәјишмәдиниз? Нийә өз милләтинизи бу “хошбәхтликдән” мәһрум етдиниз? Бу суалын онлара верилмәјәчәјинә әмин идиләр, чүнки онлар бизим бәзи

рәһбәрләрин горхаглығыны, чаһилијини вә наданлығыны, ән мұһүмү дә тутдуглары вәзифәдән өтрү намусларындан белә кечәчәкләрини јахшы билирдиләр.

Хрушшов дөврүндә мин тон памбыг планы олан ермәниләр бундан да имтина етдиләр. Чүнки онларын рәһбәрләри бизим рәһбәрләр кими милләтләринә гәним дејилдиләр. Онлар чох јахшы билирдиләр ки, јалныз өзүнү мөһв едән халг әл әмәјинә әсасланыб памбыг әкәр. Бу мә’лум һәгигәти көрәсән бизим республиканын рәһбәрләри билмирдиләрми? Билирдиләр. Амма онлар милләтин тәлјини һарда дүшүнмүшдүләр ки, бурада да дүшүнәјдиләр? Онлар јухарынын тәшәккүрүнү газанмаг үчүн милләтин мөһвинә белә гол чәкәрдиләр. Нечә ки, чәкдиләр!

Һәмин рәһбәрләрин рајонлара тә’јин етдикләри өзләринә бәнзәр катибләр дә һәмин сијасәти јеридирдиләр. Рајонлара кәлән биринчи катибләрин чохунун илк иши рајонда рус мөктәби ачмаг иди. Чүнки јухары тәбәғәјә мәнсуб олдугларындан онларын өвладлары Азәрбајчан мөктәбиндә охуја билмәзди. Бу, онлар үчүн әскиклик сајылырды.

Рус мөктәбләриндә охујан шакирдләри бир гајда олараг памбыга апармаг јасаг иди, чүнки рајонда јашајан башга милләтләрин ушаглары памбыг јыға билмәз. Памбыг јығмаг “сәадәти” јалныз бизә мәнсуб иди. Бақыда али мөктәбләрдән јалныз Азәрбајчан факултәләри памбыга апарылырды. Чүнки назирләр, Мәркәзи Комитә ишчиләри, ејни заманда вәзифә е’тибары илә бөјүк, үрәкчә кичик рәһбәрләрин јағ ичиндә бөјрәк кими бәсләнән, памбыг кими ағаппаг балалары гызмар күнәшин алтында памбыг јыға билмәзди...

Бу сәтирләри јазаркән дүшүнүрәм: Илаһи, биз о заман бу чүр һагсызлыглара нечә дөзмүшүк?!

Бу суала чаваб вермәк үчүн 1974-чү илдә јаздығым адсыз бир ше’римдән парчаны мисал кәтирмәк истәјирәм:

Сабир демиш: “Биз әрләрик”.

Иш јеринә

Өзкәсинин сөзләрини “әзбәрләриз”.

Тоз-торпағы јел соууар,

Дәнәси дә јелә галмаз.

Валлаһ, биллаһ, белә галмаз, белә галмаз!

Бу инамла јашамышам...

Амма нејним;
 Бизим кими зөвзөклөрүн
 Икидиги дөзүм олсун.
 Сабир демиш:
 “Һејвөрәлик”, “бошбоғазлыг” бизим олсун.
 Кәләчәјин өвләдләри иш көрәчәк.
 Амма дуа әвәзинә “лә’нәт” дејиб
 Гәбримизә түпүрәчәк.
 Дејәчәкләр, еј бабалар,
 Јаш јетириб, кал олдуруз.
 Көрә-көрә кор олдуруз.
 Динә-динә лал олдуруз.
 Сәбринизә һејрәтәјик,
 Сиз дөзүмдә фил олдуруз.

Индијә гәдәр чохму рәһбәрин гәлби халг үчүн ағрајыб? Чоху тутдуғу мөвгәјини дүшүнүб, креслосундан бәрк јапышыб. Јухары дырмашмагдан өтрү халгы тапдалајыблар! Амма онлар бу халга көрә рәһбәр олдуғларыны һеч дүшүнмәјибләр. Бу халг олмасајды, онлары һансы халгын башы үстүнә рәһбәр тә’јин едәчәкдиләр? Рәһбәрләримиздәки бу наданлығы, бу чәһаләти, бу еґоизми дүшүндүкчә адамы дәһшәт көтүрүр. Һәлә мән халгын мә’нәвијјатына, дилинә, мәдәнијјәтинә, мусигисинә етдикләри гәсди демирәм.

Јахшы јадымдадыр, бир нечә ил бундан әввәл журналистләрин гурултајында Кәнчәдән кәлән Нүшабә адлы бир кәнч журналист Низами јубилејинин јахынлашдығыны вә һеч олмаса, бөјүк Низаминин хатиринә Кировабада өз әсл адынын гәјтарылмасыны тәклиф етди. Һәммин мәчлисдә Москвадан кәлән бир нәфәр дә әјләшмишди. О заманкы республика рәһбәри Москвадан кәлән нүмәјәндәјә хош кәлсин дејә бу һағлы тәләби ирәли сүрән гызы тәһгир етди. О, өз вәзифәсини чох јахшы билирди. О билирди ки, ону лајиг олмадығы һалда бу бөјдә вәзифәјә Низаминин гејрәтини чәкмәк үчүн дејил, Кировун һөрмәтини галдырмаг үчүн гојублар. Чүнки онун бабасынын Низамидән һеч хәбәри дә јохдур. Китабларыны көрүб, амма охумајыб. Нијә охусун? Бундан она нә фәјда? Буна көрә дә өз фәјдасыны јахшы билән “рәһбәримиз” Низами гәһрәманынын адындан көтүрүлмүш гејрәтли Нүшабә гызымызы налајиг сөзләрлә тәһгир едиб Москвадан кәләннин “Һөрмәтини” газанмаға чалышды. О вахтлар халгын һөрмәтини итирмәк, онун вәзифәсинә хәләл кәтирә билмәзди. О

вахтлар халгын һөрмәтини итирмәклә, о, һеч нә итирмәзди. Амма инди вәзијјәт дәјишиб.

Мән о заман она да әмин идим ки, Москвадан кәлән гонаг өз ичиндә бизим рәһбәрә күлүр, чүнки намуслу адам өз мәдәнијјәтинә, өз тарихинә өз шөһрәти вә вәзифәси наминә ғылынч чәкән адамы севә билмәз. Еләси башга милләтин нүмәјәндәси олса да, мәдәнијјәтинә гәним кәсилән адамын чәһаләтинә күләр. Чох гәрибәдир ки, бу әһвалатдан бир нечә күн сонра “Советскаја култура” гәзетиндә, һәммин гәзетин әмәкдашы Фәрһад Ағамалыјевин мәғаләси дәрч олунду. О да Нүшабәдән хәбәрсиз Низами Кәнчәвинин хатиринә Кировабад шөһәринә “Кәнчә” адынын гәјтарылмасыны ирәли сүрүрдү. Буну охујан “рәһбәримиз” гәзәбләнир, дәрһал Кировабад шөһәр партија комитәсинин биринчи катибинә зәнк вуруб тапшырыр ки, “Советскаја култура”да чыхан мәғаләјә чаваб олараг јерли зијалыларын адындан бир мәғалә тәшкил олунсун. Елә дә олур, Ағамалыјевин мәғаләсиндән дүз 3 күн сонра бир груп кировабадлынын адындан “Мы-кировабадцы” адлы бир мәғалә чап олунур. Аз сонра исә Москва мәтбуатында јекәнә нүмәјәндәмиз олан Ағамалыјевин милләтчилик тохуму сәпән мүхбир кими ишдән азад олунмасына “шәраит јарадырлар”...

Биз исә бу күн дизимизә дөјүрүк ки, Москванын бүтүн мәтбуат органларында ермәниләрин нүмәјәндәси олдуғу һалда, биздән бир нәфәр дә јохдур. Нијә јохдур? Чүнки бизим “рәһбәримиз” өмрүндә бу барәдә дүшүнмәјиб. Аз-чох оланлары исә бурада төрәтдији фырылдаглар орда ачылмасын дејә, ја вәзифәјә кәтириб бурада башыны әзибләр, ја да бајагкы әһвалатда олдуғу кими бурдан ора бармаг узадыб ишдән говдурублар.

Ермәниләр исә бунун әксини еләдиләр. Микөјан Кремлдәки 50-55 иллик фәалијјәти дөврүндә јүзләр вә минләрлә ермәнини Москваја апарыб тәдричән бөјүк вәзифәләрдә јерләшдирди. Башга республикаларын үзүнә бағлы олан тәһсил очағларыны, һәрби-дипломатик мөктәбләри вә дипломатик корпуслары ермәниләрин ихтијарына верди. Бу күн Москвада елә бир назирлик, елә бир редаксия, елә бир елми мүәссисә јохдур ки, орда азы бир, ја ики нәфәр ермәни чалышмасын.

Мөркәзи Комитәдә баш катибин көмәкчиси вә сағ әли Шаһназаров, милләтләрарасы мүнәсибәтләр шө’бәсинин мүдир мұа-

вини Брутенс, итгисадијјат саһәси үзрә мүшавир Аганбекјан, ССРИ Назирләр Совети сәдринин муавини Ситарјан, СИТА баш директорунун муавини Хачатуров, ССРИ гуру гошунлары команданынын биринчи муавини генерал-лейтенант Тер-Григорјан, Дөвләт Статистика Комитәси сәдринин биринчи муавини Погосов, "Известија" гәзети баш редакторунун муавини Меликјанс вә с. онларла бу кими сәләһијјәт саһиби олан ермәни һәр јердә бизим пучумузу бурур, сәсимизин лазыми јерләрә чатмасына әнкәл төрәдирләр. Онлар мәркәздән бизим республиканын бүтүн ишләринә мане олур, һәр мәсәләдә бизи гапы далында гојурлар. Дағлыг Гарабағ һадисәләри баш верәндән бу күнә гәдәр бир Азәрбајҹан јазычысынын, јахуд журналистинин бу мәсәлә илә әлагәдар бир јазысынын мәркәзи мәтбуата јол тапа билмәмәси бунун ән көзәл сүбуту дејилми?

Тәсәдүфи дејил ки, бир дөфә Хрушшов јарызарафат, јарыкер-чәк Микојана "ермәниләри һәр јердә јахшыча јерләшдирмисән" - демишди.

Көзүмү дүнјаја ачандан индијәдәк һәмишә Азәрбајҹанын партия вә совет органларынын апаратында - МК-да вә Назирләр Советиндә, инзибати органларда, елм вә мәдәнијјәт идарәләриндә, бир сөzlә, ән мүһүм вәзифәләрдә ермәниләрин ишләдијини көрмүшәм. Буна һәмишә тәәччүб едәр, әрким чатан "бөјүкләрдән" бунун сәбәбини өјрәнмәк истәрдим. Бу "бөјүкләр" дә мәнә "баша салыб" сакитләшдирмәјә чалышырдылар ки, бу белә дә олмалыдыр. Нәдән ки, Азәрбајҹан бејнәлмиләл республикадыр вә әһалисинин мүјјән һиссәси ермәнидир. Онда мән дә онлара дејирдим ки, Ермәнистанын да әһалисинин мүјјән һиссәси азәрбајҹанлыдыр, бәс нијә орда вәзифә башында азәрбајҹанлы көрүнмүр? Әһалисинин 90 фаизи азәрбајҹанлы олан рајонларда белә чох вахт рајком катибләри, совхоз директорлары азәрбајҹанлы олмур. Онда башга сәбәб тапмајан "бөјүкләр" дејәрди ки, биз кениш үрәкли олмалыјыг. Әчәб изаһдыр! Будур, инди биз кенишүрәклилијимизин бәһрәсини дәририк. Узун илләр Бақы советинин сәдри вә ја муавини бир гајја олараг ермәни олдуғундан шәһәрин Ермәникәнд адланан һиссәси абад олмуш, күчәләринин бөјүк әксәријјәти ермәни ады илә әбәдиләшдирилмиш, Бақынын милли симасы позулмуш, бунунла да кәләчәк "Бөјүк Ермәнистан" тәләбләринә зәмин һазырланмышдыр.

Бу дәрди дә чәкмәк оларды. Адамы јандыран орасыдыр ки, бу күн биз бејнәлмиләлчилијимизи сүбут етмәк үчүн фәхрлә "биз милли ајры-сечкилијә јол вермәмиш, ермәниләри вәзифә башына кәтирмиш, онлара һәр чүр шәраит јаратмыш, күчәләримизә ермәни мәшһурларынын адыны вермишик" - дејәндә, онлар бу факты бизим хејрхаһлығымыза сүбут кими дејил, бачарығсызлығымыза, фәрли адамларымызын олмамасына сүбут кими шәрһ едирләр.

Милли кадрларымызы гапы далында гојуб, ермәнијә вәзифә верәндә, Сабир, С. Әзим Ширвани, Мәһәммәд Һади, Әмәр Фаиг Неманзадә, Бәһмәнјар, Н. Туси, Әчәми, Шаһ Исмајыл Хәтаи, Бабәк, Гаҹаг Нәби кими онларча мәшһур адамларымызы сајмајыб Авакјан, Шаумјан, Осипјан вә бу кими онларча авантюристин адына Бақыда күчә ады вермәјимизин нәтичәси анчаг белә олмалы иди.

Бизимки башдан буланыб. 70 илдә бизә башчы олан нечә-нечә мангорт таныјырыг. Бүтүн варлыгы илә јалныз тутдуғу вәзифәни горујан, вәзифә әлиндән кетмәсин дејә мәркәздән гаршысында гујруг булајан, милли һиссәдән мәһрум олан бу карјеристләр, көрәсән, бирчә дөфә дә олса, халг һагтында, Вәтән һагтында, мәһв олан торпағларымыз барәдә дүшүнүбләрми? Көрәсән, бу рәһбәрләр өмүрүндә бир дөфә дә олсун халгын тарихи илә марағланыблармы? Милли психолокијамызы өјрәнибләрми? Бу халгын зәиф вә гүввәтли чәһәтләри илә марағланыблармы?

Һиндистаны 300 илиик мүстәмләкә вәзијјәтиндән хилас етмәк үчүн мин чүр әзаб-әзијјәтләрә гатлашан Ч. Неру "Һиндистанын кәшфи" әсәриндә јазыр ки, халга хидмәт етмәк үчүн илк нөвбәдә ону јахшы танымалысан. Бу мәгсәдлә Неру бөјүк Һиндистаны гарыш-гарыш кәзмиш, ән учғар кәндләриндә олмуш, халгын өзүнәмәхсус руһуну, психолокијасыны, адәт вә ән'әнәсини, ән мүһүмү исә гүввәтли вә зәиф чәһәтләрини өјрәнмиш, Һиндистаны өзү үчүн јенидән "кәшф" етмишдир. Рәһбәр буна дејәрләр!

Бир дөфә јашыдым вә тәрчүмәчим, ермәни шаири Парујр Севак мәнә деди ки, биздә милли мә'нада сүпүркәчи нечә дүшүнүрсә, рәһбәр дә о чүр дүшүнүр. Сиздә исә әксинә. Рәһбәриниз бир чүр дүшүнүр, халг тамам башга чүр.

О, бу сөзү мәнә Бақыда ермәни поезијасы кечирилән заман

демишди. Бир һәфтә мұхтәлиф јерләрдә көрүшләрә кетдик. Һәм мин көрүшләрдә мән П. Севакдан етдијим тәрчүмәләри охујур-дум. Мәним халг тәрәфиндән алгышларла гаршыланмағымы алт-дан-алтдан мұшаһидә едән Севак јенә бир күн деди ки, сәни халг сеvir, амма јухарылар јох. Амма мәни халгла бәрәбәр јухарылар да сеvir.

П. Севак халгын милли һиссләрини дилә кәтирән бир шаир иди. Дурғунлуг дөврүндә бүтүн өлкәдә милли дәрләрдән бәһс едән шаирләр, јазычылар көлкәдә иди. О чүмлөдән дә мән. Ермәнистанда исә мәсәлә тамам башга чүр иди. Һәлә о вахтлар да Ермәнистанда халгын тәлјини дүшүнән, дәрләриндән данышан милли шаирләр даһа чох һөрмәтдә иди. П. Севак партијанын үз-вү дејилди. О, халгын милли дүјуларыны ојадан, өзүнү дәрк ет-мәјә сәсләјән “Сусмајан зәнкләр” поемасындан сонра даһа чох нүфуз газанды. Бу поемаја көрә она фәхри филологи елмләри доктору ады верилди вә ону ССРИ Али Советинә депутат сечди-ләр. Һәмин илләрдә мәни исә “Күлүстан” поемасына көрә “чар-мыха” чәкдиләр. Китабларымы китабханалардан көтүрдүләр, университетдән чыхартдылар. Биз бу мүсибәтләри көрә-көрә, халгымызын тәлјини гоншуларымызын тәлји илә мұгајисә едә-едә, гәлбимизә чәкилән дағларә дөзә-дөзә јашадыг вә јаратдыг. Рус дилинин зәрурәтиндән данышдығымыз заман бејнәлмиләлчи, ана дилимизин зәрурилијиндән данышанда исә милләтчи олдуг, дағаландыг, һамысына дөздүк, амма аллаһ билир, нечә дөздүк!

Дурғунлуг дөврү архада галды, һеч олмаса, инди ајылаг. Вах-тилә бабаларымыз Марағадан говулмуш ермәниләри бағрына басды, онлара јер верди. Дүнәнки кирајәчи исә бу күн бизим евимизә саһиб олмаг истәјир.

1828-чи илдә Чәнуби Азәрбајчанын Мараға кәндиндән көчү-рүлән ермәниләр гурдуғлары кәндин адыны бурада да Мараға ад-ландырдылар. Бундан 150 ил сонра, јә’ни 1978-чи илдә көчүрүл-мәләринин 150 иллији мұнасибәтилә һәмин Мараға кәндиндә абидә учалтмыш, абидәнин фасадына да “Мараға-150” сөзләри-ни јазмышдылар. Гарабағы Ермәнистана чаламаг фикринә дү-шәндә исә абидәнин фасадындакы јазыны өртмәк үчүн үстүнү сementләмишләр. Торпаг гејрәтини чәкән оғулларымыз һәмин абидәнин шәклини чәкиб бизә тәгдим етмишләр.

Ермәниләр дүнән өз әлләри илә јаратдығларыны бу күн ин-

кар едирләр. Бу бојда һијләјә әл атан, һәгигәтин үстүнә пәрдә чәкән сахтакарларын гаршысына биз бу күн нечә чыха биләрик? Е’тираф едәк ки, биз мұдафиәни дә бачармырыг. Онларын јала-ны чох вахт бизим һәгигәтимиздән дә күчлү чыхыр.

1989-чу илдә М. Горбачовун рәһбәрлији алтында топланан ССРИ халг депутатларынын көрүшүндә ермәни јазычысы В. Петросјан һәјасызчасына дејиб ки, халг шаири Б. Ваһабзадә бир китабында ермәни халгыны јер үзүндән силмәк лазым олдуғуну јазмышдыр. Ифтиранын бөјүклүјүнә бахын! Бу вахта гәдәр бил-мирәм ки, мән бу сөзү һансы китабымда јазмыш, јахуд һарада де-мишәм?

Ермәни милләтчиләри бизи алчалтмаг вә һөрмәтдән салмаг үчүн инсана јарашмајан ән алчаг вә ејбәчәр һәрәкәтләрә дә әл атырлар. Бу, јалныз индинин иши дејил, тарих боју белә олмуш-дур. “Рабочаја трибуна” гәзетинин 11 феврал 1990-чы ил нөмрә-синдә Воркута шәһәри фәһлә тә’тил комитәсинин үзвләриндән бири олан Ш. Шейхәһмәдов јазыр: “Тә’тилин гызғын вахты Вор-кутаја кимләр кәлмәди?! Русија демократлары чәбһәси иттифа-гы вә с. Бураја Дағлыг Гарабағдан да “гонағлар” кәлди. Онлар кәлән кими воркуталылардан мәни вә мәним кимиләри азәрбај-чанлы билиб (мән дағыстанлыјам) тә’тил комитәсиндән говмағы тәләб етдиләр вә орталыға 50 мин манат пул гојдулар. Чидди еһ-тијачымыз олса да, мааш алмасаг да, тә’тилчи јолдашларым Дағ-лыг Гарабағ ермәниләринин мәнфур ианәсиндән имтина етди-ләр. Арамыза нифаг салмаг истәдијинизә көрә пулурузу да көтү-рүб рәдд олун бурдан, - дедиләр”.

Бу бојда алчағлыг кимин ағлына кәлә биләр?

Бир нечә азәрбајчанлыны һөрмәтдән салмаг үчүн тәнбәллик етмәдән баса-баса узаг Воркутаја кедән вә бу иш үчүн 50 мин манатындан кечән адам чилдиндәки вә иблисләрин бизә бәслә-дији кинин, гәрәзин дәрәчәсини нә илә өлчмәк олар?

Онлар нә өз вичданларындан утаныр, нә дә башгаларындан. Истәдикләри бөһтаны истәдикләри јердә, һеч нәдән чәкинмәдән демәји бачарырлар. Инсан ки, вичданыны итирди, ондан һәр ал-чағлыгы көзләмәк олар. Вај она ки, бу хәстәлик бүтөв милләтә сирајәт едә. Онун гаршысыны алмаг мүшкүл мәсәләдир. Инди көрүн, биз нә бојда горхулу дүшмәнлә үз-үзә кәлмишик.

Ермәниләр бу һүчума илләр боју һазырлашыблар, биз исә

јатмышыг. Хејр, әслиндә халг һеч вахт јатмајыб, халг һәмишә ајыг олуб - рәһбәрләримиз јатыб. Арада инчиклик олмасын дејә, рәһбәрләр һәмишә халгы сусдуруб.

60-чы илләрдә Јереван университетинин проректору ачыг ашкар чыхыш едиб Нахчыванын вә Гарабағын Ермәнистан торпагы олдуғуну сөйләмишди. О заманкы ермәни рәһбәрләри һәмин проректора көзүн үстә гашын вар демәдиләр. С. Вурғунун академијада кечирилән хатирә кечәсиндә Аббас Заманов Јереван университетинин проректорунун јерсиз иддиасына чаваб верди. Биз исә рәһбәримизин көстәриши илә А. Заманову партијадан чыхартдыг, университетдән говдуг. О заман тарихчи Мухтар Гасымов, профессор Әли Султанлы вә мән Аббас Замановун партијадан чыхарылмасынын әлејһинә сәс вердик. Бундан сонра бизим үчүмүзү дә тәғиб етмәјә башладылар. Аббас мүәллим исә узун мүддәт ишсиз галды. Беләликлә дә, өзүмүз өзүмүзә гәним кәсилдик. Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин, Сабир, нә көзәл демисән:

Туранлыларыз, адији-шуглү сәләфиз биз,
Өз гөвмүзүн башына әнкәл, кәләфиз биз.

Јереван университетинин проректорунун Нахчыван вә Гарабаг иддиасына чаваб олараг о заман јаздығым “Торпагдан пәј олмаз” ше’рими бир мәчлисдә охудум. Һәмин ше’р халг арасында јайылды. Бир күн мәни Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинә чағырдылар. Кетдим, мәни “чармыха” чәкдиләр, узун мүддәт радио-телевизијаја һәсрәт гәјдулар.

Ахы, бизим бөјүкләр о заман ермәни иддиачыларына вердијимиз чаваблара көрә бизи сусдурмасадылар, вахтында биз онлары јериндә отуртсајдыг, бәлкә дә бу күн бу шәкилдә јени иддија башламаздылар. Бизим бөјүкләр һеч олмаса инди ајылалар!

Милләтләр арасына әдавәт тохуму сәпән, арагызышдыран, һәр ики тәрәфдән јүзләрлә күнаһсыз инсан өлүмүнә сәбәб олан, минләрлә адамы өз исти јурд-јувасындан дидәркин салан З. Балајан бу күн Азәрбајҗандан ССРИ халг депутаты олмуш, биз исә балајанларын фитнә-фәсадына гаршы чыхмыш Е’тибарымызын вә Х. Рзымызын һәбсинә көз јумуруг. Бу дәрди һара јазмаг олар?

Бу чәтин заманда биз халгымызын һаггыны мүдафиә едә биләчәк ағыллы адамлары, әләхүсус итгисадчылары, һүгүшүнәс-

лары депутат сечмәли вә онлары али мәсәдләрин мүдафиәси үчүн мәркәзә көндәрмәлијдик. Инди кәрәк бу мүбаризәдә, бу чәтин мәгамда ермәниләр гурултаја кимләри көндәрди, биз кимләри? Онлар Ермәнистан ССР Елмләр Академијасынын президенти Амбарсумјаны, јазычы Сурен Ајвазјаны, сахтакарлыг пәһләваны Икитјаны вә с. Биз исә рус дилини билмәјән сагычылары, фәһләләри, бир-ики нәфәр дә ағзы гатыг кәсмәјән вә даһышмагдан чох сусмагы бачаран зијалылары.

Бизим депутатлар ермәни депутатларын халгымыза етдији һүчумларын габағында сусду вә сусмагла да өзләринин “әдәбли” олдуғуну сүбүт етмәјә чалышдылар. Һеч демә, һәлә чар һакимијәти илләриндә, јә’ни 1906-чы илдә бизим милләт вәкилләринин бир гисми дә беләчә сусмуш вә сусмагы да о заман әдәб һесаб еләмишләр. О заман бу мут’илијә дөзмәјән Чәлил Мәммәдгулузәдә “Молла Нәсрәддин” журналында көрүн нә јазмышдыр: “Аман күнүдүр, биз мүсәлман милләтини јетмиш ики милләтин вәкилләринин ичиндә биабыр етмәјәсиниз. Елә рәфтар етмәјин ки, десинләр, бу мүсәлманлар биәдәб, биһәја вә сыртыг милләтдир. Аман күнүдүр, мәним нәсиһәtimi нәзәрдә сахлајасыныз. Бунун да чарәси һеч динмәмәкдир”. (“Молла Нәсрәддин”, 16 ијун, 1906).

Бәли, Мирзә Чәлил нечә ки, демишди, арадан 83 ил кечәндән сонра јенә дә елә олур. Мүасир депутатлар да “әдәб көзләјиб” динмәдиләр.

Һеч демә, 1906-чы илдән бу јерә биз бир алдым белә ирәли кетмәмишик. Сә’ди демишкән: “Һәмин хакәм ки, һәстәм”

Депутатларымызын “мәһарәтлә” сусма “фәалијјәтләрини” көрүб, “Халг депутатларына ачыг мәктуб” адлы ше’р јаздым:

Сәнә сәс вердим ки, јолдаш депутат,
О јүксәк күрсүдә сәсин кур олсун.
Сәнә өз сәсими вермәдим ки, мән.
Гулағын кар олсун, көзүн кор олсун.

Сәнә сәс вердик ки, һәр гарыш јерин
“Әзәли саһиб мәнәм” - дејәсән.
Сәнин торпағына көз дикәнләрин
Дәрсини вермәкдән чәкинмәјәсән.

¹ Һәмин торпағам ки, варам (фарсча).

Сәнә сәс вердик ки, елин-обанын
Истәји, арзусу ахсын сәсиндән.
Бар-бар багырасан: сујун, хаванын
Милләтин көкүнү чүртмәсиндән.

Дединми бунлары?
Јох! Бир динсәнә!
Сәнә шәкләнмишди гуаглаарымыз.
Ағзына су алыб сусдун... бәс сәнә
Милләтин вәкили нечә дејәк биз?

Халгыны сөјдүләр үзүнә гәншәр,
Сән сусдун...
Вәзифән сусмагмыш мәкәр?

Халгын шәрәфини горумајан кәс,
Халгын депутаты нечә олду бәс?

Сусмаға көндәрдим мәкәр мән сәни?
Ора кетмәмишдин сән әснәмәјә.
Сән ора кетмишдин халгын дәрдини
Халгын дили илә ачыг демәјә.

Лал кедиб, лал кәлдин, сән кимсән бу күн?
Халгын вәкиликән халға јад олдун.
Јохса динмәмәји бачардыгынчүн
Бу халгын адындан депутат олдун?

Биз өз һаггымызы билмәдик јенә,
Һеч демә милләтин вәкиллијинә,
Ашкарлыг дөврүндә лал-кар кәрәкмиш.
Бизә ашкарлығы инкар кәрәкмиш.

Депутатларымыз бу ше'рдән ибрәт дәрси көтүрмәк әвәзинә мәнән инчидиләр. Мән дә онлара дедим ки, бизим депутатларла Ермәнистан депутатларыны мугајисә едәндә тәсәввүрүмдә белә бир мәнзәрә чанланыр: Бразилија футбол командасынын гаршысына биз Јевлах командасы илә чыхмышыг. "Ај бәрәкаллаһ, нә көзәл чанларыг".

Инди республиканын истәр рәһбәрлијини, истәрсә дә ән ади вәтәндашыны дүшүндүрән ән мүһүм мәсәлә көчкүнләр мәсәлә-

си олмалыдыр. 250 мин көчкүнү балача бир республикаја нечә јерләшдирмәк, онлары мәнзиллә, ишлә нечә тә'мин етмәк олар? Балача мәсәлә дејил. Даһа доғрусу бу, бизим гүввәмиздән вә дахили имканларымыздан чох јухарыдыр. 60 милјон әһалиси олан, әразиси бизим республиканын әразисиндән 14-15 дөфә бөјүк олан, бир иллик әрзаг истәһсалы 2-3 илә чатан Түркия Болгарыстандан көчән 300 мин көчкүнүн еһтијачларыны өдәмәкдә чәтинлик чәкир. 7 милјон әһалиси олан, истәһсал етдији әрзағы өзүнә күчлә чатан, тикинти материалларыны кәнардан алан, јерли әһалисинин мүәјјән фаизи мәнзил нөвбәсинә дајанан Азәрбајчан 250 мин көчкүнүн дағ еһтијачларыны нечә өдөјә биләчәк? Амма өдәмәлидир. Бу бизим намус вә вичдан борчумуздур. Бәс нә едәк? Ермәнистанда баш верән зәлзәләнин вурдуғу зијаны өдәмәк үчүн милјардларла пул ајрылды. Тачикистан зәлзәләси исә тез унутулду. Бизим һөрмәтли шејхимиз Пашазаде чәнаблары сағ олсун ки, гурултајда буну депутатларын јадына салды.

Бәс имканларынын бөјүк бир гисми өз ихтијарында олмајан балача бир республикаја 250 мин көчкүнүн пәнәһ кәтирмәси дә бир нөв зәлзәлә дејилми? Биз өз күчүмүзлә бу јүкү чәкә билмәрик. Ермәнистана верилән јардымын чүз'и бир һиссәси гәдәр бизә јардым дүшмүрмү? Ахы, бунлар мәнз Ермәнистандан говулублар. Ахы, он илләрлә вердијимиз алдығымыздан дөфәләрлә чох олуб. Инди бу дар ајагда вердијимизин чүз'и бир һиссәсини көчкүнләримиңи тә'мин етмәк үчүн бизә гәјтармағ олмаздымы? Биз диләнчи дејилик, биз һаггымызы төләб едирик. Биз истәрдик ки, бизим нүмајәндәләр ССРИ халг депутатларынын гурултајларында бу мәсәләни галдырсынлар. Амма бу вачиб мәсәләјә һеч тохунан олмады.

Зијалы депутатларымыздан јалныз бирини мисал кәтирмәк истәјирәм: Москвада јашајан һүгүг елмләри доктору вә бизим академикимиз Чәһанкир Кәримов Азәрбајчан дилини јерли-дибли билмәјән, өмрү боју Москвада јашајан, халгын тәлеји илә өмрүндә бир дөфә дә олса марағланмајан, адындан башға һеч бир шеји азәрбајчанлы олмајан бу адам Азәрбајчаны нечә тәмсил едә биләрди? Бу, һәлә бир јана, һәлледиңи анда бизим бу депутатымыз ермәни дејирманына су төкдү вә "Азәрбајчан коммунисти" (1989, N-5) журналында јазды: "Мүттәфиг республикалар арасындакы сәрһәдләр мұвафиг республикаларын гаршылығылы сәзи-

шинә әсәсән дәјишдирилә биләр (мәддә 78). Бәс белә разылыг олмајанда проблем нечә һәлл едилмәлидир? Бу суала ССРИ Конститусијасы чаваб вермир. Мәнтигә көрә муттәфиг республикалар арасында разылыг олмајанда мәсәлә ССРИ Али Совети Милләтләр Советинин музакирәсинә верилмәли вә тәклифләр ССРИ Али Совети палаталарынын биркә ичласында музакирә олунмалыдыр...

Бу тәклифә көрә бу күн муһабисә вә муһагитшә сәбәб олан Дағлыг Гарабағ мәсәләсиндә Азәрбајҗан ССР Али Советинин, бүтөвлүкдә Азәрбајҗан Совет Сосиалист Республикасынын конститусија һүтугу тапдаланырды.

Дејиләнләрә көрә Икитјан гурултајда халгымызы “фашист” айландыранда бизим депутатлар Ч. Кәримовә дејиб ки, чых она чаваб вер. Ч. Кәримов исә Икитјанын әвәзинә бизимкиләрә чаваб верәрәк дејиб ки, “Сиз һамяныз кедәчәксиниз, амма мән бурда галачағам. Мәни ермәниләрин әлиһә вермәјин”. Бах, халгын депутаты белә олар! Афәрин бу депутата! Мән Кәримовдан күсмүрәм, ону бу халгын депутаты едәндән күсүрәм. Чаһанкир Кәримову депутат едән, көрәк она дејәјди ки, Азәрбајҗан академјасынын үзв-лүјүнү вә Азәрбајҗан халгынын депутатлығыны гәбул едә билирсән, бәс бу халгын мәһәфәјини муһафизә етмәкдән нијә гачырсан?!

Инди сорушулур: биздә сечки һәгигәтән демократик гәјдада кетсәјди, Азәрбајҗан халгы өзүнә беләсини депутат сечәрдими? Унутмајаг ки, “демократија” сөзү “демос” вә “кротос” сөзләриндән јараныб, јә’ни халг һакимийјәти. Белә исә бәс һәмишә халгын сөзүнү дејән Әбүлфәз Әлијев, мәрһум Худу Мәммәдов, Сүлејман Әлијарлы, Н. Рзајев вә бунлар кими өзүнү халга гурбан вермәјә һазыр оланлар, көрәсән, нијә гапы далында галды? Тәәссүф ки, бизим сәләһијјәт саһибләри һәлә әсл демократијанын, јенидәнгурманын, ашкарлығын маһијјәтини дәрк етмәјибләр. Бизим республика бу күн дә 50-60-чы илләрин һавасы илә јашајыр, јенә дә депутатлар јухарыдан тә’јин едилир. Бәли, мәнз тә’јин едилир! Демократија, јениләшмә принципи бизим республикада аддымбашы тапданыр. Балтик өлкәләри вә башга республикаларда демократија артыг өз ишини көрдүјү бир заманда, бизим республикада демократија тәләб едәнләри прокурорлуға чағырыб истинтаг апарырлар.

Халг депутатларынын I гурултајында, башга республикаларын

депутатлары һүтуги јолла өз халqlарынын һаггыны тәләб етдикләри вә лазым кәлән јердә һеч кәсдән чәкинмәдән муһабисәјә киришдикләри һалда, бизим республиканын депутатлары муһафизәкар гүввәләрә сәс верир, сүкут планыны артығламасы илә јеринә јетирилдиләр. Ән маратлығы исә будур ки, онлар Бақыја гајыдандан сонра сусмагын гәләбә олдугуну бизә сүбут етмәјә чалышдылар. Бир сорушан олмады ки, дејин көрәк, сусуб нә газанмысыныз? Халгымызын үнванына дејилән тәһгирими? Бизи сакит етмәк үчүн дедиләр ки, халгымызы тәһгир едән Икитјаны мөһкәмәјә вермишик. Инандыг. Амма о вахтдан ил кечди. Инди сорушурут: мөһкәмәнин ахыры нә олды? Нијә бизи аддымбашы алдадырсыныз? Нијә башымызын алтына јастыг гојурсунуз? Бундан сонра халгын гәзәб касасы долду. Бир чох зијалылар, о чүмләдән дә мән халг депутатларынын гурултајына, “Правда” вә “Известија” гәзетләринә мәктуб јаздыг. Көзләдик ки, бизим дә мөғаләләримиз вә е’тираз мәктубларымыз мәркәзи гәзетләрдә чап олунар. Чап олунмаг бир јана галсын, һеч мәктубларымыза чаваб да вермәдиләр.

Мәркәзи мәтбуатын јаланлары

Кечән ил Дағлыг Гарабағда хүсуси идарә үсулу јаранды. Биз буна е’тираз етмәдик. Башымызы ашағы салыб әмрә табә олдуг. Бир гәдәр кечәндән сонра ермәни милләтчиләри, хүсуси идарә үсулуна да е’тираз етмәјә башладылар. Әслиндә, е’тираз бизим тәрәфимиздән олмалы иди, чүнки бу идарә үсулу Дағлыг Гарабагын бүтүн сәләһијјәтини өз әлиһә алмышды. Доғма торпағларымызда бизим һөкүмүз јеримирди. Дағлыг Гарабагын әсас сәһәләрдә идарәси мәркәзи назирликләрә табә етдирилмишиди. Бир сөзлә, Азәрбајҗан торпағы там мәркәзин вә Ермәнистанын табәлијинә верилмишиди. Газандығлары бу үстүнлүкләрә бахмајараг ермәни милләтчиләри јенидән е’тираз митингләринә башладылар. Биз исә гузу кими сусдуг. Бәс бу барәдә мәркәзи гәзетләр нә јазды? Елә јаздылар ки, әһвалатлардан хәбәрсиз үмумиттифаг охучусу баша дүшә билмәди ки, јенидән башланан чахнашмалара сәбәб һансы тәрәфдир. Гәзетләр Дағлыг Гарабағда јенидән тә’тилләрин башланмасы, идарә вә мүәссисәләрдә ишин дајандырылмасы барәдә јалғыз мә’лумат вермәклә кифајәтләндиләр.

Бу мәлуматлардан исә охучу елә баша дүшдү ки, Гарабагда һа-
кимијјәтин әлләриндән чыхмасына көрә азербайжанлылар тә'ти-
лә башлајыблар. Көрәсән, ашкарлыг будурму? Нијә мәркәзи
мәтбуат һәгигәти там ајдынылыгы илә јазмыр? Нијә јазмыр ки, бу
“ојунда” һүчүмда олан кимдир, мұдафиәдә олан ким?! Истәр-ис-
тәмәз фикирләшмәли олурсан: һәгигәтин бу шәкилдә кизләдил-
мәсиндән мәгсәд нәдир, көрәсән? Гарабаг һадисәләринин баш-
ланғычыннан бу күнәдәк јаранан мұнагишәнин әсас сәбәбқары
мәркәзи мәтбуатда көстәрилмәди. Мәркәзи мәтбуат елә јазды
ки, куја биз гоншунун һаггыны тапдајырыг. Ермәни милләтчилә-
ринин һагсыз һүчүмлары вә халгымызын үнванына дејилән нала-
јиг сөзләр һамысы чавабсыз галды. Иш о јерә чатды ки, АБШ
конгреси дә бу мәсәләдә бизи кұнаһқар билди. Мән Америка
конгресини о гәдәр дә кұнаһландырмырам. Чүнки онлар ишин
ичиндә дејилләр. Онлар бу барәдәки бүтүн мә'луматы Москва
мәтбуатындан алыр вә нәтичәни дә бу әсасда чыхарырлар.

ССРИ-дә инсан һүтуғларыны мұдафиә бәјрағы галдыран ака-
демик Сахаров да, арвады Елена Боннер дә (гызлыг фамилијасы
Әлиханјандыр) тә'кидлә Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бир-
ләшдирилмәсини әдәләтли һесаб едирди. Гәрибәдир, Сахаров
бир јандан тәк-тәк адамларын һаггыны мұдафиә шұары илә меј-
дана атылыр, диқәр тәрәфдән доғма торпағыны Ермәнистана
вермәк тәклифи илә бөјүк бир халғын һаггыны тапдајыр, тарихи
һәгигәтә көз јумурду. Кәл, инди беләсинин сәмиимижјәтә инан.
Өмрү боју Сахаровун алимлији илә инсанлыгы бир јерә сығыш-
мамышдыр. О, бир тәрәфдән бүтүн бәшәријјәти тәһүкә алтына
алан гидрокен бомбасы ихтира едир, икинчи тәрәфдән инсан һү-
туғларыны мұдафиә бәјрағы галдырырды. Ахы, гидрокен бомба-
сы илә инсан һүтуғу бир јерә сығыша билмәзди. Сахаров алим вә
вәтәндаш зиддијјәтиндә бир-биринә там зидд олан бу ики гүтбү
нечә бирләшдирә билмишди? Онун шәхсијјәтиндәки бу зиддиј-
јәти јахшы мұшаһидә едән академик В. Кинзбург јазыр: “Әкәр
Сахаров о заманлар гидрокен бомбасынын ихтирасыны өзүнә
борч биләрәк онун јаранмасына узун илләр вахт сәрф етмәсәј-
ди, о, физика елмини даһа бөјүк кәшфләрлә зәнкинләшдирә би-
ләрди” (“Правда”, 16 декабр, 1989-чу ил).

Гидрокен бомбасынын кәшфини өзүнә борч билән бир ада-
мын һансы һагла инсан һүтуғларыны мұдафиә етмәк истәдијини

анламаг чәтиндир. Еләчә дә ону ермәни милләтчиләринин бос-
таныны суламаг үчүн бизим бостанымыза даш атмасы сәмиимижјәт-
дән узагдыр.

1989-чу ил августун әввәлиндә Нахчыван Мухтар Республика-
сындан Ермәнистана кедән гатарларын машинистләри тә'тил
е'лан етдиләр. Буна көрә дә бу әразидә гатарларын һәрәкәт чәд-
вәлләри позулду. Дәрһал ССРИ јоллар назири Н. С. Конарев
мәркәзи телевизијанын “Заман” програмында чыхыш едәрәк бу
хәбәри дүңјаја јадды. Конаревин вердији мә'луматдан белә чых-
ды ки, азербайжанлылар гәсдән тә'тил едиб, гатарларын һәрәкәт
чәдвәлини позур ки, Ермәнистана әрзаг чатдырылмасын. Амма
назир Азербайжан дәмир јолчуларынын етдикләри тә'тилин әсл
сәбәбини көстәрмәди. Әслиндә исә назир бу сәбәби јахшы би-
лирди. Лакин бу сәбәби демәк она сәрф еләмирди. Назир чох
јахшы билирди ки, Азербайжандан Ермәнистана кедән гатарлары
ермәниләр күлләјә тутур, машинистләри дөјүр, тәһгир едирләр.
Назир чох јахшы билирди ки, Азербайжандан Ермәнистана кедән
гатарларда 9 нәфәр азербайжанлы дәмир јол ишчиси дөјүлмүш,
хәстәханаја дүшмүш вә 1 нәфәри дә өлдүрүлмүшдүр. Назир чох
јахшы билирди ки, Азербайжандан кәлән гатарлары партлатмаг
үчүн ермәниләр дәмир јолуна бомба гојурлар. Тәсәдүфи дејил
ки, мәркәзи мәтбуатын вердији белә биртәрәфли мә'луматдан
илһам алан Ермәнистан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитә-
си бүросунун чыхардыгы гәрар башдан-ајаға һәгигәти тәһриф
едирди. Гәрар һаггында Ермәнистанда чыхан “Коммунист” гәзе-
тинин вердији мә'луматдан охујурдуг: “Сон вахтлар Азербайжан
дәмир јолунда вә бир сыра нәглијјат коммуникасијаларынын
фәалијјәтиндә фәсилә нәтичәсиндә республиканын мадди-техни-
ки тәчһизаты позулмуш, тикинти материалларынын, әрзағын, ја-
начағын кәскин чатышмамасы баш вермиш, зәлзәлә зоналары-
нын бир сыра объектләриндә тикинтинин сүр'әти ашағы дүшмүш
вә тикинти дајанмышдыр” (“Азербайжан мұәллим” гәзети, 30 ав-
густ, 1989-чу ил).

Чох кұман ки, һәмин гәрары һазырлајанларын өзләри чох јах-
шы билирдиләр ки, Азербайжан дәмир јолунда јаранмыш вәзијјә-
тин сәбәбқарлары елә онларын өзләридир. Амма Москва онлар-
дан хәбәр алмыр ки, кимдир Азербайжандан кәлән гатарларын
габағыны кәсән, машинистләри дөјән, сөјән, өлдүрән? Кимдир

дәмир жолуну партладан? Нијә мәркәз онлардан сорушмур ки, өз кұнаһларынызы азәрбајчанлыларын бојнуна нијә жүкләјирсиниз? Әксинә, Москва вердији биртәрәфли мә'луматла онлары чинајә-тә даһа да ширикләндирир.

1989-чу ил декабрын 7-дә Ермәнистанда зәлзәләнин бир илли-ји мұнасибәтилә мәркәзи радионун "Мажак" програмы о барәдә мә'лумат вериб дејир ки, зәлзәләдән бир ил кечмәсинә бахмаја-раг, һәлә дә Спитакада тикинти ишләри јахшы кетмир вә бу лән-кимәннин сәбәбини бизим үстүмүзә атыр. Куја Азәрбајчан дәмир-јолчулары бир нечә күн тә'тил етдикләринә көрә Спитака тикин-ти материаллары дашынмамышдыр. Бу бөһтанчы хәбәрдә Моск-ва тикинти материалларынын чатышмамазлыгыны өз үстүндән атыр вә бир күллә илә ики довшан вурур. Һәм кұнаһы бизим бој-нумуза јыхыр, һәм дә ара гызышдырыр. Бу да көһнә үсулду.

Көрәсән нијә Москва мәтбуаты, радио вә телевизијасы јалһыз факты демәклә кифајәтләнир? Дедији фактын сәбәбләрини аראшдырмыр вә бу мәсәләдә сусур.

Бу јалан хәбәрлә кифајәтләnmәјән мәркәз декабрын 10-да те-левизијанын "Заман" верилишиндә ејни хәбәри башга шәкилдә тәқрар етди.

Декабр ајында (1989) Јессентукидә мұаличәдә идим. Вести-бүлдә орта јашлы бир күрчү бирдән мәнә тәрәф чеврилиб:

- Сиз чох сәбрли халгсыныз, - деди.

- Нә барәдә, - дејә ондан хәбәр алынча:

- Дүнән "Заман"да сизин үнваныныза дејилән бөһтаны ешит-мәдиниз? - деди.

Дүнән кечә "Заман" хәбәрләр програмыны динләмиш вә бү-түн кечәни јата билмәмишдим. Күрчү мәним алышан гәзәбимин үстүнә елә бил од төкдү вә сөзүнә давам етди:

- Бүтүн дүнја онлара көмәк едир. Спитака вә Ленинаканы је-нидән тикирләр. Амма тикинти материаллары ардычыл чатды-рылмадығындан иш ләнк кедир. Бунун кұнаһыны сизин халгын үстүнә јыхырлар. Мән баша дүшмүрәм, сизин рәһбәрләр буна нечә дөзүр вә нијә е'тираз етмирләр?

Күрчү тамамилә һаглы иди. Биз сусуруг. Мәркәз дә кұнаһы бизим үстүмүзә јыхмагла өзүнү тәмизә чыхарыр. Беләликлә дә, бүтүн дүнјаны бизә гаршы чевирир. Көрәсән, бунун архасында һансы мөгсәд дурур?

Мәркәзи мәтбуатын вә радио-телевизијанын бу чүр биртә-рәфлилији вә бә'зән исә сахтакарлығы 1990-чы ил јанварын әв-вәлиндә Нахчыванда баш верән сәрһәд һадисәләриндә дә өзүнү көстәрди. Нахчыван Халг Чәһһәсинин тәшәббүсү илә Шимали Азәрбајчанла Чәнуби Азәрбајчан арасында узанан сәрһәдин да-ғыдылмасыны мәркәзи мәтбуат, бир дөстә башыпозуг наркоман-нын вә сәрхошун хулиган һәрәкәти кими гиймәтләндирди. Ејни ата вә ејни анадан олан ики гардашын ики әсрә јахын бир мүд-дәтдә бир-биринә олан һәсрәтини вә бу һәсрәтә е'тиразыны ху-лиган һәрәкәти адландырмағын өзү хулиганлыг дејилми? Бир халгы ики јерә парчаламаг, онлары бир-биринә һәсрәт гојмаг, ағызларыны јумругла тыхамаг, сәсләрини чыхармаға белә имкан вермәмәк әдәләтдирми?

Дејиләнә көрә һәр ики тајын чаванлары арадакы сәрһәд тах-таларыны јандырыб Араз чајына кирмиш, гышын шахтасында чајын ичиндә көрүшмүш, гучаглашмыш, ағламышлар. Дүнјанын чаһаншумул әсәрләри үчүн материал ола биләчәк бу сәһнәннин јарадычыларыны налајиг сөзләрлә ләкәләјәнләр өзләри тарих гаршысында ләкәлидир.

Бир чох мәсәләләрдә Совет һөкүмәти илә Иран һөкүмәтинин мәнәфеји тогушса да, Азәрбајжан мәсәләсиндә мәнәфеләр бир-ләшмишдир. Чүнки онларын һәр бири ваһид Азәрбајчанын бир тикәсинә саһиб олуб отурмушдур вә һеч бири саһиб олдуғу тикәдән кечмәк истәмир. Буна көрә дә һәр икиси бу милли һәрә-каты хулиган һәрәкәт кими дамғаламагла дүнја ичтимаийјәтинин дигтәтини әсас мәтләбдән јайындырмаға чалышыр. Һәр ики һа-ким мәтбуатын (фарс, рус) о тајлы-бу тајлы Азәрбајчанын бир-ләшмә арзусуну ејни сәс, ејни аваз вә ејни көһнә баяты илә дам-ғаламасы тәсадүфи дејил. Ејни мөгсәди күдән бу ики "һаким"ә е'тиразыны билдирән ордубадлы бир гадын "Азадлыг" радиосуна вердији мұсаһибәсиндә һаглы олараг билдирир ки, бу һәрәкатда иштирак едәнләрин әксәријјәти гадынлар иди. Азәрбајчан гады-ны исә тарихиндә спиртли ичкинин нә олдуғуну билмәмиш, наркотик маддәләрин варлығындан белә хәбәри олмамашдыр. Беләликлә, Москва вә Тһһран радиоларынын һәрәкат иштирак-чыларыны наркоман вә сәрхош адландырмасы бөһтандыр. Гадын һаглыдыр. Чүнки бу бөһтанчыларын бир халгын башы үстүндә әср јарымдан артыг ојнатдыглары гылынчын парылтысындан

көзлери о гэдэр гамашмышдыр ки, Азербайжан халгынын ганыны о гэдэр ичмишләр ки, башлары кичәлләндијиндән әсл һәгигәти көрмәк истәмирләр.

1986-чы ил декабрын 16-да Алма-Атада баш верән милли һәрәкәты да мәркәзи мәтбуат бир дәстә наркоманын хулиганлығы адландырмашды. Әлбәттә, бу көһнә баяты иди. Бу чүр үдурма хәбәрләр халгын милли азалыг арзусуну пәрдәләмәк, бу бөјүк һәрәкәты сijasи гәјәдән мөһрум етмәк, ону көздән салмаг мәгәдди дашыјырды. Амма белә үдурма хәбәрләрлә чиданы чувалда кизләтмәк олмаз.

Беләликлә дә, халгын һагыны мүдафиә едәнләри, һеч бир шејдән чәкинмәдән һәгигәти дејәнләри наркоман вә хулиган адлары илә дамғаламагла Москва өзүнү тәмизә чыхармаг истәјир. Бу үсүлдан о гэдәр истифадә едибләр ки, горхурам харичи өлкәләр бу фикирдә ола ки, Совет Иттифагында һаг сөзү дејәнләр вә һәгигәти мүдафиә едәнләр һамасы наркоманлар вә хулиганлармыш.

Тәәсүф ки, “бизи биздән горујан” сәрһәд кешикчиләри дә баша дүшмәк истәмирләр ки, Азербайжанын вәзижәти сәрһәд республикаларындан (Молдовия истисна олмагла) һеч биринә бәнзәмир. Чүнки Азербайжанын сәрһәдиндәки дирәкләр торпагын үстүндән кечмир, ики јерә парчаланмыш халгын синәсиндән кечир. Бу сәрһәд бир халгла башга халгы бир-бириндән ајырма, ејни халгы бир-бириндән, јә’ни гардашы гардашдан ајырыр.

Бу күн биз буна севинмәлијик ки, гардашларын, һеч олмаса, ајда бир дәфә көрүшмәси үчүн Совет һәкүмәти Иран һәкүмәти илә разылыға кәлди. Амма ону да е’тираф едәк ки, әкәр биз буну һәкүмәтләрин ихтијарына версәјдик, бу сәзиш јүз ил беләсинә баша кәлә билмәзди. Бу иши јенә дә халг өз ирадәси илә јолуна гојду. Ешг олсун халгын бу әзмкарлығына вә бирлијинә!

70 ил доғмача бачысына һәсрәт галан, узагдан да олса, үзүнү көрә билмәјән 85 јашлы бир гочанын телевизијадакы чыхышы вә бу сәваб иши көрәнләрә миннәтдарлығы өнүндә баш әјмәк лазымдыр.

Ики јерә парчаланмыш бүтүн милләтләрин дәрдини дүңја билдији һалда, Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатында һәр биринин мәсәләси дәфәләрлә мүзакирәјә гојулдуғу һалда бу јашымда һәлә мән бир дәфә дә көрмәмишәм ки, ики јерә парчаланмыш Азербайжанын дәрди барәдә бир сәләһијәтли вә нүфуз-

лу тәшкилат сөз ачсын, бу мәсәләни мүзакирә етсин! Бәс биз бу милли јарамызы нә вахта гэдәр үрәјимизин дәринлијиндә кизләдәчәк вә дүңјаја билдирмәјәчәјик? Бирдәфәлик бүтүн дүңјаја билдирмәлијик ки, Совет Азербайжаны вә Иран Азербайжаны ады илә ики јерә парчаланмыш Азербайжан ваһид бир торпагдыр, һәр икисинин әһалиси исә ејни милләтдир.

ССРИ Али Совети Ермәнистанын Азербайжандан тарихи торпаг иддиаларына вә тәчавүзкар сijasәтинә сijasи гijмәт вермәк истәмир. Амма Литва Коммунист Партијасы Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тәркибиндән чыхмаг истәјәндә Москва дәрһал Мәркәзи Комитәнин пленумуну чағырыр вә Литва Коммунист Партијасынын бу һәрәкәтинә сijasи гijмәт вериб ону исләјир. Азербайжан коммунистләринин кечмиш рәһбәри Вәзиров да пленумда биринчи чыхыш едиб Литва коммунистләринин бу һәрәкәтинә мәнфи гijмәт верди. Амма Ермәнистан сүсду. Елә орадача Вәзиров Мәркәзи Комитәјә, Сijasи бүрәја мүрачият едиб дејә биләрди ки, бизи нијә мүдафиә етмирсиниз? Ермәнистанын Азербайжандан тарихи торпаг иддиаларына вә тәчавүзкарлығына нијә мүнәсибәтинизи билдирмирсиниз? О, буну дејә билмәди. Кәлин, һеч олмаса, Ермәнистанын тәчавүзүнә гаршы бизим Али Советин гәрарыны дүңјаја билдирәк. Бу гәрары дәрин елми-һүгуги сәнәд кими инкилис, алман, франсыз, испан, түрк, Чин, әрәб вә с. дилләрә, ејни заманда мүтгәфиг республикаларын дилләринә чевириб рәсми даирәләрә, мәтбуат органларына чатдыраг.

Нијә Берлини бетон һиссәләрә бөлән бетон һасарлар көтүрүләндә биз буну јени тәфәккүрүн тәзәһүрү кими гijмәтләндириб алгышладығымыз һалда, ваһид Азербайжаны ики јерә бөлән сәрһәд дирәкләри көтүрүләндә бу, хулиганлыг вә екстремист һәрәкәт алланыр? Нијә көрә ејни һәрәкәтә гijмәтләр мүхтәлиф олмалыдыр? Көрәсән, мәркәз буну нә илә изаһ едәр?

Августун 1-дә (1989-чу ил) СИТА-нын вердији мә’луматда кәстәрилирди ки, Азербайжан ССР-ин Лачын рајонунда бир груп адам Ермәнистандан Дағлыг Гарабаға тикинти материаллары апаран машиналары басын етмишдир. СИТА-нын мә’луматы бурда

гуртары. Басгынын сәбәбини исә көстөрмәји лазым билмир. Һеч демә, 12 ермәни автомашынында тикинти материаллары ады илә партлајычы гургулар үчүн хусуси детонаторлар апарылырмыш.

Һәмин детонаторлар бизим милисләр тәрәфиндән мүсәдирә едиләндә ермәни сүрүчүләри е'тираз етмиш вә бурада далашма башланмышдыр. Вәзијәт белә олдуғу һалда әдаләтли һаким вә-зифәсини бојнуна көтүрән Москва нијә һадисәләрә дүзкүн гиј-мәт вермир, нијә һағлы олдуғумуз һалда мәркәзи мәтбуат сәһи-фәләриндә бизи јол кәсмәклә, гоншуну блокадаја салмағда кү-наһландырыр? Әлбәттә, тикинти материаллары апаран автома-шыналар басгын етсәјдик, мәтбуат буну јазмағда һағлы оларды. Факты јазыб, онун сәбәбини көстөрмәмәк исә икигат чинајәт-дир. Бунлар ачыг-ајдын көстәрир ки, Ермәнистан ССР Дағлыг Гарабаг ермәниләрини там мүасир силаһларла силаһландырыр.

Тикинти материаллары ады илә вагонларда дашынан силаһ-лар, о чүмләдән ракет башлығлары тәсадүфән Әләт стансијасын-да ашкар едилмишдир. Әкәр Дағлыг Гарабаға ракет башлығлары көндәрәлирсә, демәк Ханкәндиңдә (Степанакерт) ракетләр дө-вар. Буну биз дә билirik, Әләт стансијасында һәмин силаһлары ашкар едән рәсми органлар да. Биз, һеч, биз нејләјә биләрик? Бәс мәркәзи һөкүмәт һара бахыр? Нијә ағзына су алыб? Нијә бу мәсәләнин өзәјинә кетмир? Нијә бу силаһларын һардан әлдә едилдијини вә һара, нә үчүн көндәрилдијини, кимә гаршы чев-риләјәјини өјрәниб тәдбир көрмүр?

Ән марағлысы будур ки, мәркәзи мәтбуат бу барәдә мә'лумат да вермәји лазым билмир. Аллаһ еләмәмиш, бу һадисә әксинә ол-сајды, јә'ни биз Ермәнистанда јашајан азербәјчанлыларла силаһ көндәрәјдик, Москванын бүтүн информасија органлары ағыз-ағыз вериб бизим әләјһимизә нөвбәти компанијаја башлајачағды.

"Политическое образование" журналынын 3-чү нөмрәсиндә (1989) Вил Дорофејевин "Заметки публициста о стихийном бед-ствии в Армении и не только об этом" адлы мәғаләси исә даһа дөһшәтлидир. Һәмин мәғаләдә мүәллиф мәнсул јығымынын гыз-ғын дөврүндә азербәјчанлыларын күтләви сурәтлә Ермәнистан-дан "көчмәләринә" көрә бизи күнаһландырыр. Куја азербәјчан-лылар мәнсул јығымынын гызғын дөврүндә Ермәнистана зәрбә-вурмағ үчүн гәсдән Азербәјчана "гонағлыға" кәлибләрмиш. Һә-гигәти бу гәдәр дә тәһриф етмәк олармы? Көрәсән, мүәллиф

доғрудан да билмир ки, азербәјчанлылары доғма јурдларындан дөјә-дөјә чыхарыблар? Һансы милләт мин чүр әзаб-әзијәтләрлә гурдуғу очағыны елә-белә тәрк едәр? Буну јазан мүәллиф, көрә-сән, дедији бу бојда јаландан утанмырмы? Бу јаланла о кимә хид-мәт еләјир вә бунунла нә демәк истәјир? Доғрусу, мән бу мәға-ләни охујанда гышгырмағ, һәгигәтин тапданмасына е'тираз ола-рағ бағырмағ, бүтүн дүңјаны јалана гаршы үсјана чағырмағ истә-дим. Амма нә едәк ки, сәсимизә сәс верән јохдур. Биз шәр вә бөһтан ичиндә боғулдуруғ. Мәнә елә кәлир ки, мәркәзи мәтбуа-тын тә'сири алтына дүшмүш Дорофејев кимиләр ермәни милләт-чиләринин бизим һағтымызда дедикләри "мәдәнијәтсиз", "вәһ-ши" сөзләрини тәсдигләмәк истәјирләр. Ермәни милләтчиләри-нә гуллуғ көстәрән бу адамлар көрәсән Спитақда азербәјчанлы көрпәләрини борунун ичинә салыб һәр ики башынын гәјнағлан-масыны ешитмәмишләрми? Әкәр буну ешитмәјибләрсә, зәлзәлә илә әләғәдар Ермәнистанын көмәјинә кәлән франсызларын ики күндән сонра ордан кетмәләринин сәбәбини өјрәнәјдиләр. Бу чәнабларын Ермәнистандан говуларкән 48 нәфәр азербәјчанлы-нын өлдүрүлмәсиндән дә хәбәрләри јохмуш? Јә'гин ки, хәбәр-ләри вар. Лакин бу, онлара сәрф еләмир. Бунунла белә, мүәллиф мәғаләсиндә тез-тез Сумгајыт һадисәләрини хатырламағдан чә-кинмир. Чүнки бизи русвај етмәк үчүн бу, она лазымдыр. Мүәл-лифә көрә Сумгајытдакы "ғанлы сәһнә" һадисәләрин әсас тә-канверчи күввәси имиш. Мүәллифдән сорушмағ истәрдик: Га-рабағ һадисәләрини Сумгајыта бағламағла нә демәк истәј.ирсән? Бәс Хочалы фәчиәләриндән нијә данышырсан? Бәс Ермәни-станын Гугарк рајонунда 12 нәфәр азербәјчанлынын башынын кә-силиб јандырылмасындан, үмумијәтлә, бурада 70 нәфәрин өлдү-рүлмәсиндән нијә данышырсан? Сумгајыт һадисәсини кеносид һесаб едән чәнаблар вахтилә Ермәнистан әһалисинин 43 фаизи-нин азербәјчанлылар олдуғу һалда, бу күн орда бир нәфәр дө азербәјчанлынын галмамасыны нијә кеносид адланамырылар? Нијә бу факты данырлар ки, Ермәнистандан говулан заман өлдү-рүлән азербәјчанлыларын сајы Сумгајытда өлдүрүлән ермәнилә-рин сајындан он гат чохдур?

Фактлара ајығ көзлә баханда мә'лум олур ки, Сумгајыт һади-сәси дә ермәни дашнакларынын әли илә һәјата кечирилиб. Һә-мин һадисәдән үч күн сонра Франса телевизијасы Сумгајыт һа-

дисәсини олдуғу кими көстәрмишдир. Адам тәәччүб едир: Һадисәнин гызғын вахтында ону ким чәкмиш вә нәдән өтрү чәкмишдир? Чәкилиш группу һадисәнин гызғын вахтында һардан пәйда олмушдур? Белә бир һадисәнин олачағыны әввәлчәдән һардан биллибләр ки, операторлар һәмин саатда орада һазыра назир олублар?

Ән тәәччүблүсү исә, ғырғыны төрәдәһиләрдән биринин ермәни Е. Григорјан олмасыдыр (бах: “Бакински рабочи”, 4 нојабр, 1988-чи ил).

Франса журналисти Арјел Киру јазыр: “Ермәнистан милли истиглалитәт бирлијинин нүмајәндәләри М. Јермакјан вә М. Зурабјан гәтијјәтлә билдирмишләр ки, 1988-чи ил 28-29 феврал Сумгајыт һадисәләринин тәшкилатчылары азербәјчанлылар дедил. Онлар демишләр: “Бизим әлиминдә фактлар вә сүбүтлар вар” (бах: “Азербәјчан” гәзети, 1989, N11).

Чох гәрибәдир, харици мәтбуат, һеч олмаса, бу мәсәләдә һәрдән бир һәгиғәти јазыр, биз исә бурда јалан вә бөһтан ичиндә чапалајырыг.

Бурда истәр-истәмәз бир аталар сөзү јада дүшүр: “Кор кора кор демәсә, бағры чатлар”. Бизим мүдрик бабалар бу мисалы өз заманәләри үчүн демишләр. Инди дөвран дәјишиб, кор кора дедил, кор көзлүә кор дејир.

Ермәнистанда рус дилиндә чыхан “Коммунист” гәзетиндә (14 декабр, 1989-чу ил) Јереван Зообајтар институтунун кафедра мүдири Һ. Мирзәјан өз мал-һејваны илә мөшғүл олмаг әвәзинә “статистика” илә мөшғүл олмуш, “Статистика нә дејир?” адлы бир мөгәлә јазмышдыр. Јалан вә ујдурма илә долу олан бу јазыда көстәрилир ки, куја 1959-1979-чу илләр арасында Азербәјчан ССР-дән 130 мин рус көчмүшдүр.

Сиз бу һәрифин һара ијнә батырдығына дигтәт јетирин. Амма буну јазаркән бәс онун вичданы һарда кизләһмишди? Нијә дүшүнмәди ки, буну јазмаға мөним һаггым јохдур. Ахы, Ермәнистанда ермәнидән башга әјры милләт галмајыб. Инсан вичданыны бир беләми итирәр? О, сөзүнә давам едәрәк јазыр: “70-чи илләрдә мөһз Азербәјчан гәрибә бир рекорд газанмыш, азсајлы милләтләрин мүтләг азалмасына, о чүмләдән русларын 8,8 фаиз, ермәниләрин 1,7 фаиз, күрчүләрин 16,2 фаиз, украјналыларын 9,6 фаиз азалмасына наил олмушдур”.

Бизим Азәринформ мал һәкиминә белә бир суал вериб: “Әкәр ССРИ-дә әһалинин милли әламәтә көрә јерләшдирилмәсинин учоту, үмумијјәтлә, апарылмырса, көрәсән бу рәғәмләр һарадан көтүрүлмүшдүр?”.

Мән исә она башга суал верәрдим: Әкәр бир республикада башга милләтләрин јашамасы јахшы һалдырса, бәс сәнин республикан бу јахшылыгдан нијә имтина едир? Бәс 200 мин азербәјчанлыны доғма јурдундан говмаг нә демәкдир?

Бизи “вәһши” адландыран ермәни милләтчиләри өз вәһшиликләрини нијә көрмүрләр? Дүнијанын һеч бир халгы гәбрә әл галдырмаз. Өзләрини мөдәни адландыран бу вәһшиләр бөјүк Азербәјчан ашығы Әләскәрин гәбрини дағыдыб, сүмүкләрини тәһгир етди. С. Вурғунун бүстүнү учурдулар. Бу чүмләләри јазаркән тәһгир олунмуш сәнәткарларын хәјалы көзүмүн габағында чапланды, күчсүзлүјүмдән утандым. Дәдә Әләскәр, бизи бағышла, - дедим. Биз сәнин мүгәддәс мөзарыны да горуја билмәдик. Нә олар? Заман вар, тарих вар!

Нә гәдәр алчаг олмаг лазымдыр ки, сазы вә сөзү илә инсанлара хош дүјуғулар бәхш едән, инсанлыгы мөһәббәтә чағыран ел нәғмәкарынын гәбринә әл галдырасан? Онлар буну етдикләри заман һеч олмаса өз сәнәткарлары Сәјат Нованы дүшүнәјдиләр. О Сәјат Нованы ки, әсәрләринин әксәријјәтини Әләскәрин дилиндә јазыб. Мән она да инанырам ки, Сәјат Нованын руһу бүжүнкү нәвә вә нәтичәләринин бу һәрәкәтини онлара бағышламаз.

Азербәјчанда олан Албан абидәләрини өз адына чыхан вә онларын горунмасы үчүн бизим дахили ишләримизә бармаг узадан бу наданлар әмин олсунлар: биз абидәјә, мүгәддәсләрин мөзарына әл галдырачаг сәвијјәдә алчалмамышыг. Биз нәинки өз абидәләримизә, дүшмән абидәсини дә әл галдырмырыг. Биз һеч кәсин торпағына даш басдырыб сонра шивән гопарыб “бу јерләр бизимдир” демәмишик. И. Чавчавадзе демишкән: “Фәрјад гопаран дашлары бизим торпагларымыза басдырмагдан әл чәкин!”.

Мәркәзи гәзетләр вә мәркәзи радио-телевизија 1989-чу ил нојабр ајынын әввәлиндә белә бир хәбәр јайды ки, Азербәјчан ССР-ин Газах рајону әразисиндә бомба партлајышы нәтичәсин-

дә Ермәнистан ССР-ин Ичеван рајонунун сакинләри С. С. Дав-
тјан, А. В. Меликбекјан вә Козлитин жараланмыш, хәстәханаја
апарылмышлар.

Бу хәбәрдән белә чыхыр ки, Азәрбајчан ССР-ин сакинләри
бомба партладыб бир русу вә ики ермәнини жараламышлар. Бәс
һәгигәт нәдир? Әслиндә, һәммин русла ики ермәни Азәрбајчан
ССР-ин Газах рајону илә Ермәнистанын Ичеван рајону сәрһәдин-
дә вахтилә учалдылмыш “Загафгазија республикаларынын дост-
луғу” абидәсини партлатмаг истәдикләри заман гәлпәләр өвләри-
нә дәјмиш вә жараланмышлар. Демәк, өз әмәлләри өз башларында
чатламышдыр. Бәс һәгигәт белә исә нәјә кәрә информасија
органлары һадисәни ады вә үнваны илә јерли-јагаглы билдир-
мир? Нијә һәгигәти чинајәткар тәрәфин хейринә кизләдирләр?

Дағлыг Гарабагда әмин-аманлыг јаратмаг үчүн ора кәндәри-
лән ССРИ Дахили Ишләр Назирлијинин хүсуси гошун һиссәлә-
ри бу барәдә кәрәсән нә фикирләшир? Ахы, бүтүн бу биабыр-
чылыглар онларын көзү гаршысында баш верир. Биз Ағдамдан
Шушаја кедә билмирик. Машынлар даша басылыр, сүрүчүләр
дөјүлүр. Дағлыг Гарабагдакы Азәрбајчан кәндләринә јалныз вер-
толјотла кәлиб-кәдә билирик. Буну кәрән вә бу һагда данышан
јохдур. Әмә биз бир нечә күн Ермәнистана јаначаг кәндәрмә-
јәндә мәркәзи мәтбуат “блокада” - дејә бағырыр.

Дағлыг Гарабагда Азәрбајчан кәндләри блокада вәзијәтиндә
олдуғу һалда, А. Волски “Правда” гәзетиндәки мәғаләсиндә (8
декабр, 1989-чу ил) бунун там әксини јазараг кәстәрир ки, куја
азәрбајчанлылар Дағлыг Гарабагы блокадаја алмышлар. Инди бу-
на нә дејәсән? Бәс А. Волски өз кәзләри илә кәрдүјү һәгигәти
дананда, һәгигәтин там әксини дејәндә, кәрәсән, бир анлыг да
олса, өзү-өзүндән утанмырмы?

Азәрбајчан кәндләринә әрзаг дашыјан автомашыналарын гар-
шысыны кәсир, јүкүнү бошалдыр вә сүрүчүләрини дөјүб кери
гајтарырлар. Беләликлә, Дағлыг Гарабагдакы Азәрбајчан кәндлә-
ринин вә Шушанын ермәниләр тәрәфиндән 1 илдән артыг давам
едән блокадасы Москванын түкүнү дә тәрпәтмир. Бу барәдә нә
јазырлар, нә дә дејирләр. “Собеседник” һәфтәлијиндә (1989-чу
ил, N-47) исә белә үстүртүлү бир хәбәр охујуру: “Степанакерт
әтрафында көрпү дағдылмышдыр, 200 нәфәрлик азғынлашмыш
күтлә Шуша-Ағдам јолуну багламышдыр. Нөвбәти әрзаг автоко-

лонуну мүшајиәт едән әскәрләр дағлардан атәшә тутулмуш, он-
ларын үстүнә кислота, бензин шүшәләри, партлајычы гурғулар
атылмышдыр”.

Вәссалам. Инди үмумиттифаг охучусу бу хәбәрдән нә анла-
сын? Көрпүнү дағыдан, јола бензин шүшәләри вә дағыдычы гур-
ғулар гојан һансы тәрәфдир? Ағдамла Шуша арасындакы әлағә-
ни кәсиб Дағлыг Гарабагдакы Азәрбајчан кәндләрини әрзагсыз
гојанларын ады, үнваны нијә ачыг-ашкар кәстәрилмир?

Мәркәзи мәтбуатын мүхбирләри ичәрисиндә, нәһајәт, һәгигә-
ти кәрән вә ону үмумиттифаг охучусуна чатдырмаг истәјән бир
нәфәр намуслу адам тапылды. “Огонјок” журналынын әмәкдашы
К. Рожнов 1989-чу илин октябр ајында Јереванда вә Бақыда ол-
муш, һадисәләри дигәтлә өјрәниб тәһлил етмиш вә өз шәхси
мүшаһидәләри әсасында объектив бир мәғалә јазмышдыр. Лакин
өзүнүн дедији кими Москванын гәзет вә журналлары онун мәғә-
ләсини нәшр етмәкдән бојун гачырымышдыр. Нијә? Чүнки бу вах-
та гәдәр Дағлыг Гарабаг һадисәләри барәдә мәркәзи мәтбуатда
јазыланлардан белә чыхыр ки, “Азәрбајчан ган ичән ишғалчы,
гоншусу исә бу ишғалын күнаһсыз гурбаныдыр”.

Мүхбир сөзүнә давам едәрәк јазыр ки, “Һәгигәт исә бунун
тәрсинә иди... Мәним јаздыгларым мәнә гәдәр јазыланлары ин-
кар едирди...” Бу инкар исә ермәни мафијасынын әлиндә ојун-
чаг олан мәркәзи мәтбуат ишчиләринин хошуна кәлмәмишди”.

Һәр јердән әли үзүлән К. Рожнов јазылдығы тарихдән 4 ај
сонра мәғаләсини бизим “Вышка” гәзетиндә нәшр етдирмәјә
мәчбур олур (11 феврал, 1990-чы ил). Ашкарлыг будурму?

“Коммунист” гәзетинин мүхбири З. Султанов јазыр ки, (31 ав-
густ, 1989-чу ил) Шушадан Бақыја, Ағдама вә республиканын
мүхтәлиф рајонларына кедән 9 автобус вә бир јүк машыны кар-
ван һалында јола дүзәлди. Күнортадан хейли кечмишди, машын
карваныны хүсуси гошун һиссәсинин әли автоматлы әскәрләри
мүшајиәт едирдиләр. Лакин јолун јарысында әскәрләр кери га-
јытдылар. Дедиләр ки, кәстәриш беләдир.

Кәрәсән, бу һансы кәстәриш иди? Вә бу кәстәришдән мәғ-
сәд нәдир? Мәғсәд ајындыр. Јолда ермәниләр автобус вә ма-
шыналар һүчум едир вә 21 нәфәри ағыр жаралајырлар. Јаралыла-
ры Ағдам рајон мәркәзи хәстәханасынын чәрраһијә шөбәсинә
кәтирилләр.

Инди кимдән хәбәр аласан ки, бәс мәркәздән көндөрләнән ху-су си гошун һиссәләри Ағдамда кими вә һәји горујур? Ермәнис-тандан говулмуш Ханымзәр Мәммәдованын “Коммунист” гәзети-нә көндәрлији мәктубдан бир парчаны охучуларә чатдырмаг ис-тәјирәм: “Мән үч оғул бөјүтмүшәм. Әскәри хидмәтә жола салмы-шам ки, сәрһәдләримизин кешијиндә дурсунлар. Бәс буну һансы гануна јазмаг олар ки, ата-баба јурдунда, доғма елиндә - Охчоғ-луда өзүмүз горујан јохдур?”.

Һағлы суалдыр. Үч оғлуну узаг сәрһәдләримизи горумаға көн-дәрән бу ана өз доғма јурдунда мүдафиәсиз галмыш, ону дөјүб, доғма очағындан дидәркин салмышлар. Белә бир мөгамда һансы әдаләтдән, һансы инсан һуғуғларындан данышмаг олар? Ахы, би-зим рәһбәрләр Һелсинкидә инсан һуғуғларыны мүдафиә актына гол чәкибләр. Бәс белә исә Ханымзәр ананын һағгы һарда галды?

Ана сөзүнә давам едәрәк јазыр: “11 ај сәрһәд мәфтилләринә сығынмаға мәчбур олмушуг. Мин бир мүсибәтлә чанымызы хи-лас етмишик. Вар-дөвләтимизи, ев-ешијимизи итирдик, чисмани чәзалара мә’руз галдыг, ел-обадан дидәркин дүшдүк, һуғуғumuz тапдаланды. Дәрдимизи кимә дејәк? Ахы, биз совет вәтәндашы-ыг. Гәрибәдир, гоншуларымыз да, мәркәзи мәтбуат да елә мөв-ге тутур ки, мәәттәл галырсан... Бир јандан дејирләр ки, “тә’чи-ли јардым” машынлары бензин олмадыгы үчүн ишләмир, амма бирчә сәтир сонра јаддан чыхарырлар: јүздән чох машын Дағлыг Гарабаға тикинти материалы апарыр, амма гојмурлар. Бах, белә-чә, адамлары чашдыра-чашдыра әсәбләри илә ојнајырлар”.

Ханымзәр ана тамамилә доғру дејир. Адамлары чашдырмаг исәјирләр. Биз кәрәк бу јаланларын архасында дуран һәгигәтлә-ри баша дүшәк. Бу һәгигәт дә ондан ибарәтдир ки, мәркәзи мәт-буат бизи күзәштә чағырыр. Баша дүшмәк олмур, күзәшт дејән-дә һәји нәзәрлә тутурлар? Әкәр мүвәғәти идәрә үсулуну нәзәр-дә тутурларса, хејримизә олмаса да, биз буна да сөз демәдик. Бундан сонра башга ојун чыхды. Дағлыг Гарабағын игтисадијја-тыны мүстәғилләшдирдиләр. Аллаһ бундан бәтәриндән сахла-сын. Амма буна да шүкүр едәк ки, һәлә доғма торпағларымызы гоншуја бағышламағымызы биздән тәләб етмириләр. Амма хырда-хырда чох бағышламышыг.

Суаллар, Суаллар...

Мәкәр, бир нечә ил бундан әввәл Кәмәрли кәндинин ән сә-фалы јериндән 2500 гектар торпагы ермәниләрә бағышламадыг-мы? Бундан бир гәдәр сонра Дидван дәрјачасынын саһилиндә дә онлара торпаг вермәдикми? Бунлар азырмы? Даһа кифајәтдир. Халг ајаға галхмыш, кечмиш рәһбәрләрин “үрәккенишлијинә” дөзә билмир. Һәмин рәһбәрләр бу гәдәр сәхавәтлидирсә, гој 6-7 көзлү отағларындан бир-икисини Ермәнистандан говулан дидәр-кинләрә бағышласынлар. Буну еләмирләрсә, Вәтән торпағынын һесабына сәхавәтләрини нүмајиш етдирмәсинләр. Чүнки Вәтән торпагы милләтин, халгындыр.

Сон һадисәләрдә исә 200 мин азербайҗанлынын јашадыгы 170 јашајыш мәнтәғәсини онлара бағышламадыгмы? Бу да онлара јетмәди? Јох, чүнки дишләриндә ширә галыб, һәјасызчасына је-нә “Гарабаг” дејиб дурурлар. Инди сорушулур: Ермәнистанын партија вә совет рәһбәрләринин рә’ји вә көстәриши олмасајды, ермәни милләтчиләри 200 минә јахын азербайҗанлыны өз һалал јурдундан гова биләрдими? Һамымыз билирик ки, јох! Чүнки Ер-мәнистанда рәһбәр ишчи јалныз вә јалныз дашнак үнсүрләринин дедијини тәкраз едир. Әкәр белә олмасајды, бу јахынларда Ер-мәнистан рәһбәрләри дашнак партијасынын лидерләри илә бир-ликдә ичлас кечириб јенә дә Гарабаг тәләбини ирәли сүрә би-ләрдиләрми? Дашнаклар чоҳданкы арзуларыны Ермәнистанын партија рәһбәрләринин әли илә һәјата кечирдиләр. Онлар Ермә-нистанда мономилләт јаратдылар. Бизим партија вә совет рәһ-бәрләримиз исә Азербайҗан халг чүмһуријјәтинин харичиндәки нүмајәндәләрини сөјүр, халгын мәнәфеји уғрунда тә’тилә башла-јан кәңчләримизи хулиган вә надан адландырмагдан һезз алыр.

Халгын һағгыны мүдафиә наминә пәйзын сазағында бир аја гәдәр Азадлыг мејданында дајанан бу кәңчләр нијә хулиган ад-ландырылмалы иди? Онлар еври јарырды, адаммы дөјүрдү, јолму кәсирди, јахуд шәхси мәнәфеләри үчүнмү үсјан едирдиләр? Неч сорушан олмады, бу јүз минләр нә истәјирди, көрәсән? Бәлкә, һөкүмәтдән өлкәдә гыт олан јағы, әти, уну, сабуну, гәнди тәләб едирди? Јохса, әлиндән чыхмагда олан торпағынын намусуну мү-дафиә едирди? Нијә биз кәңчләримизин бу вәтәнпәрвәрлик дү-ғуларыны гижмәтләндирмәк әвәзинә, онлара бөһтан атды? Халг

чәбһәсинин лидерләриндән олан Е'тибар Мөммәдову ифша етмәк, халгын көзүндән салмаг үчүн телевизијага ағылдан көм бир наркоманы чыхарып, онун дили илә вәтәнпәрвәр бир оғлумузу бөһтанларла ләкәләмәк истәдик. Торпагыны мүдафиә мәгсәдилә мејдана жығылан көнчләримизин бир гисмини һәбс етдик, зијалыларымызы һәдәләдик вә прокурорлуға чагырдыг.

Халгы инзибати органларла һәдәләјәнләр вәтән вә милли һиссләрдән мәһрум олан, елә буна көрә дә вәзифә күрсүсүнүн јухары пилләсинә дырмашанлардыр. Баша дүшмәк олмур, халгын дилини, мәдәнијјәтини, тарихини билмәјән, билмәдијинә көрә дә бу халгы севмәјәнләр халга нечә хидмәт едә биләр? Тәәссүф ки, беләләринин вәзифәјә кедән јолу чох һамар олур. Чүнки вәзифә башында ондан ана дилини дејил, рус дилини билмәк тәләб олунур. Милли һиссләри ахталанмыш беләләри сәләһијјәт саһиби олдуғундан, ана дилинин вачиблијиндән данышанлары дәрһал ләкәләјир, өзү кими милли һиссдән мәһрум оланлары әтрафына топлајыр. Беләләри исә өз шәхси мәнафејини вәтәнин вә халгын мәнафејиндән үстүн тутур. Даним столуну итирмәк горхусу илә јашадығындан вәтәнин вә ана дилинин гејрәтини чәкәнләрдән еһтијат едир.

Әкәр өзүмүзүнкүләр өзүмүзә дүшмән кәселибләрсә, биз һаггымызы тапдалајан башгаларына гаршы нечә мүбаризә апара биләрик? Бу күн Азәрбајчан дилинин дәвләт дили сәвијјәсинә галдырылмасы барәдә һөкүмәтин гәрарына гаршы чыханлар кимләрдир? Республикамызда јашајан башга милләтләрин нүмајәндәләри Азәрбајчан дилини өјрәнмәк үчүн курслар ачылмасыны тәләб едир, ана дилинә гаршы чыханлар исә өз дилини билмәдијинә көрә вәзифә атына минмиш һәммин назирләрин, мүдирләрин, сәдрләрин өвләдларыдыр.

Бир мисал чәкмәк истәјирәм: бир дәфә мән телевизија илә чыхыш едиб өз дилини билмәјән, билмәдијинә көрә билмәдијинин дүшмәни олан бир нечә вәзифәли шәхсин адыны чәкмиш вә онлары бу гүсурларына көрә тәнгид етмишдим. Бундан бир гәдәр сонра һәммин вәзифәли шәхсләр мәним һаглы тәнгидимдән нәтичә чыхармаг әвәзинә, Мәркәзи Комитәјә бир мәктуб јазып милләтчилик үстүндә мәним чәзаландырылмағым тәләб етдиләр. Чох гәрибәдир ки, бу савадлы наданлар һәлә дә елә күман едирләр ки, адамын өз дили уғрунда мүбаризә апармасы вә конс-

титусијада дәвләт дили кими тәсбит олунан ана дилинин дәвләт идарәләриндә ишләnmәсини тәләб етмәси милләтчилик имиш. Ән дәһшәтлиси будур ки, ана дилинә дүшмән кәсилән бу милли ниһилистләр, өзләрини чохбилмиш һесап етсәләр дә, мүасир дүнјанын ән вачиб тәләбләриндән белә хәбәрсиздирләр. Гарабаг һадисәләриндә бизим башымыза ојун ачан, милли мәнафәләрини сахтакарлыгла сүбута јетирмәјә чалышан гоншуларын һагсыз һүчумларындан да нәтичә чыхара билмәдиләр.

Шаир Габил "Молодјож Азәрбајджана" гәзетинин 1989-чу ил 16 феврал тарихли нөмрәсиндә "Наш долг, мы в ответе" адлы мәгаләсиндә ана дилинин зәрурәтиндән вә онун республикамызда лазими сәвијјәдә ишләдилмәмәсиндән шикајәтләнир. Буна чаваб олараг В. Гулузадә вә Т. Әскәрова адлы "азәрбајчанлылар" Габилан ана дилинин зәрурәти һаггында дедији фикирләрә һүчүм чәкир вә кәстәрирләр ки, дүнјанын ән мәдәни өлкәси олан Америкада мүхтәлиф милләтләрин јашамасына бахмајараг, орада јалныз бир дил - инкилис дили ишләдилир, башга дилләрә еһтијач галмыр. Демәли, бизим республикамызда да јалныз рус дили ишләдилмәлидир...

Көрдүнүзмү, дүшмән өз ичимиздәдир? Бу чүр руслашмыш азәрбајчанлылар тәәссүф ки, чохдур вә бу күн бизим милләтин бир нөмрәли дүшмәни, әслини вә нәслини итирмиш, адындан вә фамилијасындан башга һеч бир шеји азәрбајчанлы олмајан һәммин бу мангуртлардыр. Бунлар милләтин хејринә ортаг, шәриндән исә чагадырлар. Вәтән адындан харичи өлкәләрә кедән нүмајәндәләрин башында чох вахт вәтәнин дилини, әдәбијјатыны, тарихини билмәјәнләр кедир вә орада куја бу халгы, бу мәдәнијјәти тәмсил едирләр. Амма үрәкләриндә нә бу вәтәни севириләр, нә онун тарихини, нә мәдәнијјәтини, нә дә дилини билирләр. Дилимизә касыб, халгымыза мәдәнијјәтсиз, мәдәнијјәтимизә дә примитив дамағсы вурмагдан чәкинмирләр. Јазыг Вәтән, јазыг халг! Көр кимләрин лағына һәдәф олмусан!

Республикамыза рәһбәрлик едәнләрин дә бир гисми чох тәәссүф ки, адәтән руслашмыш азәрбајчанлылар олмуш, буна көрә дә дәвләт идарәләриндән ана дилини говмушлар... Белә рәһбәр халгын вә вәтәнин гејрәтини чәкәрми? Әсла!

Бунун да нәтичәсиндә А.Вәзиров кәркин мұнагишәли күнләрдә ермәниләрин шәһәрә гајытдығыны хәбәр вериб, биздән

муштулуг истәјирди. Сиз бир фәргә бахын, инди кимин адыны нә гојар?

Бизим рәһбәрләр Бақыда јашајан ермәниләри горумаг үчүн орду чағырыр, һеч дүшүнмүр ки, бәс ермәниләр 200 мин азәрбајчанлыны өз јурдундан гованда, онларын рәһбәрләри нисә орду чағырыб бизимкиләри мүдафиә етмәди?

1988-чи ил феврал-март ајларында Ермәнистандан вә Дағлыг Гарабадан, һөмин ил декабр ајында исә јенә дә Ермәнистандан он минләрлә азәрбајчанлы башыачыг, ајағалын, пулсуз-парасыз Азәрбајчана гачмалы олду. Бүтүн бу рәзаләтләрә вә тәһгирләрә Москва е'тиразыны билдирмәди, гачгынларын мадди тә'минатыны Азәрбајчанын өһдәсинә бурахды. Бир гәдәрдән сонра исә Өзбәкистандан гачан 40 мин Мәһсет түркүнү бағрымыза басмалы олду. Москва бунларын да тә'минатына гарышмады. Ән марағлысы бу иди ки, бу гачгынларын һеч бири мәркәзи мәтбуатда өз ады илә адланмады, "даими јашајыш јерләрини мүвәтәти тәрк едәнләр" адландырылды. Бу бәдбәхтләр доғруданмы өз доғма јурдларыны мүвәтәти тәрк етмишдиләр? Хейр! Бунун белә олмдығыны онда да билирдик. Заман көстәрди ки, онлар Азәрбајчанын вәтәндашы олараг галачаглар.

Бақыда фөвгәл'адә вәзижәт е'лан олундуғу әрәфәдә (20 јанвар, 1990-чы ил) хүсуси көстәришлә шөһәрдәки һәрби гулугчуларын аиләләри нәјә көрәсә көчүрүлдү вә көчүрүлән руслары "гачгын" адландырылды. Гәрибә дејилими? Зорла говуланлар "даими јашајыш јерләрини мүвәтәти тәрк едәнләр", һөкүмәтин ады илә һансы нијјәтләсә көчүрүләнләр исә "гачгын адландырылыр вә ССРИ Назирләр Совети дәрһал онларын тә'минаты һағгында гәрар гәбул едир. Сөһбәт "1990-чы ил јанварын 1-дән сонра Азәрбајчан ССР-и мәчбури тәрк етмиш вәтәндашлара јардым көстәрилмәси саһәсиндә әләвә тәдбирләр һағгында" ССРИ Назирләр Советинин гәрарындан кедир.

Нә үчүн бу гәрар мәһз инди чыхарылды? Мәкәр 1990-чы ил јанварын 1-дәк өлкәдә гачгын јох иди? Нә үчүн мәһз 1990-чы ил јанварын 1-дән сонра? Һәм дә ән дәһшәтлисидур ки, 1990-чы ил јанварын 1-дән сонра көчүрүләнләрин хәрчи Азәрбајчан

ССР-ин бүдчәсиндән чыхарылмалыдыр. Бәс Ермәнистандан вә Өзбәкистандан зорла говулан гачгынларын проблемләри илә әләгәдәр хәрчләри республикаја ким едәмишди? Бу ајры-сечкилик нәдән өтрүдүр? Ән мүһүмү дә јухарынын көстәриши илә һәрбчиләрин мүтәшәккил шәкилдә көчүрүлән аиләләрини мүлки шәхсләрә чевириб "гачгын" адландырмаг, бунунла да халглары бир-биринин үстүнә салышдырмаг көрәсән һансы мәгсәди күдүр?

Инди кәл, бүтүн бу һағсызлыглар, ајры-сечкилијә, зоракылыға, ағ јаланлара дөз көрүм, нечә дөзүрсән? Валлаһ, мәркәзи гәзетләрин бөһтан долу гәрәзли јазыларыны охуја билмирәм. Үрәк партлајыр, үрәк дөзмүр, күчүм гәләмә чатыр. Мәркәзи мәтбуата е'тиразымы билдирирәм. Орда исә бизим мәктублары охужуб кәнара атырлар. Һамыја мә'лумдур ки, бу ишләрдә чох күчлү вә кизли бир әл вар...

Мәркәзи һөкүмәт ермәниләрдән тутулмуш ән мүасир силаһларын һардан әлдә едилдијини вә кимә гаршы ишләдиләчәјини нә сорушур, нә дә бу ишләрин көкүнү, гәйнағыны өјрәнмәк истәјир. Һәрби тә'лим көрмүш, һәрби кејимли ермәни забит вә дөјүшчүләрини тутурут, Москва буна да көз јумур вә бу иш үстүндә онлары иттиһама чәкмир. Беләликлә дә, ермәниләрин чидди һәрби һазырлығына көз јумулур... Бурда дејибләр архалы көпәк гурд басар.

Нәһајәт, Ермәнистанын ачыг-ашкар биздән торпаг иддиасыны, ишғалчылыг гәсдини бир дәфә дә олса, иттиһам етмәмәси, Шаумјан вә Ханлар рајонларынын кәндләринә вә Дағлыг Гарабага сохулмуш "сағталлылары" чәзаландырмамасы, онларын өзбашыналығына сијаси гәјмәт вермәмәси ермәниләрин һүчүмда, бизимсә мүдафиәдә олдуғумузу көстәрмәмәси Москванын ачыгајдын биртәрәfli мөвгә тутмасыны көстәрир.

Бүтүн бунлардан сонра бизим рәһбәрләрин јенә дә Москвадан үмид уммасы, мәркәзин мүдахилә едәчәјини көзләмәси вә мәсәләни әдаләтлә һәлл едәчәјинә инанмасы нә гәдәр күлүндүр.

Вәзиров Азәрбајчан КП МК-јә биринчи катиб тә'јин олунан күндән дәфәләрлә онун јанында олмуш вә һәр дәфә она демишдим ки, сәнин өз шәхси консепсијан, өз принципин олмалыдыр. Сән исә јалныз вә јалныз Гөрбачовун дедикләрини етмәјә чалышырсан. Гөрбачов бурдакы вәзижәти сәнин гәдәр билә билмәз.

Сән конкрет вәзижәтдән чыхыш ет. Јухарынын әмрини јерли шәраитә ујуулашдыр. Кимә дејирсән, үмүмијәтлә, бу адамда мүгабил тәрәфи динләмәк вә ону тәһлил етмәк габилијәти јох иди. Бу адам јалныз өзүндән јухарыны динләмәк "габилијәтинә" малик иди.

Вәзирова ахырынчы тәклидә көрүшүмүз јанварын 11-дә (1990-чы ил) олду. Чох әсәби идим. Она ермәни мафијасынын әмәлләриндән данышдым. Бир сөз демәди. Амма күлүсмәсиндән билдим ки, үрәјиндә мәним һағлы олдуғуму билир. Әлавә етим ки, сән Горбачовла халғын арасында галмысан, инди заман башгадыр. Сән халғын тәләбләринә әмәл етмәлијкән Горбачовун чалдығына ојнадын. Буна көрә дә халғын һөрмәтини газана билмәдин. Мәним вә бир нечә ағсағталын мәсләһәти будур ки, үзүсулу вәзифәдән кедәсән. Мәнә деди ки, ики дөфә бу барәдә Горбачовла данышмышам, әризәми гәбул етмәјиб. Јүлүб дедим ки, әлбәттә, гәбул етмәз. Чүнки она сәндән сәрфәлисини тапмағ чәтиндир. Онда деди ки, бир нечә ағсағталын имзасыјла Горбачова мәктуб јазын, мәни вәзифәдән көтүрсүн. Бу сөздән сонра даһа она нә дејәсән?

Јанындан евә кәлдим. Һеч 10 дәгигә кечмәмишди, Вәзиров мәни телефона чағырды. Деди ки, мәним јаныма кәлиб дејирләр ки, куја сән мәнә вәзифәдән кетмәји тәклиф етмисән.

Мән телефонда донуб галдым. Јалныз ону дејә билдим ки, бу, јалныз мәним тәклифим дејил, бир нечә ағсағталын тәклифидир. "Ну хорошо, ладно" - дејиб дәстәји асды.

О мәнә зәнк еләдији заман јанында кимсә вармыш. Һәмин адам мәним она тәклифими кимдәнсә ешитмиш вә она гулуг кәстәрмәк мәгсәдилә адамлар арасында белә бир сөзүн јайылдығыны демишди. Вәзиров исә мәним тәрәфимдән белә бир тәклифин олмадығыны "сүбүт үчүн" мәнә зәнк чалмышды. Амма гулуг кәстәрән јалтағ телефонда мәним она нә чаваб вердијими һардан билә биләрди?

Ән марағлысы будур ки, бу әһвалатдан дүз бир һәфтә сонра, јә'ни јанварын 18-дә Шейхүлислам Пашазадә, Н. Рзајев, И. Шыхлы, Һ. Һәсәнов, Р. Зејналов вә мән Вәзировун отағында Жиренко вә Примаковла көрүшдүјүмүз заман Вәзиров мәни бир кәнара чәкиб о күнкү зәнкинин мә'насыны ушағчасына изаһ етмәјә башлады:

- Јанымда бири вар иди. Мән она сүбүт етмәк истәдим ки, сән мәни истәјән адамсан вә сән мәнә вәзифәдән кетмәк тәклифини еләмәмисән.

Әлбәттә, мән буну онсуз да баша дүшмүшдүм. Амма бу мә'лум һәгигәти онун мәнә бир сирр кими ачмасы чох күлүнч, һәм дә сәдәләһлүк иди.

Бүтүн булардан сонра мән инди дә баша дүшә билмирәм ки, ушағ тәбиәтли бу сәдәләһ адам узун илләр харичи өлкәләрдә нечә дипломат ишләјә билмишдир? Инди белә бир адам бу бојда республикаја рәһбәр ола биләрдики? Тәпәдән-дырнаға гәдәр гүсур ичиндә олан бу гәрибә адамын гүсурларыны тәәссуф ки, Һ. Әзизоглундан башга үзүнә гәншәр дејән олмады. Биз јалныз кедәнин архасынча данышмағы бачарырығ.

Вәзиров һағтында дејилән бир сөз онун кимлијини чох јахшы характеризә едир: "Бу адамын јашы артыб, ағлы артмајыб. Һәлә дә комсомол ағлындадыр".

Вәзиров ади бир һәгигәти баша дүшмүрдү ки, Москва ермәниләрлә бизим арамиздакы мүнәгишәнин бу мәртәбәјә чатмасыны истәмәсәјди, елә илк күнләрдән иддиачылары јериндә отурдарды.

Лакин елә бурда да һәм Горбачов, һәм дә онун мүт'и кәләси Вәзиров Азәрбајҗан халғынын бу гәдәр мүғавимәт кәстәрә биләчәјини кұман етмирди. 80 илдә ермәниләр бизим рәһбәрләрин "сәхавәти" сәјәсиндә биздән парча-парча торпағ гопарыблар, биз сусмушуг. Онлар елә кұман едирди ки, бу дәфә дә онлар бизә "хох" кәлән кими Гарабағдан әл чәкәчәјик. Амма сонра јахшыча аңладылар ки, бу милләт онларын кұман етдији кәлә милләт дејил, бу милләт чанындан кечә биләр, амма торпағындан јох! Әслинә галса, милләтимин бу бојда дөзүмүнә, фәдакарлығына, торпағ јолунда бу гәдәр әзмкар олачағына һеч мән өзүм дә инди инандығым гәдәр инанмырдым. Амма гәлбимин дәринлијиндә бир инам гығылчымы вар иди. Һеч демә, халғымын руһунда "Истиглал маршы" јашајырмаш:

Басдығын јерләри "торпағ" дејәрәк кечмә, таны!
Дүшүн алтындакы минләрлә кәфәнсиз јатаны.
Сән шәһид оғлусан, инчитмә, јазыгдыр атаны.
Вермә дүнјалары алсан да, бу чәннәт Вәтәни!

Ким бу чәннәт Вәтәнин угуна олмаз ки, фәда?
Шүһәда җышгырачаг торпагы сыхсан, шүһәда!
Чаны, чананы, бүтүн варымы алсын да худа
Етмәсин төк вәтәнимдән мәни дүнҗада чүда.

40 ил сәпдијим тохумларын бу күн мешә олачагына бу гәдәр инамым јох иди. Мән елә күман едирдим ки, 70 илин рәзаләти, фәлакәти, хусусән 1937-чи илин горхусу милләтими елә әзиб ки, әчдадымыздан ганымыза кечән гејрәт дамарларымызда донуб, күнәш ишыгы дә онун бузуну чәтин әридә.

Ики һадисә данышачагам. 1988-чи илдә илк комендант сааты гојулан күнүн ертәси күчәмиздә баш верән бир һадисә мәни сарсытды. Тиндә дајанмыш бир танкын үстүндәки рус әскәрләри әлләриндә автомат әтрафдагы чамааты атачагы илә һәдәләјирди. Буна көрә 5-6 гадын рус дилиндә әскәрләри сөјүб синәләрини ирәли вердиләр: - Атмасан киши дејилсән, - алчаг, - дедиләр.

О бири гадын:

- Рус ордусу тарих боју ишғалчы олуб. Нијә бундан утанмырсыныз? - дејә әскәрин үзүнә түпүрдү.

Әскәр гадыны налајиг сөзләрлә сөјүндә әтрафдагы кишиләр танкы даша басдылар. Танкчылар сүрүб кетмәк истәјүндә кәнч бир гадын өзүнү танкын алтына атыб деди:

- Инди сүр көрүм, нечә сүрүрсән.

Мән бу мәнзәрәни көрәндә өз-өзүмә дедим:

- Белә гадынылары олан милләтә өлүм јохдур.

Икинчи һадисә:

1990-чы ил јанварын 16-сы иди. Ахшамчагы һәјәтдән јүксәлән "Аллаһү-Әкбәр" сәсинә ејвана чыхдым. Сон ијирми илдә абидәләримизин бәрпа идарәсинә чеврилмиш, бизә гоншу олан мәсчидин миһарәсинә 5-6 нәфәр кәнчин галхдыгыны көрдүм. Онларын әлиндә милли республикамызын үчрәнкли бајрагы даггаланырды. Бу кәнчләр миһарәнин гүлләсинә атамыз Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин галдырдыгы бајрагы санчыб ордан "Аллаһү-Әкбәр" — дејә ғышгырмага башладылар. Онлар 20-25 јашларында оларды. Илаһи, бу үчрәнкли бајрагымызын мүгәддәслијини онлар хардан билирди? Онлара бу тө'лими ким вермишди? "Аллаһү-Әкбәр"и үрәјиндә бирд едәнләрин дилини кәсдикләри заман дүнјаја кәлимиш бу чаванлар бу мүгәддәс кәламын сиррини вә күчүнү хардан билирди? Неч демә, гулагларынын ешитмәди-

ји, көзләринин көрмәдији үч рәнкли бајраг, Мәммәд Әминин руһу вә "Аллаһү-Әкбәр" нидасы онларын ган јаддашында јашајыр, онлары кизли бир од илә ичәридән алышдырырмыш. Бу илаһи сиррә нечә мәәттәл галмајасан?

Рухумун сәндән илаһи, будур анчаг әмәли
Дәјмәсин мә'бәдимин көксүнә намәһрәм әли.
Бу әзанлар ки, шәһадәтләри динин төмәли,
Әбәди јурлудун үстүндә мәним ишләмәли!
Амин!

Чох гәрибә бир заманда јашајырыг. 70 илдә өјрәшдијимиз әдәтләр, вәрдишләр, гајдалар көзләримиз өнүндә дағылыр, јениләри илә әвәз олунур: рәсми күрсүләрдән партијанын һәјатын үмуми ахарындан кери галдыгыны дејир, күнләрлә, һәфтәләрлә тө'тил е'лан едиб төләбләр ирәли сүрүрүк. Халг депутатларынын гурултајында Сијаси Бүрө үзвләрини рәјасәт һеј'әтиндә дејил, партердә, депутатларын ичиндә көрүрүк. Баш катиби өз төклифи илә сағ икән тәнгид едир, онунла ачыг мүбаһисәјә кириширләр. Сијаси Бүрө үзвләринин ири шәкилләрини шәһәрләрин мејданчаларында көрмүрүк. Бир республиканын партија төшкилатынын өлкә партија төшкилатынын тәркибиндән чыхмаг истәдијини ешидирик. Әмрүмүз боју тәнгид етдијимиз мүстәгил милли чүмһуријјәтимизин үч рәнкли мүгәддәс бајрагы алтында нитт сөјләјирик...

Бүтүн бунлар биздә тәәччүб вә һејрәт ојадыр. Һалбуки, бүтүн бунлар дүнја үчүн чох ади үстүнлүкләрдир. Амма нејләјәсән ки, узун илләр фикир вә дүшүнчәләримизә ғыфыл вуран тоталитар систем бизи ән ади һүгулардан мәһрум етмишди.

Бүтүн бунларла јанашы, индики кечид дөврүндә биз һәлә сөз жонглорлуғу илә мәшғулуг. Әмәлимиз сөзүмүздән кери галыр. Һәлә сөзүмүзү вә сәсимизи дүнја ичтимаијјәтинә чатдыра билмир, һәлә өз јағымызда говрулурут... Чүнки бизим халг депутатларымызын сијаси сәвијјәси һәлә гурултајын сәвијјәсиндән чох ашағыдыр. Гурултајда сәсимиз кур ешидилмир. Ән мүһүмү исә һәлә бизим милли консепсијамаз вә милли програмымыз јохдур. Бу күндән сабаһына һаха билмәјән, индисиндән кәләчәјинә ке-

дән јолу төјин етмөјөн, һара вә нә үчүн кедәчөјини билмөјөн, бир сөзлә гилбәсини танымајан милләт һәмишә дөјүлмөјә мөһ-
кумдур. Биз биринчи нөвбәдә бу һагда дүшүнмәлијик.

Халг депутатларынын I гурултајы јени бир тәдбирә әл атды: Дағлыг Гарабағ Мухтар Виләјәтиндә реал вәзијјәти өјрәнмәк үчүн (куја реал вәзијјәт мә'лум дејилмиш) ССРИ Али Советинин комиссијасы јарадылсын. Адам тәәччүб едир: бу комиссија һансы реал вәзијјәти өјрәнәчәкмиш? Ахы, Гарабағын тарихи дә, орада јаранан вәзијјәт дә, ермәниләрин иддиасы да, бу иддија гаршы азербәјҗанлыларын е'тиразы да ССРИ һөкүмәтинә мә'лум иди. Бәс бизим депутатлар нијә буну демәди? Нијә халғын һагыны мүдафиә едә билмәди? Орда халғын депутатлары кими вурушмағ бир јана, һеч мүдафиәни дә бачармадылар. Икинчи тәрәфдән, һәгигәтән бу комиссијаја реал вәзијјәти өјрәнмәк лазым идисә, комиссија үзвләри Ермәнистана кетдикләри кими, Азербәјҗана да кәлә билмәздиләрми? Нијә бизим депутатлар буну төләб етмәди? Комиссијаны марағландыран суаллары көрәсән, торпағын саһибинә нијә вермәдиләр? Ән мүһүмү дә будур ки, бизим торпағын тәлјини комиссија нијә һәлл етмәлидир? Јә'ни, онлар бизим торпағын тарихини биздән јахшы билирләр? Мәкәр бу комиссијаја мә'лум дејилдир ки, ермәниләр бура Марағадан Грибоједовун әли илә көчүрүлмүшләр? Нијә комиссија белә бир мүһүм фактың үстүндән сүкутла кечир? Јохса, комиссија үзвләрини тарих марағландырмыр? Хүсуси идарә үсулунун рәһбәри А. Волски дә Дағлыг Гарабағын 1920-чи илдә Азербәјҗана "илһағ едилмәсиндән" наразылығыны тәсадүфи билдирмиди ("Известия", 8 нөјабр, 1989-чу ил). В. Волскинин сөзүндән белә чыхырды ки, куја 1920-чи илә гәдәр Дағлыг Гарабағ Ермәнистана мөһсус олмуш, 1920-чи илдә исә бу торпағы Азербәјҗана илһағ едибләр. Баша дүшмәк олмур ки, тарихин һансы дөврүндә Дағлыг Гарабағ Азербәјҗандан ајрылыб ки, инди ону кимә исә гәјтармағ лазым кәлсин?

Бүтүн бу дедикләримиздән сонра торпағымызын тәлјини һәлл етмәк үчүн комиссија јараданлар нијә унудурлар ки, ахы, биз сөздә дә олса, суверен дөвләтик. Бир тәрәфдән, бизим суве-

ренијимизи тәсдиг едир, икинчи тәрәфдән исә Дағлыг Гарабағ мәсәләсини һәлл етмәк үчүн комиссија јарадырлар. Кимдир бу комиссијанын үзвләри? Онлар нә һагла суверен дөвләтин даһили ишинә бармағ узадыб, мәним торпағымын тәлјини һәлл етмәлидирләр?

Милјардларла кәлирин мүтабилиндә иллик бүдчәмизин 4 милјард манат төјин олунмасы нә демәкдир? Нәјә көрә кәлиримизин јалһыз чүз'и һиссәси өзүмүзә гәјытмалыдыр? Бизә күллә атан гоншуларымызын кәлир-чыхарындакы кәсири бизми долдурмалыјыг?

Дәниз нефтчиләринин чанлары баһасына далғалар гојнундан чыхардығлары нефтин, ана вә бачыларымызын ал күнүн алтында зәһәр уда-уда, гадынылғларыны итирә-итирә мистгал-мистгал топладығлары памбығын һесабына газандығларымызла гоншумузун кәм-кәсирини нә гәдәр долдурачағыг? Милләтимизин физики кеносиди бир јана, мә'нәви кеносидинә нечә вә нә гәдәр дөзәк? Марағлы бурасыдыр ки, 130-140 милјон олмаларына бахмајарағ руслар ингиланын кәтирдји рәзаләтләр нәтичәсиндә әримәдикләринә, милли варлығларыны итирмәдикләринә көрә бу күн севинир вә бунунла өјүнүрләр. Ассимилјасија олунмағ һәгигәтән фәләкәт идисә, нијә бир заман хырда халғларын "бөјүк" рус халғынын ичиндә әримәсини онлар үчүн сәадәт сајырдылар? Бир заман бүтүн рәсми мәркәзи гәзәтләр вә журналлар "Слияние народов" рубрикасы алтында мөғаләләр чап едир, хырда халғларын әримәсини тәрәгги кими гәләмә верирдиләр.

"Собеседник" һәфтәлијиндә (1989, N48) охујурут: "XX әсрдә рус халғы рус-јапон мүһарибәсиндән тутмуш дурғунлуг илләринәдәк көрүнмәмиш сынағларла дөзмәли олмушдур. Бу, тәһлүкәли фәчиәләр зәнчиридир. Бунунла белә мән тарихә никбин бахырам; халғ јашады, мүстәғиллијини, мә'нәвијјатыны горууду, ассимилјасијаја уғрамады, јер үзүндән силинмәди".

Буну јазан јазычы Ј. Мамлөјев әкәр доғрудан да јазычыдырса вә өзүнү әдаләтли адам һесаб едирсә, бәс "бөјүк гардашын" хырда халғларын башына ачдығы мин чүр ојундан, халғлары сојуб таламасындан, инсафсызчасына ассимилјасијаја уғратмасындан нијә данышмыр? 130 милјонлуг халғын әријә билмәсиндән еһти-

жат едөн жазычыдан сорушуралар: бәс онда 1,2,3 миллионлук халыктар нечелерин? Бу халыктар өз милли тарыхларыны, дилдерин, тарихларини горумак истәдиклери заман ниге онларын башында гоз сындырысыныз? Сиз онсуз да чокусунуз, горхмайын, гызларыныз канчелеримизе сахиб ола-ола, хәмишә бизим хесабымыза артмыш вә буну гануни хал хесап етмишсиниз.

Милли худбинлик

Бу күн ермәниләр бар-бар багырыб бүтүн дүнјага билдириләр ки, торпагымыз чатмыш. Ејни фикри вахтиле Гитлер дә Алманијада мономилләт јарадан сонра дејирди. Насионал-социалистлерин ән биринчи програмы ондан ибарәт иди ки, куја алманлар дүнјанын ән ағыллы милләтидир, бүтүн башга милләтләр исә ашагыдыр. Алманлар тәмиз гана малик олан ари иргә мәнсубдур, дүнја исә милләтләр арасында дүзкүн вә әдәләтли бөлүнмәјиб, алманларын пайына аз торпаг дүшүб, биз ари иргә мәнсуб олдугумуза көрә дүнјанын ән көзәл вә ән мүнбит торпагларына сахиб олмалыјыг.

“Торпагымыз чатмыш” дејә ејни фикри инди ермәни дашнактары ирәли сүрүр. Онлар да иддиә едилрәр ки, ермәни халгы дүнјанын ән гәдим, ән ағыллы, ән мөдәни вә тәмизганлы халгыдыр. Куја онларын ағлы, зәкасы вә потенсиал гүввәлери о гәдәр бөјүкдүр ки, 3 миллионлук халг Ермәнистан әразисинә сыга билимир. 1988-чи ил декабрын 7-дә Ермәнистанда баш верән зәлзәләдә јараланмыш адамларә көнар республикадан кәтирилмиш ганы вурмаг истәјөндә чохлаы буна етираз етмиш, дамарларында ашагы әјарлы милләтлерин ганыны дашымаг истәмәдиклерини билдирмишләр. Егоизмин дәрәчәсинә бахын! Онларын фикринчә, куја ермәни халгынын ганы ән јүксәк әјарлы гандыр. Онларын дамарларына башга халгын ганы вуруларса, ермәни халгынын милли үстүнлүјү ашагы дүшә биләр. Инди буна нә дејәсән?

Дүнјадакы бүтүн милләтләрден “үстүн” вә “ағыллы” олдугларына бахмајараг, тарих бөјү хәмишә башга милләтлерин, хүсусилә түркләрин зүлмүнә мәрүз галмаларына көрә өзләрини “әзәбкеш милләт” адландыран ермәни зијалылары бу әзәбкешлији дүнјанын көзүнә дүртүр, бундан хәзз алыр вә ағлашма гурурлар. Әдәбијатлары да әсәсән бу ағлашма үстүндәдир. Бу јасгурма вә јасдан ләззәт алма онларда хәстәлик дәрәчәсинә чатыб. Бу

хәстәлијә елм дилиндә ичтимаи мазохизм дејилир. Алим Исмихан Јусифов кәшф сәвијјәсиндә олан “Латыш достума мөктүб” мөгаләсиндә (“Кәнчлик”, декабр, 1989) бу мөсаләјә тохунараг јазыр ки, мазохизм просесиндә бөдән нә гәдәр физики ишкәнчә аларса, баш бир о гәдәр хәзз алар. Әкәр бәнзәтмә апарсаг, көрәрик ки, ермәни зијалылары халг даһа чох изтираб чәкдикчә, бир о гәдәр чох ләззәт алырлар. Мәкәр тарихдә ермәни халгы кими вә ондан да чох изтираб чәкән халглар азмы олмушдур? Лахин ермәниләр ағлашманы инчәсәнәт дәрәчәсинә галдырмыш, ону әјинләшдирмишләр.

Јер үзүндә јәһудиләр гәдәр әзәб чәкән, дејүлән, сөјүлән, гырылан вә тәһгир едилән икинчи бир милләт јохдур. Амма бүтүн бу әзәб-әзијјәтләр үчүн онлар хәч вахт јас гурмамыш, тарихин амансыз јолларында чәкдиклери изтираблары, дөнә-дөнә гырылмаларыны дүнјанын көзүнә сохмамышлар. Габилитетлери исә бүтүн дүнјага чыгыр-багырсыз да мәрлумдур.

Онларын фикринчә, вахтиле дөниздән-дөнизә “Бөјүк Ермәнистан” јаратмыш бир халг хәмин империјаны бәрпа етмәлидир. Бу фикрдән фашизм гохусу кәлмирми? Әввәла, “Бөјүк Ермәнистан” идејасы мифдир, ермәниләр хәч заман Гара дөнизлә Хәзәр дөнизи арасындакы торпаглара сахиб олмамыш, икинчиси дә ермәниләр хәч дә дүнјанын ән ағыллы халгы дејилдир. Үмумијәтлә, дүнјадакы халглары ағыллы, орта ағыллы вә ағылсыз дејә дәрәчәләрә бөлмәк күлүнчдүр. Хәр халг бир чәһәтдән үстүн ола биләр. Анчаг бүтүн чәһәтләрдә үстүнлүјү бир халга вермәк ағла-сыган дејил. Бу чүр милли егоизм хәстәлијинә тутулмуш бүтүн халгларын тәлјини фәлакәт көзләјир. Вахтиле фашист Алманијасы да бу хәстәлијин учбатындан фәлакәтә дүшмәдими?

Украјна шаири Б. Олјиникин дедији кими “өзүнү јүксәлтмәк үчүн башгасыны алчалданын өзү алчагдыр”. “Дәдә Горгуд”, “Короғлу”, “Ашыг Гәриб” кими дастанлары, бөјүк ермәни шаири А. Исаһақјанын “инчи” адландырдыгы баятылары, Көтенин сөчдә гылдыгы Низами, Фүзули кими сөз сәнәткарларыны, Үзәјир һа-чыбәјов, Гара Гарајев, Фикрәт Әмиров, Нијази кими бөјүк мусиги хадимләрини јарадан халгы нечә вәһши адландырмаг олар? Бу хансы әдәләтә сыгар?

Чох шүкүр, бизим халгымыз бу чүр ифрат милли егоизм хәстәлијинә тутулмајыб. Бизим хәч бир јазычымыз, хәч бир алими-

миз неч бир халг һагтында неч заман ону алчалда биләчәк бир кәлмә дә сөз демәйиб. Биз жалныз ону дежирик ки, халглар чәркәсиндә бизим дә өз јеримиз вар. Биз неч вахт гоншуну алчалт-мамыш, онун тојуғуна киш демәмишик. Бах, будур бизим халгын бөјүклүј!

Инкилис драматургу Алан Ејнберн “Достлар олмајанда” пјесиндә чох мараглы бир мәсәләјә тохунур. Пјесдән чыхан нәтичә будур ки, инсанлар арасындакы кәркинлији көтүрмәк, зиддијәти арадан галдырмаг үчүн (о зиддијәт антагонист олса белә) кәрәк һәр кәс өзүнә гәрәзсиз, әдаләт һисси илә кәнардан баха билә, башгасынын да бөјүклүјүнү кәрә билә. Јалныз бу заман инсанлар бир-бирини баша дүшәр, бири диқәринә һөрмәт едәр.

Еләчә дә халглар, милләтләр. Нә гәдәр ки, халглар бири диқәриндә мәнфи чәһәтләр ахтарачаг, о бирисинин үстүн чәһәтләрини кәрә билмәјәчәк, бири диқәрини алчалтмаға чалышацаг, дүнјада әмин-аманлыг вә сәадәт ахтармаг гаранлыг отагда ијнә ахтармаға бәнзәјәчәк. Әслиндә, биринин диқәриндә јалныз мәнфи чәһәтләр ахтармасы онун чәһәләтидир. Чүнки јер үзүндә мүтләг пис вә мүтләг јахшы јохдур, һәр шәј нисбидир.

Сабаһ шәнбә иди...

Јанварын 19-да кечә саат 12-дә ән мүасир силаһларла силаһланмыш орду Бақыја дахил олуб јалын әллә торпағыны мүдафиә етмәк истәјән оғулларымызы, гызларымызы гана бәләди. Ики јүз илә јахын бир мүддәтдә торпағымыздан соруб апардыглары гызыл нефтлә бәрәбәр гызыл ганымызы да төкдүләр. Нә иди чичәји бурнунда өлән јенијәтмәләримизин, торпағымызын бүтөвлүјүнү горумаг истәјән чаванларымызын, гыз-кәлиндләримизин кұнаһы? Вәтән торпағыны севмәк, ону горумаг истәји һачандан кұнаһ һесаб олунмушдур? Шәһид олан бу кәнчләрин ата вә бабалары мәкәр 40-45 ил бундан әввәл рус торпағы јолунда өз чанындан кечмәмишдими? Ата-бабаларын о заман сизә кәстәрдији о хидмәтин, фәдакарлығын чавабыны беләми гајтарарлар, еј нанкорлар? 200 илдир мән сәнин гулун олдум, некәрин олдум, кұн чыхандан кұн батана гәдәр сәнин үчүн әлләшдим, сәнә чаным вә ганым баһасына нефт вердим, памбыг вердим, тахыл вердим, өзүм бечәрдим мәһсула өзүм һәсрәт галдым, сәнә көндәр-

дим. Сән мәним һесабыма дүнјанын ән гүдрәтли дөвләти олдун, инди бу иди мәним јахшылыгларымын әвәзи? Биз бу ситәми көтүрдүк, Аллаһ көтүрмәсин!

Сән мәни суверен республика е’лан етдијин неч бир ил дејил, нә тез сөзүндән дөнүб өзүн суверен е’лан етдијин өлкәнин үстүнә бастын етдин? Бәс һаны мәним суверенијим? Сән һачан өз дејидијин сөзүн, алтындан имза атдыгын мүтавиләнин далында дурмушдун ки, инди дә дурасан? Заманын тәбии вә гануни һөкмүнә бојун әјиб халглара чүз’и азадлыг вермәјә мәчбур олмушдун. Бу чүз’и азадлыгдан истифадә едиб галдырдығымыз башы нә тез кәсдин?

Јох, башга чүр дә ола билмәзди. Чүнки гәддарлыг, залымлыг сәнин тәбиәтиндәдир. Сән өз тәбиәтинә нечә хилаф чыха биләрдин?

О ганлы шәнбә кечәси ағ сачлы Азәрбајчан халгы мин иллик гәһрәманлыг тарихини дүнјаја јенидән кәстәрди. О, өз варлығыны бир даһа сүбут етди. О, сүбут етди ки, бу халг азадлығы јолунда өлүмә дә һазырдыр. Өлүмә һазыр олмајан милләт исә азадлығыны газана билмәз. Јалын әллә өзүнү танкын үстүнә атан чаванларымыз сүбут етдиләр ки, бу милләт үчүн азадлыг зәруријәт сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Азадлығыны зәруријәт билән бир халг исә артыг јеткин халгдыр. Бу чаванлар силаһла дејил, өлүмләрилә өлүм сачан танклара мејдан охујаркән артыг өлүмүн о тајына — јә’ни, өлүмдән јүксәк олан шәһидлик мәртәбәсинә јүксәлдиләр. Бу мәртәбәдә онлар Бабәкин, Нәсиминин вә Короеғунун хејир-дуасыны газандылар. Онлар мә’лум һәгигәти бир даһа тәсдиг етдиләр ки, Вәтән оғуллары Вәтән уғрунда өлмәји бачармаса Вәтән дирилмәз. Вәтән уғрунда өлмәји бачаран оғулларымызын шүчаәти сәјәсиндә биз инди өзүмүз дүнјаја таныда билдик. Биз бу шөһрәти кәлә әмәјимизлә әсрләр боју Русијаја вердијимиз нефтин, памбыгын вә башга мәһсулларын сәјәсиндә газана билмәмишдик. Вердикләримизин мүтабилиндә һәмишә башыгапазлы, көзүкөлкәли идик. Инди бизи һамы таныды вә һамы билди ки, күлүн алтында од көзәририши. Бу одла зарафат етмәк олмәз. Бунунла белә, икидләримизи ганына бәләјән һөкм саһибиндән сорушмаг истәрдим, лај дивар оғулларымызын өмүрүнү оғурламаг, гыз-кәлиндләримизи, ана вә бачыларымызы көзү јашлы гојмаг, очагларымызы сөндүрмәк сәләһијјәтини сәнә ким вермишди? Бу гәдәр вичдансызлыг олар? Мән телестудиянын һәјә-

тиндә дөјөнәкли рутбә саһибләриндән биринә тәсадүфән растлашыб бу суалы она вердим. Чаваб верә билмәди. Үзүнә түпүрүб кечдим. Сонра өз-өзүмә фикирләшдим: мән һансы вичданы ондан сорушурдум? Олмајан бир шеји адамдан нечә уммаг олар? Бөјүк рус јазычысы А. Солженитсинин дедији кими “2 ил әрзиндә 2 милјондан артыг инсаны өлүм дүшәркәләриндә мәһв едән” бир һакимдән һансы вичданы тәләб едирсән?

Зәлзәлә илә әлағәдар Горбачов Ермәнистанда оlanda ермәниләр ону кунанландырдылар ки, бизим әразидә зәлзәлә олачағыны нијә әввәлчәдән өјрәниб бизә хәбәр вермәмисән? Күлмәли суал олса да, ермәниләрдән чәкиндијиндән Горбачов онлара мүлајимчәсинә чаваб вериб деди ки, зәлзәләни әввәлчәдән мүәјјән едән чиһаз һәлә дүнјада ичад олунмајыб. Амма Бакыја гошун кәндәриб бизим ғырылмағымызда бирбаша Горбачовун өз әли олмасына бахмајараг, бизимкиләрдән һеч кәс чүр’әт едиб она “халғымызы нијә ғырдын?” суалыны верә билмәди.

Өн бөјүк ғырғын Бакынын кирәчәјиндә, XI Ғызыл Ордуја учалдылмыш “Ғызыл Орду” абидәсинин әтрафында олмушдур. Инди халг абидәнин башына гара бајраг санчыр, әтрафына исә һәр күн тәзә ғырәнфилләр дүзүр. Бунунла үрәјиндәки нифрәт аловуну сојудур. 1920-чи илин апрелин 28-дә Азәрбајчана кәлән орду 1990-чы ил январын 20-дә јенидән кәлди вә адына учалдылмыш абидәнин өнүндә јенидән халғымызын ғаныны төкдү. Беләликлә дә, “адына лајиг” иш көрүб өз ишғалчы адыны бир даһа доғрултду.

О ганлы шәнбә кечәси ғәлбимизә елә дағ чәкилди ки, бу дағын сызлытасы һәлә бундан сонра јүз илләр давам едәчәк вә чәкдијимиз бүтүн әзаб вә зилләти бизә һәмишә хатырладачаг. Тәғвимләримиздә 20 январ гара һәрфләрлә јазылачаг вә кәләчәк нәсилләр бу рәғәми тарих кими јадда сахлајыб, тарих боју ғатилимизә лә’нәт охујачаг.

Нә әдаләт, нә кәрчәк
Валлаһ јохду о кечә.
Зүлүм залим әлилә
Һаггы боғду о кечә.

Тунч зирәһли иланлар
Төкдү ғырмызы ганлар.

Һәгигәти јаланлар
Күнчә сыхды о кечә.

Кимә дејим дәрдим?
Ғәсбар намәрдәми?
Јетмиш илин дәрл-ғәми
Кәздән ахды о кечә.

Аналар аманындан
Синәләр олду шан-шан.
Шәһидләрин ғанындан
Шимшәк чахды о кечә.

Гара кәјди бу Вәтән,
Јох һајына бир јетән.
Һәјата һамиләјкән
Өлүм доғду о кечә.

Нә дејәк бу вәһшәтә,
Бу зүлмә, бу дөһшәтә?
Аллаһ бу мүсибәтә
Нечә бахды о кечә?

Шәһидләр хијабаны бизим халғын анд јери, Шәнбә кечәси исә ғатилләримизә нифрәт кечәси кими јаддашлара һәкк олуначаг.

Мән узун илләрдән бәри халғымыз үчүн мүғәддәс бир анд јери дүшүнүрдүм. Истәјирдим ки, елә бир мүғәддәс јеримиз олсун ки, кәнчләримиз ора кедиб Вәтәнимизин сәадәти јолунда сон дахла ганларына гәдәр мүбаризә апарачағларына, халғымыза сәдағәтлә гуллуғ едәчәкләринә анд ичсинләр. Елә бир јер арзу едирдим ки, ора мә’бәд кими баш вураг, ордан тәмизләниб чыхаг. Белә бир јер һара ола биләрди? Әввәлчә ағлыма Фәхри Хијабан кәлди. Сонра тәәссүфлә фикирләшдим ки, орда Үзәјир бәјлә, Мирзә Чәлиллә јанашы һеч бир мүғәддәслијә лајиг олмајан еләләри дә јатыр ки, ора халг үчүн мә’бәд ола билмәз.

Бу күн мөзарларына баш ендирдијимиз, руһлары ғыршысында сәчдәјә кәлдијимиз шәһидләримиз бизи бу чәтинликдән хилас едиб, халға мүғәддәс анд јери бағышладылар. Мән истәрдим, Вәтән дара дүшәндә, јахуд бөјүк бир амалын архасынча кәдәндә оғул вә ғызларымыз Шәһидләр хијабанына кәлиб онларын мү-

гәддәс түрбәсинә анд ичсин вә сонра Вәтәнин чағырышына јол-лансынлар. Белә аңларда вә үмүмийәтлә, әзиз күнләрдә ағсагтал вә агбирчәкләримиз дә Шәһидләр хижабанына кәлсинләр вә десинләр:

— Еј торпағымыз үчүн торпаға дәнән шәһидләримиз, руһунуз халғымызга дуачы олсун!

Өвладларымызгы гырдылар... Неч олмаса бундан сонра чыхыб кедәләр... Јох! Бу һәјәсызлар һәлә үстәлик бизә шәр дә атырлар. Хәстәханалар сохулур, һәкимләри горхударлар. Семашко адына шәһәр хәстәханасынын һәкими Фүрузә ханым дејир: “Күлләләрин гана бојадыгы адамлары елә һеј хәстәханаја дашыјырдылар. Чамаатын һамысы, һәтта ушаглар ахышыб кәлир, ган вермәк үчүн нөвбәләр дурдулар. Јаралананлар арасында 13-16 јашында ушаглар, јенијетмәләр дә варды. Хәстәхананын һәјәти, јоллары күлләјә тутулур, ган вермәк истәјәнләр јанымызга бурахылмырды. Әскәрләр ишыгларымызга дә сөндүрдү. Һәкимләр шам ишыгында операсија етмәјә мөчбур олды”.

Бу гансызлыг, бу вицдансызлыг һансы өлкәдә мүмкүндүр? Февралын 8-дә (1990-чы ил) “Азатлыг” радиосу Мүнхендән хәбәр верди ки, јаралыларын мүаличәси үчүн Франсадан Москваја 50 тон тибби ләвазимат кәндәрилмиш, мәркәз исә ону Бакыја чатдырмаг истәмир... Нијә? Бәс Ермәнистандакы зәлзәләдән сонра харици өлкәләрдән дәрманла бәрәбәр кәндәрилмиш силаһлары нијә бөјүк мәмнунијәтлә Јеревана чатдырырдылар? Бу ајры-сечкилик нә демәклир? Өзүн јараладыгын бәдбәхтләрин мүаличәсинә әл узатмамагын бир јана, бәс харичин узатдыгы әли нијә кери гајтарысан?

Бу ишләрин көкү чох дәриндәдир. Бу дәринлијә ади көзлә дејил, ағыл вә мәнтиг көзүлә бахмаг вачибдир. Әкс тәгдирдә һадисәләрин маһијәтиндә дуран мәгсәди көрмәк мүмкүн дејил. Јанварын 13-дә Бакыда бир нечә ермәни аиләсинә вә ермәни килсәсинә һүчүм әввәлчәдән тәртиб едилмиш ссенари әсасында һазырланмышды. Бу ссенаринин маһијәтини баша дүшмәјән бә’зи бејниганлы чаванларымыз сәһвә јол вердиләр. Мән буну ешидәндә һөнкүр-һөнкүр ағладым. Биринчи она көрә ки, күнаһ-

сыз адамларә әл галдырмаг, ган төкмәк һеч бир гануна сығышмајан, инсанлыгдан кәнар һәрәкәтдир. Мән бир азербәјчанлы кими киминсә фитвасына ујуб бу чинајәти төрәдән өз һәмвәтәнләримә, доғмаларым олса белә, төкдүкләри ганы бағышламарам. Килсәни јандырмаға кәлинчә, бу да бағышланылмаз чинајәтдир. Һансы динә мәнсуб олур олсун, дини мә’бәд мүгәддәс сајылмалы вә тохунулмамалыдыр. Чүнки килсә дә, мәсчид кими Аллаһ евидир. Мәсчидә дә, килсәјә дә будда мә’бәдинә дә, синагога да әл галдыран ејни дәрәчәдә чаһилдир, надандыр... Бунунла белә “әкәр азербәјчанлылар ермәни мәдәнијјәтини билсәјдиләр гәдим ермәни килсәсини јандырмаздылар” (“Литературнаја газета”, 7 март, 1990-чы ил) дејән академик Д. С. Лихачов Ермәнистанда сон 30-40 ил әрзиндә дағыдылмыш онларча мәсчиддән хәбәрсиздирми? Бәлкә академик килсәни мәдәнијјәт абидәси һесаб едир, мәсчиди јох?

Икинчи тәрәфдән, она көрә ағладым ки, бу ганлы чинајәтин нәјинсә прологу олдугуну һисс етмишдим. Мәним бу гәнаәтә кәлмәјимә бир сәбәб дә вар иди: бу әһвалатдан бир нечә күн әввәл Азатлыг мејданындакы митингә ермәни тәчавүздән горунмаг үчүн Вәзировун гејри-гануни јолла силаһ дүзәлтмәјә ичәзә вердијини демишдиләр. Мән бу хәбәри ешидәндә әввәлчә тәәчүбләндим. Сонра... Бунун нәјәсә һазырлыг олдугуну баша дүшдүм. Чүнки мән дә бир чохлары кими Вәзировун һансы јуванын гушу олдугуну чох јахшы билирдим. Ону да билирдим ки, бизим силаһ дүзәлтмәјә һеч бир имканымыз јохдур. Бу һаваја атылмыш сөздүр. Бу сөзүн маһијәтинә кетмәјән, ону дәрк етмәјән бошбоғазларымыз да чохдур. Мән бу һәгигәти баша дүшмүшдүм ки, ордунун Бакыја басгыны үчүн рәсми органлар тәрәфиндән икинчи вә үчүнчү зәмин јарадылып. Әлбәттә, бүтүн бунлар артыг реал бир гүввәјә чеврилән вә халгын мәһәббәтини газанан Азербәјчан Халг Чәһһәсини, халгын милли демократик һәрәкәтины боғмаг үчүн һазырлыг иди. Сумгајытдакы һадисә ејнән белә башланмыш, әввәлчәдән гызышдырылмышды. Алма-Атада, Күрчүстанда вә Өзбәкистанда да ејни план әсасында ганлар ахыдылмышды.

Ганлы Шәнбә кечәсинин ертәси, јә’ни јанварын 20-дә мән Горбачовун адына ашағыдакы мәзмунда телеграм кәндәрдим: “Чәнаб Горбачов, Азербәјчан халгы о гәдәр кери галмыш халг дејил ки, индики вактда Ислам республикасы јаратмаг фикринә

дүшсүн. Бу, төкдүжүн гана һагт газандырмаг үчүн сәнин ујдурдугун бөһтандыр. Сән өзүн буну чоһ јахшы билирсән, сәнин әлләрин вә вичданын мәним халгымын ганына булашыб. Сән Сталинин төрәтмәдији чинајәти төрәтдин, тарих буну сәнә бағышламајачаг. Халгымызын ганыны төкүб сонра она башсағлыгы көндәрмәк дәһшәтли икиүзлүлүкдүр. Сәнин рәһбәр олдуғун партијадан чыхмағы өзүмә шәрәф сајырам”.

Һәмин күн МК-нын әтрафына топланан митингә кәлиб партијадан чыхдығымы е’лан етдим:

— Мән дүнәнки ганлы террордан сонра партијадан чыхырам вә бүтүн һәмвәтәнләrimi буна чағырырам.

Төрәдилмиш ганлы чинајәт бир јана, бизи јандыран будур ки, сон илләрдә демократија бајрағы галдыран вә бу бајрагла дүнјаны өз төрәфинә чәкмәк истәјән, дүнја ичтимаијјәтини алдадан бу өлкә өз чинајәтинә — Азәрбајҗанда төкдүжү гана һагт газандырмаг үчүн бизим үстүмүзә бөһтан јағышы жағдырмагла мәшғулдур. Елә бил үстүмүзә жағдырдығы күллә јағмуру азымыш, күлләдән мин дөфә дәһшәтли олан јалан вә бөһтан күлләләри илә инди дә гәлбимизи дағлајыр. Амма бу јаланын ичиндә өзләридә башларыны итирмишләр. Харичи ишләр назири ордунун Бақыда јашајан ермәниләри мұдафиә мәгсәди илә көндәрилдијини дејирсә, мұдафиә назири ејни чинајәти башга сәбәблә изаһ едәрәк “Азғынлашмыш халг чәбһәси һәрәкатыны” јатырмаға кәлдикләрини билдирир. Горбачов исә “Ислам республикасы” јаратмаг нијјәтиндә олдуғумузу билдирәрәк, ордунун бу нијјәтин гаршысыны алмағ үчүн јеридилдијини көстәрир. Амма әслиндә, ән доғру фикри елә Јазов демишди: Орду Азәрбајҗанда өзүнү көстәрән демократик һәрәкаты боғмаг мәгсәди илә кәлмишди.

Амма нијјәтини јеринә јетирә билмәди. Халгын гәлбиндә баш галдыран милли азадлыг дүјғусуну боғмаг мүмкүн дејил, әксинә, онларын төрәтдији гырғын бу һисси даһа да күчләндирди. Халгын гәлбиндә чоһдан бәри бу режимә ојанан нифрәти даһа да аловландырды, чүнки тә’сир әкс тә’сирә бәрәбәрдир. Бу ганлы чинајәти халг һеч бир заман бу режимә бағышламајачаг.

Орду евләрин пәнчәрәләринә, хәстәханалара, тә’чили јардым машинларына, динч әһалијә атәш ачырды. Дүнја тарихиндән мә’лумдур ки, ән дәһшәтли мұһарибәләрдә белә, хәстәханалара, евләрә, тә’чили јардым машинларына ән азғын ордулар да атәш

ачмамышдыр. Нә гәдәр ушаг, гадын, гоча, һәким вә тибб бачылары бу вәһшилијин гурбаны олду.

Ганлы чинајәтә һагт газандырмаг үчүн орду ән чиркин ишләрә әл атды: јатагханалардан тәләбәләри көтүрүб әлләринә патронсуз силаһлар верир, даһларын үстүнә галдырыб шәкилләрини чәкирләр ки, дүнјаја сүбүт етсинләр: “Орду динч әһалијә гаршы дејил, силаһлы дөјүшчүләрә гаршы вурушурмуш”.

Башга бир мисал: һадисәдән сонра бир нечә күн кечәләр атышма сәси ешидирдик. Сонра мә’лум олду ки, әскәрләр бирибилә “атышырмыш” “Салјан казармасы”нын әскәрләринә мүлки палтар кејдириб онлары казарманын гаршысындағы биналарын үстүнә чыхармыш, барытсыз, бош килизләрлә сәһәрә гәдәр атышма тәшкил етмишләр. Һәмин биналарда јашајанлар даһнышыр ки, кечәләр атышма сәсиндән јата билмирдик. Сәһәр дуруб көрүрдүк ки, нә өлән вар, нә јараланан. Амма биналарын гаршысында бош килизләр јерә сәпәләнмишдиләр.

Јанварын 20-дә Азәрбајҗан ССР Али Совети Рәјасәт һеј’әтинин сәдри Елмира Гафарованын дүнја ичтимаијјәтинә вердији бөјанатда дејилирди:

“ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј’әти төрәфиндән республикамызын Бақы шәһәриндә фөвгәл’адә вәзијјәт е’лан едилмәси илә әлағәдар олараг Азәрбајҗан халгы, республиканын бүтүн вәтәндашлары адындан гәт’и е’тиразымы билдирирәм. Фөвгәл’адә вәзијјәти јеритмәк үчүн ағыр дөјүш техникасы, автомат силаһлардан истифадә олунмуш, динч әһалијә гаршы амансыз тәдбирләр көрүлүмшдүр... Бу исә чоһлу инсан тәләфатына кәтириб чыхармышдыр. Һәлак оланлар арасында кәнчләр, гадынлар, гочалар, ушаглар вардыр. Там мәс’улијјәт һисси илә билдирмәк истәрдим ки, Азәрбајҗан ССР Али дөвләт һакимијјәти вә идәрә органлары Бақы шәһәриндә фөвгәл’адә вәзијјәтин тәтбиғ едилмәси барәдә гәрар гәбул етмәмишләр вә ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј’әтиндә белә бир гәрарын гәбул олунмасына разылыг вермәмишләр. Төкүлән ган үчүн бүтүн мәс’улијјәт бу гәрары гәбул етмиш вә билаваситә онун ичрасыны тә’мин етмиш ССРИ органлары вә онларын вәзифәли шәхсләринин үзәринә дүшүр. Азәрбајҗан

халгы өзүнүн огул вә гызларынын бу чүр фачиәли сурәтдә һәләк олмасыны һеч кәсә бағышламајачагдыр”.

Азәрбајҗан ССР харичи ишләр назирин Һ. Садыгов һәмин бә-
јанаты мүхтәлиф вәситәләрлә дүнја ичтимаијјәтинә чатдырды.
Харичи Ишләр Назирлијинин әмәкдашлары Москвада олан ха-
ричи өлкәләрин күтләви информәсија вәситәләринин мүхбирлә-
ри илә әләгә сахламыш вә бәјанатын әсас гәјәсини онлара изаһ
етмишләр.

Амма нә олсун? АБШ президенти Ч. Буш Азәрбајҗанә ишғал
ордусунун бастыныны, республикада баш галдыран демократик
һәрәкатын боғулмасыны тәғдир едәркән башга дәвләтләр нә едә
биләрди? Ч. Бушун бу мөвгәји нә илә әләгәдардыр? Бәлкә онун-
ла әләгәдардыр ки, АБШ-ын Панаманы ишғал етмәсиндән һәлә
чоһ вахт кечмәмишди... БМТ-нин нүмајәндәси дә Горбачовдан
сорушмады ки, Литва ССРИ-дән ајрылмағ истәјәндә сән литвалы-
ларын һүзуруна тәшриф апарыб гаршыларында диз чөкдүн вә јал-
вардын ки, биздән ајрылмајын, амма Азәрбајҗанда милли суве-
ренлик овгатыны һисс едән кими ора гошун чәкиб халгы ганына
бојадын. Бу ики мүнәсибәти нечә изаһ едәрсән? Бәс һаны әдәләт,
бәс һаны һәгигәт? Бу нә ајры-сечкиликдир ки, христиан халгы-
нын һүзуруна кәдиб гаршысында диз чөкүрсән, мүсәлман халгы-
ны исә ејни арзуја кәрә ғырыб-чатырсан? Бәс Ермәнистанда вә
ермәниләрин фитвасы илә Дағлыг Гарабағда јанан оду нијә кәр-
мүрсән? Јохса, јенә ејни сәбәб? Бәли, әсл од Ермәнистанда вә
Гарабағда јаныр. Амма сөндүрмәк үчүн Бақыја гошун чәкилди!

Азәрбајҗан һаггында “Правда” гәзети бир дөфә дә олса һәги-
гәти јазмыр, амма тибб елмләри доктору В. Әфәндијевин дили-
лә бөһтанлар јағдырыр (4 феврал, 1990-чы ил). Һәмин мәгаләјә
кәрә куја инди Азәрбајҗанда баш верән һадисәләрин әсл сәбәб-
кары 9 ил әввәл Азәрбајҗандан кетмиш һейдәр Әлијев вә онун
адамларыдыр. Валлаһ, бишмиш тојуғун күлмәји кәлир. Әлијев-
дән сонра Азәрбајҗанда 3 катиб дәјишиб, үчүнү дә Горбачов өзү
тә’јин елиб. Бунунла белә куја бу күн Азәрбајҗанда баш верән
бүтүн гүсурларын сәбәбкарлары Горбачовун тә’јин етдији катиб-
ләр дејил, Брежневин тә’јин етдији Әлијев имиш...

Бу мәгамда гүсурларын мәнз Әлијевин бојнуна јүкләнмәсинин
сәбәби нә имиш? 1990-чы ил јанвар ајынын 21-дә Азәрбајҗан
ССР-ин Москвадакы даими нүмајәндәлијиндә харичи журналист-

ләрлә кечирилән мүсаһибәсиндә республиканын кечмиш бирин-
чи катиби Һ. Әлијев чыхыш етмиш, өз имканы дахилиндә, Азәр-
бајҗанда баш верән һадисәләрин маһијјәтини ачмаға чалышмыш
вә орда Горбачовун милли мәсәләләрин һәллиндәки гүсурларын-
дан данышмышдыр ки, бу да онун хошуна кәлмәмишдир. Мән
В. Әфәндијевин “Әлијевчилик, јахуд да хош әјјамларын хиффә-
ти” адлы мәгаләсини охујан кими бунун јазылмадығыны, әслин-
дә тәшкил едилдијин һисс етдим.

Белә дә олду. Көзүнә дөндүјүм һәгигәт дәрһал үзә чыхды. В.
Әфәндијев “Коммунист” вә “Бакински рабочи” гәзетләринин 8
феврал тарихли нөмрәсиндә, сонра исә “Правда”нын өз сәһифә-
ләриндә (13 апрел) “Правда”ны тәкзиб едәрәк јазды ки, “чап
олунан мәгаләдән мәним хәбәрим јохдур, ону мәним алымдан гә-
зет өзү јазмышдыр”.

Инди бу бојда сахтакарлыға әл атан гәзетин доғрудан да
“Правда” (Һәгигәт) олдуғуна инан кәрүм, нечә инанырсан? Де-
мәк, һаггымызда нә гәдәр бөһтан, шәр вә ујдурма варса, “Прав-
да” бөјүк мәмнунијјәтлә чап едир. Мәним вә мәним кими чох-
ларынын һадисәләрин дүзкүн изаһыны верән мәгаләләри исә ре-
даксијанын јешикләриндә мүркү дөјүр.

Сов.ИКП МК-нын феврал (1990-чы ил) пленумунда А. Мү-
тәлибов ермәниләри достлуға, гардашлыға чағыраркән Ермә-
нистан КП МК-нын кечмиш биринчи катиби Арутјунјан јенә дә
көһнә зурнасыны чаларағ Дағлыг Гарабағын Мәркәзә табә олун-
масыны тәләб етди. Әкәр Горбачов мәсәләни бирдәфәлик кәс-
кин гојсајды, беләләри чәсарәт едиб бир даһа Гарабағ сөзүнү
дилләринә кәтирмәздиләр. Көрүнүр, о, өзү буну истәмир. Бизә
чоһдан мә’лумдур ки, башымыза ачылан бу ојунлар тәкчә бала-
ча бир халгын, ермәни лоббисинин иши дејил. Бу ишләрин ба-
шында ермәни мафијасына истигамәт верән, ону күчлү силаһ-
ларла тәһиз едән, һәтта ачыг-ачығына мүдафиәсинә кечиб һәр
мәсәләдә Азәрбајҗан халгыны тәкләјән Горбачов өзү дурур.

20 Јанвар сәһәр тездән МК-нын биначы гаршысына топлан-
дыг. Топлантыда чыхыш едән зијалылар коммунист партијасына,
онун рәһбәри Горбачова лә’нәтләр јағдырыр вә коммунист пар-

тијасы үзлүжүндөн чыхдыгларыны е'лан едирдилер. Орда мән дө чыхыш едиб партијадан чыхдыгымы билдирдим. Елө орадан да бирбаша радио-телевизија комитесинө кәлдим. Мөгсәдим телевизија илә чыхыш едиб милләт вәкилләрини сабаһ ахшам саат 6-ја Али Советин фөвгәл'адә сессиясына дә'вәт етмәк иди. Мән комитәнин һәјәтинә дахил оlanda орада бир нечә әскәр вә рус ишғал ордусунун кенералыны көрдүм. Телевизијанын әмәкдашлары, о чүмләдән Назим Аббасов мәнә јанашыб нә үчүн кәлдијими сорушду. Мән мөгсәдими билдиринчә, о, "Дүнән кечәдән рус әскәрләри телевизијанын енержи блокуна дағытдыгларыны" деди. Чин вурду тәпәмә. Һәјәтдә амиранә һәрәкәтләрлә јерийән рус кенералы Овчинникова јанашыб бүтүн гәзәбими үстүнә төкдүм:

— Сиз тарихиниз боју ишғалчы олмуш, тутдугунуз өлкәләри исә хараба гојмусунуз. Көзүнүз торпагдан дојмур. Инди биздән нә истәјирсиниз? 200 илдир сәрвәтимизи дашымагыныз бир јана, инди дә биризысыныз. Сиз фашистсиниз, - дејә онун үзүнә түпүрдүм.

Түпүрчәјә дөзмәјән кенерал әлини тапанчаја атды. Буну көрән Назим Аббасов кенералы архадан јығышдырыб гулағына нәсә деди. Рус әскәрләри Назимә јахынлашанда кенерал онлара кери чәкилмәк әмри верди.

Сонрадан мәнә баша салдылар ки, кенералын елә орадача мәни күлләләмәк һаггы вармыш. Баш гәраркаһдан онлара е'тираз едәни јериндәчә күлләләмәк әмри верилибмиш. Бир нечә күн сонра мән Назимдән сорушдум:

— Сән онун гулағына нә демшиндиз?

— Дедим ки, бу адам халгын чох севдији шаир вә милләт вәкилидир. Ону өлдүрсәниз, бүтүн милләт ајаға галхар.

Сонралар бу әһвалаты шаир Јусиф Нөгмәкар "Түпүрчәк" ше'риндә гәләмә алмышдыр.

Кенералын үзүндә нә јағыш сују
Нә дә шеһ дамласы, исти түпүрчәк.
Гәфил әсарәтин әлчатмаз боју
Көдәлди, гүрурун бојуну көрчәк.

"Вәтән сәси", 1993, 29 јанвар, N-4

Мән елә ордан радиоја кәлдим. Бир баша микрофон гаршысында ајын 21-дә саат 18-дә Али Советин фөвгәл'адә сессиясы чағырылдыгыны е'лан етдим. Һәмин күн вә ертәси сәһәрдән ахшама гәдәр радио бу е'ланы 10-15 дөфә тәкрат етди. Евә кәлиб "Азатлыг" радиосуна зәнк етдим. Мирзә Хәзәрдән хаһиш етдим ки, о да өз хәтти илә сабаһ ајын 21-дә саат 18-дә сессия чағырылдыгыны е'лан етсин. Елә дә олду.

Ертәси көстәрилән вахт милләт вәкилләринин үчдә икиси (ән чох рајон вә кәнд милләт вәкилләри) кәлмишди. Һ. Һәсәновдан башга, мәркәзи комитә катибләри, назирләр, рајон партија катибләри, јүксәк дәрәчәли мә'мурлар топлантыја гатылмады.

Топлантыны Азәрбајҗан Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин башганы Елмира ханым ачыб ичласы давам етдирмәји мәнән хаһиш етди. Мән өзүмә көмәкчи кими јазычы И. Шыхлыны рәјасәт һеј'әтинә дә'вәт етдим. Әввәлдән сона гәдәр сессияны икимиз апардыг. Депутатлар 1990-чы ил јанварын 19-21-дә Бақыда фәциәли һадисәләр заманы һәлак оланларын хәтирәсини бир дәги-гәлик сүкутла јад едиләр. Сессиянын ашағыдакы күндәлији тәсдиг едилди:

1. Сессиянын ишинин сәләһијјәтли олмасы һаггында;

2. ССРИ Дахили Ишләр Назирлији дахили гошунларынын, ССРИ Мүдафиә Назирлијинин вә Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинин һәрби һиссәләринин 1990-чы ил јанварын 19-да башланмыш һадисәләрин кедишиндә Бакынын динчә әһалисинә гаршы гануна зидд әмәлләри һаггында;

3. Бакы шәһәринә гошунлар јеридилмәси илә бағлы фәциәли һадисәләрин төрәдилмәси шәрантини вә сәбәбләрини тәдгиг етмәк үчүн депутат комиссиясы јарадылмасы һаггында;

4. ССРИ халгларына, дүнјанын бүтүн халгларына вә парламентләринә мүрачиәт һаггында;

5. Бақыда фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан едилмәси һаггында ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әти фәрманынын ичрасынын дајандырылмасы вә гошунларын шәһәрдән чыхарылмасы барәдә.

Сессия Бақыда фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан едилмәси һаггында ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әти фәрманынын ичрасынын дајандырылмасы барәдә гәрар гәбул етди вә гошунларын шәһәрдән чыхарылмасы тәләбини ирәли сүрдү вә һәрби һиссәләрин гануна зидд һәрәкәтләри һаггында гәрар гәбул етди. Фәциәли һадисәләрин сәбәбләрини өјрәнмәк үчүн депутат комиссиясы јарадылды.

Депутатлар ССРИ халгларына вә еләчә дә дүнјанын бүтүн халгларына вә парламентләринә мүрачиәт гәбул етди.

Сессияда узун мүбаһисәләр кетди... Халг Чәбһәси Идарә һеј'әтинин үзләри тә'кид едирдиләр ки, гәрарын сонуна бир бөнд дә әләвә олунсун: "48 саатын әрзиндә орду шәһәрден чых-маса, республикамыз ССРИ-нин тәркибиндән ајрылыр"...

Сессия сөһәр саат 8-ә гәдәр давам етди. Гәрарын һазырлан-масы үчүн кечә саат 3-дә фәсилә е'лан едилди. Фәсиләдә бир-дән Олјас Сүлејменов јадыма дүшдү. Елә ордан Олјаса зәнк вурдум, јухудан ојатдым. Вәзијјәти данышдым вә хаһиш етдим ки, мүмкүн еләсә, Бакыја кәлсин. Мүтләг кәләчәјини билдирди вә доғрудан да ики күндән сонра өзүнү бизә јетирди. Хәстә ол-масына бахмалараг ССРИ халг депутаты кими бизә чох бөјүк кө-мөк еләди. Аллаһ разы олсун.

Бүтүн шәһәр гараја вә гырмызја бүрүнүб.

Гара бәјраглары уча биналарын дамына, ағачларын будаглары-на, електрик ди­рәкләринә, евләрин балконларына, һејкәлләрин постаментинә ким санчыр вә нә вахт санчыр? Халг бу гара бәј-рагларла ганымызы төкәнләрә дахили нифрәтини, гәзәбини вә е'тиразыны билдирир. Бундан башга әлимиздән нә кәләр? Ел мәтәми елин ирадәсилә јаранды. Кәстәришсиз, тапшырыгсыз... Халгын кәдәри көзәкөрүнмәз телләрлә халгы елә бирләшдирди ки, бурда сәбәб, мәгсәд, мәнафе ахтармағын өзү күнаһдыр.

Олјасла шәһәри кәзирик.

Адамлар вурулан јерләрә даш гојмуш, үстүнү гара кәләгајы илә өртүб, дөврәсинә гәрәнфил дүзмүшләр. Јол кәнарларында дешим-дешим олмуш миник машынларынын да дамыны елә-чә гара кәләгајы вә гәрәнфилләрлә бәзәмишләр. Бу дөһшәтли мәнзәрәјә бахмаг вә ағламамаг үчүн дашүрәкли бәзәмишләр. Мән бир шеји һеч чүр ағлыма сығышдыра билмирәм, бу фәчиәни тө-рәдән әскәрләр вә забитләр мөкәр инсан дејилдими? Онлар ма-тәм либасы кејинмиш, гара вә гырмызы нахышлы бу күчәләрден нечә лагәјд кечә билир вә инсан олдуғларыны нечә унда билир-ләр? Онлар һәр күн Шәһидләр хијабанына ахышан инсан сели-нә, ана вә бачыларын фәрјадына, бели бүкүлмүш аталарын, саг-гал бурахмыш чаванларын көзләриндәки нифрәт шимшәјинә не-чә сакит баха билирләр? Көрүнүр, онлары бура јалныз мүасир силаһларла дејил, һәм дә тарихләриндән ганларында јашајан

"босурмана" нифрәт силаһыла көндәрибләр. Бу вәзијјәти башга чүр изаһ етмәк һеч чүр мүмкүн дејил.

Башга вахт бир гәрәнфилдин гијмәти үстүндә чәнә дөјән әт-раф кәндләрин күлчүләри һәр күн Шәһидләр хијабанына тәзә гәрәнфилләр кәтирир, зијарәтә кәләнләрә пәјләјир, өзләри дә гәбирләрин үстүнә күл дәстәләри гојрулар.

Бизим "алверчи", "мүфтәхор", даһа нә билим нә дағалары илә архаларынча дејиндијимиз һәмин бу әлигабарды, өз әмәји илә јашајан күлчүләр мәтәмимизә 40 күн тәмәннәсыз гәрән-фил јағышы јағдырды. Шәһид ганындан рәнк алан гәрәнфил-ләрден мөзарларә кәдән јолларын үстүндә ал гырмызы чығыр-лар јаратды. Чинајәтә гаршы аловланан гәзәбләрини онлар бу-нунла сојутду.

Өзүнү кәнара чәкиб халгымызын башына кәтирилән мүсибәт-ләри узагдан сәјр едән, бу ишә чан јандыранларын фәдакарлы-ғына исә додаг бүзүб гулп гојан бир пара зијалыларымызы алвер-чи вә мүфтәхор адландырдығымыз һәмин бу күлчүләрлә мүгаји-сә едәндә рәһмәтлик Сабирин ашағыдакы мисралары јада дүшүр:

Бир бөлүк бошбоғазыг, һејвәрәлик адәтимиз,
Долудур лә'нәт илә, гәјбәт илә сөһбәтимиз
...Һәр сөзә чулғашарыг, һәр бир иши гурдаларыг,
Һарда бир нур көрүрсәк она гаршы оларыг.
Бә'зинә диш гычыдыб, бә'зинә гујруг буларыг.

Дәстә-дәстә хијабана кәлән адамларын сифәти нифрәт вә гә-зәб ифадәси илә мөһүрләниб. Үзләриндә гәм мөһүрү, дәрд булу-ду, чијинләриндә Вәтән дәрди кәзидирән адамлар сыраланмыш мөзарлары, мөзарларын баш учунда дикәлмиш шәһид шәкиллә-рини ағры илә сүзә-сүзә аддым-аддым јеријир вә үрәкләриндән јалныз ејни фикир, ејни суал кечир: "Бу нә ојундур бизим башы-мыза кәтириләр, нә иди күнаһымыз? Нијә биз һағлы икән һаг-сыз олду? Кимдир бизи һағсыз еләјән? Вә нә үчүн? Нә үчүн? Нә үчүн?..."

Ахы, Гарабаг мұнағишәси башланандан бу јерә биз һәмишә мүдафиәдә олмуш, јалныз торпағымызы горумаға чалышмыш, гоншунун һүчумуну дә'ф етмәк истәмишик. Буну Москва да чох јахшы билирди. Бәс вәзијјәт белә олдуғу һалда нә үчүн "Бакыны Бејрута, Азәрбајҗаны Ливана" чевирумәк үчүн дишинә гәдәр си-

лаһланмыш ермәни милләтчиләрини јериндә отуртмаг әвәзинә, өзүнү горуумаг истәјәнин үстүнә гошун чәкдиләр? Адам фикир-ләшдикчә дәли олмаг дәрәчәсинә кәлир. Нәтичәдә гырылан да биз олду, тәгсиркар да...

Сон мәнзилә

Јанварын 22-дә Азәрбајчан халгы азадлығы вә милли мүстә-гиллији уғрунда һәлак олмуш накам өвладларыны сон мәнзилә жола салырды. Сәһәр саат 8-дә бир груп депутат Али Советин би-насындан чыхыб Азадлыг мејданына кәлдик. Бир саатдан сонра мејдан инсан ахыны илә долду.

Саат 10-да илк чәназәләр көрүндү. 42 чәназәнин өнүндә мол-лалар, биринин өнүндә јәһуди синагоганын раввинләри, о бири-синин өнүндә исә рус килсәсинин кешишләри — һәр бири өз дини дуаларыны охуја-охуја мејдана дахил олдулар. Једди шәһи-дин чәназәси исә тә'чили јардым машиналарында кәтирилир. Мә'лум олдуғу кими әскәрләр јаралылар хидмәт кәстәрән тибб һеј'әтинә дә атәш ачмышлар. Ики милјонлуғ шәһәрдә бир тә-бәссүмлү үз көрмәк мүмкүн дејил. Әсрләр боју бајрам күнләрин-дә чаванларымызын фәхрлә галхдылары Гыз галасынын зирвә-синдә инди гара бајраг далғаланыр, биналарын балконларындан, електрик дирәкләриндән вә һәтта машинларын антенналарын-дан асылан гара бајраглар санки бир-биринә "башын сағ олсун" — дејир. Бу, ел матәмидир. Бунда һамы бир нәфәрә дејил, һамы бир-биринә башсағлығы верир. Кәмиләрден фит сәсләри нәлә чәкир, фәрјад гопарыр. Бакы өз тарихи боју белә матәм мәрәси-ми көрмәјиб. Азадлыг мејданында он минләрлә гадын ағы дејир, сачыны јолур. Матәм митинги башланыр. Чыхыш едәнләр гатил-ләрин чәзаландырылмасыны тәләб едир.

Саат 12-дә матәм алајы Дағүстү парка тәрәф аддымлајыр. Илк чәназәнин өнүндә Шейхүлислам һачы Аллаһшүкүр Пашазадә, республиканын елм вә мәдәнијет хадимләри кедирләр...

...Саат 4-дә 51 шәһид торпаға тапшырылыр... Февралын 1-дә исә 75-чи шәһид дәфн едилди. Һәлә хәстәханалардакы јүз-ләрлә јаралынын өмрү һарда битәчәк — ким билир?! 1918-чи илин март ајында Шаумјанын әли илә гырылан он миндән ар-тыг азәрбајчанлы вахтилә "Чәмбәрәкәнд" дејилән һәмин бу

јердә дәфн едилмишди. Шәһәрин јухары һиссәсиндә көз дағы кими гаралан ермәни хәјанәтинин "бәһрәси" олан бу гәбри-станлығы јени нәслә унуттурмаг үчүн сонралар гәбристанлығын јериндә парк салдылар. Бу күн дәфн олунан шәһидләримиз 1918-чи илдә дәфн едилән шәһидләрин гучағына сығыныр. Көһнә шәһидләримизин мүгәддәс руһу бу күн торпагдан баш галдырыб јени шәһид дәстәсини саламлајыр: "Аллаһ сизә рәһ-мәт еләсин"!

Бә'зән Бабәк, Чаваншир, Чавад хан, Гачаг Нәби кими тарихи гәһрәманларымыз һаггында охудуғумуз китабларда онларын горх-мазлығындан, шүчәәт вә чәсарәтләриндән әфсанәјә бәнзәр елә эпизодлара раст кәлирик ки, адам бу бойда фәдакарлығы инана билмир. Бә'зән мәнә елә кәлир ки, јәгин халг өз гәһрәманыны көрмәк истәдији мәртәбәдә әфсанәләшдириши вә онлар һаггын-да мә'лумат бизә шиширдилмиш вә бөјүдүлмүш һалда чатмыш-дыр. Шәнбә кечәсинин шәһидләринин чәсарәт вә гәһрәманлы-ғыны өз көзләримлә көрәндән сонра мән гәһрәманлыг нағылла-рымыза бир даһа сәмимијәтлә инандым.

Дүнәнә гәдәр һәр күн раст кәлдијимиз, милјонлардан бири кими таныдығымыз бу ади чаванлар бир кечәнин ичиндә нә бој-да бөјүк гәлбә малик олдуғларыны өз өлүмләри илә тәсдиг едиб гејри-адиләшдиләр. Шәнбә кечәси онларын адиликдән гејри-адилијә аддым кечәләри олду. Һеч демә, өмрүмүз боју адларыны фәхрлә чәкдијимиз тарихи гәһрәманларымыз да елә Шәнбә ке-чәсинин оғуллары кими ади адамлармыш. Заман кечәчәк, халг бу икидләр барәдә дастанлар јарадачаг, шаир вә јазычыларымыз китаблар бағлајачаглар.

Дејиләнә көрә, ганлы Шәнбә кечәси республикамызын доғум евләриндә дүнјаја кәлән һәр 10 ушагдан сәккизи оғлан олмуш-дур. Тәбиәтин бу мә'чүзәсинә мәәттәл галмамаг мүмкүн дејил. О кечә тәбиәт өз кизли мә'чүзәсијә өләнләримизин јерини дол-дурмушдур. Чүнки һагг бизим тәрәфдәдир. Һагг һардадырса, Ал-лаһ да ордадыр!

Намәрд күлләсинә гурбан кедиркән
Көзүнү сабаһа дикди шәһидләр.
Үчрәнкли бајрағы өз ганларыјла
Вәтән көјләринә чәкди шәһидләр.

О шөнбө кечәси, о гөтл күнү
Мүмкүнә дөндәрди чох намуңкүнү.
Халгын гәлбиндәки горху мүлкүнү
О кечә дағыдыб сөкдү шәһидләр.

Тарихи јашадыб диләјимиздә
Бир јумруға дөндүк о кечә биз дә.
Јыхыб кәләлији, үрәјимиздә
Чәсарәт мүлкүнү тикди шәһидләр.

Залым өјүнмәсин зүмләријлә,
Мин бир бөһтаныјла, мин бир шәријлә.
Һәгигәт уғрунда өлүмләрилә
Өлүмү камына чәкди шәһидләр.

Онлар сусдурулан һаггы диндирәр,
Гарача торпағы гүмәтләндирәр.
Донан вицданлары гејрәтләндирәр.
Ахы ел гејрәти чәкди шәһидләр.

Инсан, инсан олур өз һүнәрилә,
Милләт, милләт олур хејри-шәрилә.
Торпағын бағрына чәсәдләрилә
Азалдыг тохуму әкди шәһидләр.

Халгымыз 40 күн дөдә-баба гајдасы илә матәм сахлады. 40 күн бүтүн республика ишләмәди. Халг башына ачылан мүсибә-тә е'тираз әләмәти олараг тә'тил е'лан етди.

Ишләмәдијинә көрә Бақы вә Сумгајыт фәһләси мааш алма-ды. Кәнчә вә Шәки кими шәһәрләрин дә фәһләләри тә'тилә го-шулуб ишләмәди. Ён учгар кәндләрдән вә рајонлардан чамаат боғазындан кәсиб тә'тилчиләрә әрзаг вә пул кәндәрди. Јалныз Күрчүстанын Борчалы маһалында јашајан азәрбајчанлылар Ба-қыја 41 машын әрзаг кәтирдиләр. Бунлар исә Бақы вә Сумгајыт фәһләләринин еһтијачыны өдәјә билмәзди. Бунунла белә халг һәр чүр әзијјәтә вә мөһрумијјәтләрә дөздү. 40 күн, јә'ни шәһид-ләрин гырхына гәдәр тә'тили давам етдирди. Белә бир әзмкар халгын сәчдәсинә нечә кәлмәјәсән?

Мән бир даһа инандым ки, бу халгы гырмаг олар, әзмәк олар, амма сындырмаг олмаз. Бүтүн кәндләр, шәһәрләр матәм кечир-

ди. Халгын матәми, онун тәһгирә гаршы гәзәби, е'тиразы вә нифрәтинин ифадәси иди. Ёсјанымыз матәм шәклиндә өзүнү кәстәрди. Бүтүн ел-обада, ән кичик кәндләрдән тутмуш шәһәр-ләрә гәдәр һәр јердә чүмә ахшамлары кечирилди. Сабаһына кү-маны олмајан јохсулар белә боғазындан кәсиб шәһидләрә еһсан вермәји өзүнә борч билди. Күчәләрдә чадырлар гурулду, еһсан газанлары асылды.

Еј мәним дөзүмлү халгым, көрә билмәдијимиз, гүмәтләнди-рә билмәдијимиз үрәјинә, бу үрәкдә јатан намусуна, гејрәтинә гур-бан олум!" Сән нә гәдәр бөјүксәнмиш! Бә'зән сәндән, сәнин "сәвијјәсизлијиндән" килејләнир, "нијә бизим кими дүшүнә бил-мир", "сијаси мөдәнијјәти чатмыр" — дејирик. Бәли, бу һәгигәт-дир ки, халг күтләси зијалы сәвијјәсиндә дүшүнә билмир. Амма е'тираф едәк ки, зијалы да халг гәдәр дөзүмлү, халг гәдәр арды-чыл, әзмкар вә мөтанәтли дејил. Зијалы тез тә'сирә дүшә билир, бә'зән алданыр. Халгы исә бүтөвлүкдә алдатмаг мүмкүн дејил, халг миниллик ән'әнәсинә бағлы олдуғундан тәһтәлшүүр фәһми илә јахшыны пискән, хејри шәрдән ајырыр вә һәр әсән күләјә башыны өјмир.

Халгын матәмдәки бу бирлији, ваһидлији бүтүн зијалылары дүшүндүрмәли, биз халгын бу вәһдәтини тәһлил етмәли, милли психолокијамызы дәриндән өјрәнмәли вә дөнә-дөнә халгын гар-шысында сәчдәјә кәлмәлијик.

Октјабр, 1989-март, 1990.

"Шөнбө кечәсинә кәдән јол" китабы, Бақы 1991.

ИМТАҲАН

“Ајдынлыг” гәзетинин 6 август (1993) тарихли сајында бөјүк публисист Өмәр Фаиг Не’манзадәнин “Имтаһан” мәгаләсини охујуб мәгаләнин тарихинә бахдым. 1915-чи ил! Көзләримә инанмадым. Бу мәгалә елә бил бу күн јазылмыш, бүкүнкү дәрләримиздән, әләчсызлыгымыздан вә ачизлијимиздән бәһс едир. Биринчи чаһан мұһарибәсини милләтләрин заман гаршысында имтаһаны адландыран мұәллиф јазыр ки, бу мұһарибә һансы милләтин нәјә гадир олдуғуну көстәрди. Һәлә кечән әсрдән өзүнү бир милләт кими дәрк едән, милли шүүра малик олан ермәни вә күрчү милләтләрини бизимлә мұғажисә едәрәк бизим зәиф чәһәтләримиздән үрәк ағрысы илә сәһбәт ачыр. “Бәс биз нәјә гадирик?” - суалына мұәллиф белә чаваб верир: Бу имтаһан чаһанын һәјати - миллијә мұбаризәсинә әсла һазыр олмадығымызы, бу кедишлә удулачағымызы көстәрди... Көстәрди ки, милләтимизин түрклүк ганы хараб олмуш, мүсәлманлыг руһу, иманы сөнүб битмишдир... Көстәрди ки, биздә чүр’әт, тәшәббүс, сәбат, мәрданәлик, гардашлыг, бирлик һисси батыб кетмишдир”.

Инди кәл көзләринә инан ки, бу сөзләр 1993-чү илдә дејил, 1915-чи илдә јазылмышдыр. Демәк, Һәлә әсримизин әввәлләриндән биз бу көкдәјмишик. Елә исә бәс бу узун иләр әрзиндә јә’ни һеч бир гарыш да олса, ирәли кетмәмишик? Бәс тарихин бизә вердији ибрәт дәрсләриндән јә’ни һеч нә өјрәнмәмишик? Конкрет дејәчәк олсаг 1918-чи илдә ермәниләрин бизим башымыза кәтирдији мүсибәтләрдән бир шеј өјрәниб бу мүддәт әрзиндә нијә өзүмүзә бир күн ағламамышыг? Ахы ермәнинин бизим башымыза кәтирдији мүсибәтләр барәдә бизим бөјүк әдибләримиз, публисистләримиз вахтилә јазмышлар. Бәс бу јазылар нијә бизим јаддашымызда галмамышдыр? Әкәр бу әдибләрин, публисистләрин јана-јана јаздылары да бу күн һафизәмиздән синлинибсә, демәк биз сөзүн һәгиги мәнәсында әсл мангуртларыг.

Бәли, нә гәдәр ачы олса да бөјнумуза алмалыјыг ки, биз Ө. Фаигин јаздыгы о дөврдән кечән сон 78 ил әрзиндә өз јеримиздә сајмыш вә һеч бир гарыш да ирәли кедә билмәдијимиздән бу күн дә “һәјати-миллијә мұбаризәсинә вә бизи имтаһана чәкән бүкүнкү мұһарибәјә дә һазыр дејилдик. Һеч демә, 78 ил әввәл о кишинин јаздыгы кими “милләтимизин түрклүк ганы хараб олмуш, мүсәлманлыг руһу вә иманы сөнүб битмиш, чүр’әт, тәшәббүс, сәбат, мәрданәлик, гардашлыг һисси өлүб кетмишдир”.

Әкәр белә олмасајды, һеч олмаса бу күн ермәни кими ганымыза сусамыш һијләкәр харичи дүшмәнлә әлбәјаха олдуғумуз бир заманда бирләшәр, бир-биримизлә дидишмәздик.

Милләтимизи “азарлы” адландыран мұәллиф, хәстәлијимизин сәбәбини дә көстәрмәји унутмамышдыр. О, јазыр: “Јалныз ресми мәктәбләрин, өзкә тәрбијә вә һиссијатын бөјүтдүјү милләт зијалылары бизә һагг илә зија верә билмәјәчәкләр”. Вә сөзүнә давам едәрәк о, бизи милләтин “өз мәктәби”, “өз тәрбијәси”, “өз руһу” уғрунда мұбаризәјә сәсләјир.

“Өзкә тәрбијәси”, “өз тәрбијәси”, “өзкә мәктәби”, “өз мәктәби” дејәндә Өмәр Фаиг нәјә ишарә едирди? Доғма ана дилиндә тә’лим-тәрбијә көрмәјән, өзкә дили илә дил ачан, өзкә мәктәбләриндә тәһсил алан зијалынын өз милләтинә, өз Вәтәнинә хидмәт етмәјәчәји күн кими ајдындыр. Мән бүтүн јарадычылыгым боју бу һәгигәти демишәм вә бу мәсәләни тәблиг едән “Јоллар-оғуллар”, “Ағлар-күлөјән” поемаларыма, “Ана дили”, “Оғлу-ма”, “Анамын китабы”, “Јатын дили” вә с. ше’рләримә көрә чәзә чәкдијим һамыја мә’лумдур. Мән бу мәсәләләрдән бәһс едән мәгаләләримдә өзүмү мұдафиә үчүн һәмишә бөјүк рус педагогу Ушинскијә истинад едирәм. Мә’лумдур ки, кечән әсрин орталарындан Русијада јухары тәбәгә өвләдларыны ја алман, ја да франсыз мәктәбләриндә охутдуруп, доғма ана дилини “мужик дили” сајардылар. Бунунла разылашмајан Ушински “Ана дили” мәгаләсиндә јазырды ки, Алманијадан, јахуд Франсадан кәтирилән дәјәләрин тәрбијәсилә јад дилдә дил ачан, харичи дилләрдә тәһсил алан рус балаларынын Русијаја чани-дилдән хидмәт едәчәкләринә инанмырам.

Бу сөзләр Өмәр Фаигин дедикләрилә нә гәдәр сәсләшир.

“Огонјок” журналынын 1981-чи ил, икинчи сајында Франсада јашајан Чинчијан фамилијалы бир ермәнинин Ермәнистан

көстөрдији хидмәтләриндән бәһс олунур. Бу ермәни өмрү боју ермәни һесаб етдији Ајвазовскинин әсәрләрини топламыш вә онлары Јереван шәкил галерејасына һәдијјә көндәрмишдир.

Һәмин мәгаләдә јазылыр ки, Парисдә јашајан ермәниләр балаларыны орада ачдыглары ермәни мәктәбләриндә охудурлар. Онлар истәјир ки, јени јетишән нәсл өз көкү үстүндә бөјүсүн вә милли кимлијини дәрк етсин.

О заман мән бу мәгаләни охујанда күндәлијимә бу сөзләри јазмышдым: “Парадокса бахын! Ермәни Парисдә баласыны ермәни мәктәбиндә, азербәјчанлы исә Бақыда өвләдыны рус мәктәбиндә охутдурур. Парисдә јашајыб ермәни мәктәбиндә охујан ушағын бөјүјәндән сонра Јереванда, Бақыда јашајыб рус мәктәбиндә охујан ушағын исә бөјүјүб Москваја гуллуғ едәчәји мүнһәггәдир! Ермәни илә бизим фәрғимиз будур! Буна көрә дә биз онларла ејни тәрәјијә кирә билмәрик. Һәлә көрпәликдән өвләдларына милли шүүр ашылајан, она достуну вә дүшмәнини таныдан бир миллит һәр шејә гадир ола биләр. Мән бир чох азербәјчанлы аиләләриндә ушагларынын ана дилини билмәмәсини онлара ирад тутанда мәнә күлүрләр. Онлар баша дүшмүр ки, милли варлығыны дәрк етмәјән өз дилиндән, өз руһундан, өз тарихиндән хәбәрсиз олан бу ушаглар өз Вәтәнләринин гәдрини билмәз, әксинә бу Вәтәнә, бу миллитә, онун тарихинә, дилинә, мә’нәвијятына јухарыдан бахарлар.

Чох тәәссүф ки, Һәлә дә бу бөјүк һәгигәти баша дүшмәјәнләр баша дүшәнләрдән чохдур. Бунула белә, бу мәсәлә барәсиндә вахтилә мәнимлә мубәһисә едән, мәним дедијим һәгигәти баша дүшмәк истәмәјәнләрин бир чоху дилимиз һәгиги мә’нада дөвләт дили е’лан олунандан сонра өз нәвәләрини рус мәктәбләриндән чыхарыб, Азербәјчан мәктәбләринә вердиләр. Сиз елә кұман еләмәјин ки, онлар мәним дедијим һәгигәти баша дүшдүкләриндән вә артыг милли шүүра јијәләндикләриндән белә едирләр. Хејр! Онлар артыг јухарыларда дөвләт ишләринин Азербәјчан дилиндә апарылдығыны көрдүкләриндән нәвәләринә кәләчәкдә јүксәк вәзифәләр гапдырмағ үчүн белә едирләр. Аллаһ еләмәсин, әкәр кәләчәкдә Азербәјчан дилинин дејил, молтаны дилинин дөвләт дили олма еһтималыны билсәләр, бу шәрәфсизләр нәвә вә нәтичәләрини индидән һәмин дилдә охутмаға чалышарлар. Бу исә бизим милли шүүрумузун јеткин олмамасынын ән биринчи сүбутдур.

Инсанын вәтәнпәрвәр кими јетишмәсиндә ана дилинин әһәмијјәтинә икинчи дәрәчәли бир шеј кими бахмағ олмаз. Ана дили Вәтәндир, миллитдир, онун руһудур, психолокијасыдыр. Бу руһла, бу психолокија илә силаһланмајан адамын вәтәнпәрвәрлијинә инанмағ чәтиндир.

Өзкә мәктәбләриндә өвләдларымыза өзкә руһун, өзкә психолокијанын ашыланмасы бизим милли варлығымыз әлимиздән алды, бизи мә’нән јохсуллашдырды. 170 иллик рус вә совет әсәрәти дөврүндә милли мәктәбләрдә дә ушагларымыза “ССРИ тарихи” ады алтында Русија тарихини, бејнәлмиләлчилик шұары алтында исә руслашдырма сijasәтини јеритдиләр. Беләликлә дә, Ө. Фаигин дедији кими, миллитәнимизин түрклүк ганыны хараб едиләр, мүсәлманлығ руһу вә иманыны өлдүрдүләр.

Бир миллитәин өвләдлары өз хејри үчүн дүшмәнлә сазышә кириб өз миллитәнинин торпағыны сатырса, мәнсәб пилләләриндә бир пиллә јухары галхмағ үчүн Вәтән өвләдыны кудәза верирсә, Вәтән торпагларынын әлдән кетдији бир заманда өлкәнин мүдафиә назир и халғын мүдафиә фондуна вердији пуллары мәнимсәјирсә, вәзифәдән өтрү өлкәни дахилдән парчаламаға чалышырса, валлаһ-биллаһ, о кишинин дедији кими, ганымыз хараб олмуш, өзүмүз дә имансызығ.

Мүтәллибову тахтан салмағ үчүн Лачыны, Хочалыны, Ј. Мәммәдову јыхмағ үчүн Шушаны, Әбүлфәз Елчибәји јыхмағ үчүн Кәлбәчәри, Ағдәрәни, инди дә Әлијеви көздән салмағ үчүн Ағдамы дүшмәнә тәслим едәнләрдән һансы милли ганы, һансы иманы көзләмәк олар?

Беләликлә, әсрин әввәлләриндә бөјүк әдибләримизин миллитәмиздә көрдүјү хәстәлик әсрин сонунда да давам етмәкдәдир. Бунула бәрәбәр Өмәр Фаиг бөјүк бир үмидлә кәләчәјә бахыр вә кәләчәк нәсилләри кәләчәјә һазырламағ јолларындан да нышыр. О заманкы фәләкәтләри истиғбалымыза гурбан вермәјә һазыр олдуғуну билдирир: “Әкәр бүкүнкү нөгсанларымыз имтан илә дәјәрсизлијимизи ганыб кәләчәјимизә һазырлана билсәк чәкдијимиз фәләкәтләр, һәгарәтләр гој миллитәин истиғбалына гурбан олсун”.

Бу күн тәәссүфлә демәлијик ки, миллитәин о вахт чәкдији мүсәбәтләр вә ачылар онун “истиғбал” дедији бу күнә һеч нә вермәди.

Бу бөјүк вәтәндаш “истиғбал” сөзүнү јазаркән әкәр билсәјди

ки, 1993-чү илдә дә һәмин фачиәләр, һәмин һәгарәтләр тәкпар олуначаг вә милләти онун 1915-чи илдә јаздыгларындан һеч нә өјрәнмөјчөк, јәгин ки, үрәји партларды. Бәс бу күнүн гәләм саһибләри олан бизләр бүтүн бу тарихи һәгигәтләри билә-билә вә милләтимизин бүкүнкү фачиәләри өз көзләримизлә көрә-көрә бунлара нечә дөзүр, нечә јашаја билирик?

Әлләрими көјә галдырыб дејирәм: Илаһи, биз дә һеч! Бары кәләчөк нәсил бизим бурахдығымыз нөгсанлары тәкпарламасын, Бөјүк әдибләримизин дедикләриндән өјрәнсин, тарихи дәрсләрдән ибрәт көтүрсүн!

Сөзүмүн сонунда орта вә али мәктәпләр үчүн програм тәртиб едән мүәллимләрдән хаһиш едирәм: дәрсликләрә Әмәр Фаиг Нә'манзалә кими вәтәндаш әдибләрин халга ибрәт дәрси верән бу чүр мәгаләләриндән нүмунәләр салсынлар. Онларын үрәк јанғысыны кәнч нәслә чатдырсынлар. Бәлкә бу јазыларын көмөјилә јени нәсил биздән ағыллы олду, ата вә бабаларынын нөгсанларыны тәкпар етмәди.

“Азәрбајчан” гәзети, 1 сентјабр, 1993.

СӘНӘТКАР ВӘ ЧӘМИЛЛӘТ

БАРАМ ТИКЭ ВӘ ЈА “АҒ ГЫЗЫЛ”ЫН ГАРА ЛӘКӘСИ

Шифаһи халг әдәбијјатымызын, хусусән нағылларымызын әк-сәријјәтинин идеја мәзмуну һалаллыг тәлгин едир, әдәләт ганун-ларындан, дүзкүнлүкдән сөһбәт ачыр. Һалал тикәнин ширинли-ји, хејирин шәр үзәриндә гәләбәси барәдә чох охумушуг, чох ешитмишик. Халг руһу, халг әдәбијјаты бизи белә тәрбијә едиб. Бир сөзлә, халг бизи белә өјрәдиб.

Амма үрәк ағысы илә гејд едәк ки, сон вахтлар һалал-һарам ме'јары да долашдырылыр. Бирини дикәриндән ајырл етмәк чә-тинләшир. Бах, бу фәчиәдир!

Нағылларымызын бириндә дејилир ки, Лоғман јағла шорун гијмәти ејни олан шөһәрдән гачмышдыр. Амма вај о күндән ки, шор јағдан баһа сатыла! Көрәсән, Лоғман онда нејләрди?

Һеч ким өвладыны әлиәјри, оғру көрмәк истәмәз. Бүтүн ва-лидејнләр ушагларыны дүзлүк, һалаллыг руһунда тәрбијә етмәјә чалышыр. Лакин өвлад үчүн, ушаг үчүн атанын сөзләри јох, әмәлләри даһа унудулмаз дәрс олур. Ата әјри јолла газандыгы пулу евә кәтириб һалаллыгдан нә гәдәр данышса да ушаг һәјат дәрсини атанын әмәлиндән алыр.

Атанын икиүзлүјү — сөзү илә әмәлинин икилији өвлада да сирајәт едир. Вичданы пак ушаг белә икиләшмә мүһитиндә бө-јүјүбсә, онун кәләчәкдә тәмиз олачағына ким зәманәт верә би-ләр?

Сон вахтлар кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә рәгәмләри ши-ширтмәклә дөвләтин күлли мигдарда пулуну мәнимсәјән адамла-рын бәд әмәлләри һагында мөтбуат чох јазыр. Чинајәткарлар мүтгәһим күрсүсүндә әјләшир. Кимдир онлар? Дүнәнки колхоз сәдрләри, соғхоз директорлары, рајком катиби, һәтта назир! Һалбуки колхоз сәдри вахтилә кәндләримиздә ел ағсагалы сајы-

лыб. Колхоз сәдри сөзүкчән, “ганбарышдыран” ағсагал олуб. М. Ибраһимовун “Бөжүк дајаг” романы вә бу әсәр үзрә чәкилән филмдә колхоз сәдри — ел ағсагалы Рүстәм киши нәјин гурбаны олур? Халгдан ајры дүшдјүү үчүн дајағыны итирмәјин! Буну фачиә һесаб едән јазычы һәлә 50-60-чы илләрдә белә фактларын сабаһкы фачиәсини кәстәрмишдир. Инди исә колхоз сәдринин, идарә вә рајон рәһбәринин мүтгәһимләр күрсүсүндә әјләшмәси ади һал алыб. Чүнки халгдан ајры дүшмәк, адамларла отуруб-дурмамаг, онларын дәрл-сәри илә марагланмамаг өзү адиләшиб. “Гара волга”лар вәзифә адамыны ичласдан-ичласа, кабинетдән-кабинетә күчлә чатдырыр. Онларын халгла көрүшмәјә нә вахтлары вар, нә дә һәвәсләри.

Республика мөтбуатында бир рајон партија комитәсинин, онун биринчи катибинин јенидәнгурмаја рәһбәрлик саһәсиндә жарытмаз иши тәнгид едилирди. Биринчи катибин кабинетдән чох аз-аз чыхмасы, адамлары гәбул етмәмәси, һәтта рајон партија комитәсинин гапысында хүсуси нөвбәтчи сахлатдырыб јанына кәләнләри кери гәјтармасы кими фактлары охујанда адамы дәһшәт бүрүјүр. Бәс белә адам бөјүк бир рајона нечә рәһбәрлик едир? Беләси нәинки вәзифәјә, неч инсанлыға да лајиг дејил. Амма нә фајда, о, дүз беш ил бөјүк бир рајонун рәһбәри олуб! Биз исә инди ајылмышыг ки, ондан рәһбәр ишчи олмаз.

Памбыг Азәрбајчанын ән гүмәтли сәрвәтләриндәндир. Тәсәдүфи дејил ки, памбыға “ағ гызыл” дејиб шәнинә нәғмәләр гошмушуг. Илләр боју фәхр етмишик торпағымызын бу гүмәтли сәрвәти илә, ону бечәрән, мин бир әзијјәтлә топлајан адамларын әмәји илә.

Амма сонра өјрәнмишик ки, бир груп адам ад-сан газанмаг үчүн, “гәһрәмән” олмаг үчүн һалаллыг ганунларыны позуб. Башга әкин саһәләрини, отлағлары шумлајыб памбыг әкдириб. Бу торпаг саһәләрини учотдан кизләтмәклә һәр һектарын “мәһсулдарлығыны” бирә-беш артырыб. һамысы да план хәтринә!

Чох тез-тез ешидирик ки, филан бригада, јахуд филанкәс планы “вахтындан әввәл 150, јахуд 180 фаиз јеринә јетириб”. Вахтындан әввәл 150-180 фаиз нечә мүмкүн ола биләр? Ја план әввәлчәдән азалдылыр, ја да мә’лумат јаландыр. Планы өз вахтында, һәм дә 100 фаиз өдәмәк даһа дүзкүн, даһа һалал олмазмы? Биз тәбиәтин өвләдларыјыгса, кәлин, анамыз тәбиәтдән өјрәнәк,

она бәнзәјәк, онун ганунларыны поэмајаг. Бу бизә, бизим сабаһмыза, бүтөвлүкдә инсан нәслинә баһа баша кәлә биләр. Тәбиәтдә күнәш өз вахтында доғур, өз вахтында батыр. Ағачлар вахтында чичәкләјир, вахтында мејвә верир. Әкәр истиләр тез дүшүб, ағачлар вахтындан әввәл чичәкләјирсә (сон заманлар тәбиәтин белә шылтағлығлары аз олмур), јаз јағышлары вә долу чичәкләри сонрадан мәһв едир, о ил мејвә олмур.

Әкәр ушаг доғуз ајдан габаг дүнјаја кәлирсә, о да һардаса шикәст олур, зәиф олур. Тәбиәтин ганунлары беләдир. Елә буна көрә дә кејфијјәтли мәһсул истәјириксә, кәлин, план мәсәләсиндән бу “вахтындан әввәл” сөзүндән, үмүмијјәтлә, план говһаговундан әл чәкәк. Һәр мәһсулу өз вахтында, һәм дә кејфијјәтли топлајаг.

Бә’зән “вахтындан әввәл” ифадәсинин гаршысына бир епитет дә гојурут. “Нәјин баһасына олурса-олсун, план вахтындан әввәл өдәнилмәлидир”! Кәлин, бу чүмләни хырдалајаг. Нечә јә’ни нәјин баһасына олур-олсун? Оғурлуг, јалан мә’лумат вә ән нәһајәт, чан баһасына да олур-олсун, план долдурмаг нә дәрәчәдә дүзкүндүр? Белә тәләб нә дәрәчәдә һуманистдир?

Тәбиидир ки, шиширдилмиш рәғәмләр, сахта мааш чәдвәлләри, сахта имзалар белә “тәләбатла” әлағәдар јараныр. Учотдан кизләдилән торпағлар әкилир, рапортлар верилир. Гыш дүшәндә мә’лум олур ки, бичәнәкләр памбыға чеврилдији үчүн мал-гаранын гыш јеми јохдур. Һарама өјрәнән әлләр бу ишә дә “әнчәм” чәкмәкдә чәтинлијә дүшмүрләр. Јенә дә сахтакарлыг, баш алыб кедир.

5-6 адамын топладығы мәһсулун бир нәфәрин адына јазылмасы фактыны унутмушугму? Нәтичәдә 5-6 нәфәрин һесабына шөһрәтләнән адам утанмадан әмәк “пәһләванлығыны” өз гануни һаггы һесаб едир, һаггыны једији адамларын көзүнүн ичинә бахмагдан да чәкинмирди. Тәсәввүрә кәтирмәк олмур ки, инсан нә гәдәр алчалмалы, һәја, абыр вә вицданыны нә гәдәр итирмәлидир ки, чијинләри үстүндә учалдығы адамлары өзүндән ашағы һесаб едиб онлара јухарыдан ашағы бахсын. Башгасынын тәпији алтында чијинләри әзилән, һаггы тапданан, зәһмәти итән бу адамларда һәгигәтә вә дүзкүнлүјә инамы өлдүрмәклә нә бојда чинајәтә јол вердијимизи дүшүндүкмү? Инди биз нә гәдәр чалышмалыјыг ки, о адмларда әдәләтә олан инамы гәјтараг.

Вөзифә атына минәндән сонра шаир вә язычы олуб, чызма-гараларыны чап етдирәнләр дә таныжырыг. Ән дәһшәтлисис одур ки, бу сајыгламалар мөјјән мәсәдә чатмаг үчүн танынмыш пешәкар язычыларын, тәнгидчиләрин мәгаләләриндә дә тәгдир олунмуш, әсл язычыларә нүмүнә көстәрилмишдир. Белә оlanda әдаләт мө'јары, дүзлүк гануну һарада галыр?

Өтән ил "Труд" гәзети республика памбыгчылыг сәнајеси назири Ф. Салмановун мөһкәмә ишиндән һесабат дәрч етмишди. Гәрибәдир ки, язынын ады "Гара памбыг" гојулмушду. Әлбәттә, нә бу сәрләвһә, нә дә үмүмијәтлә, памбыг саһәсиндәки әлиәјриликләр памбыгын "ағ гызыл"лығына шүбһә ојатмыр, онун дәјерини азалтмыр. Памбыг милли сәрвәтимиз олараг галыр. Сөһбәт әлиәјриликлә јығылан, памбыгтәмизләмә заводу-фабрик-мағазә-алычы конвејерини кағыз үзәриндә "кечән" памбыгдан кедир. Сөһбәт о памбыгдан кедир ки, һәгигәтдә олмаја-олмаја чохларынын вар-дәвләт мәнбәјинә чеврилмиш, ахырда исә әлагәси олан әлиәјриләрин үзүнү гара етмишдир. "Ағ гызыл" бир груп адам үчүн "гара ләкә"јә чеврилмишдир.

"Вөзифә борчу" дејилән јүксәк бир анлајыш вар. Бу анлајыш вичданла, ләјгәгәтлә, дүзлүклә биләваситә әлагәдардыр. Вөзифәли адамда шәхси мәнәфә, шәхси мараг өн сыраја кечирсә, онда "вөзифә борчу" дејилән анлајыш адиләшир, — тутулан вөзифә исә доланмаг, һәтта варланмаг вәситәсинә чеврилик.

"Огонјок" журналында Н. И. Бухаринин һәјаты барәдә дәрч олунмуш јазыда бирчә факты хатырламаг истәјирәм. 1935-чи илдә Н. И. Бухарин "Известија" гәзитинин мәс'ул редактору, ејни заманда академјанын һәгиги үзвү иди. Академик кими алдыгы әмәк һаггы илә кифәјәтләнән Н. И. Бухарин редактор кими маашыны вә гонорарыны партија фондуна көчүрүрдү. Мүгајисә един.

Инди исә рајон партија комитәсинин биринчи катиби рәғәмләри шиширтмәклә күлли мигдарда дәвләт әмлакыны мәнәмсәдијинә көрә, рүшвәт алдыгына көрә мүттәһим күрсүсүндә әйләшир. Назир ејни һәрәкәтләрә көрә 12 ил азарлыгдан мөһрум едилер!

Сонралар — 1937-чи илдә Н. И. Бухарин халг дүшмәни кими ләкәләндијини ешидәндә бу барәдә гәрар чыхармыш Мәркәзи Комитә пленумуна е'тираз әләмәти олараг ачлыг е'лан едир.

Һалсыз вәзијәтдә узанмыш Николај Иванович су истәркән арвады стәкана әпелсин ширәси сыхыб вермәк истәјир ки, бир аз чана кәлсин. Бу "сәхавәти" һисс едән Бухарин стәканы јерә чырапаг гишгырыр:

— Сән истәјирсән ки, мән пленуму, партијаны алдатмыш олум?

Рајонларымыздан бириндә һејвандарлыг мәсәләләринә һәср олунмуш мүшавирәдә дејилмиш даһа бир факт да сахта учот "тәчрүбәси"нә мисал ола биләр. Мә'лумдур ки, гојунларын дәл вахты гиш-јаз ајларына тәсадүф едир. Гузу адәтән јанвар вә сонракы илк ајларда доғулур. Амма дәл фараш оlanda декабр ајында, һәтта, бир аз да әввәл доғуш ола биләр. Бу да тәбии просессдир вә ону тәзләшдирмәк вә ја ләнкитмәк мүмкүн иш дејил. Һәмин мүшавирәдә исә мә'лум олду ки, колхоз вә совхозларда нојабр-декабр ајларында доғулан гузулар учота алынмыр. Јени ил, јанварын бири көзләнилик. Чүнки әввәл учота алынған гузулар көһнә илә сајылыр. Нәтичәдә јени илин јүз гојундан јүз әлли бала "алмаг" планы чәтинләшир. Бу мәсәллә ики ај, бәлкә дә даһа чох вахт кечир, гузулар учотсуз, нәзарәтсиз бөјүјүрләр. Рајонун һејвандарлыг мүтәхәссисләри исә бу гузуларын дүнјаја кәлмәсини "көрмүр", јанварын бириндән "ишә башлајырлар". "Јухарыдан" һесабат көзләјән мүтәхәссисләр дә бу принциплә разылашыр, нәтичәдә нәзарәтсиз гузуларын да учоту сахтакарлыг "пилләсиндән" кечир.

Инди мәтбуатымыз һәјатымызын мүхтәлиф саһәләриндә ашкар едилмиш мәнфи һаллардан, ајры-ајры сахтакарлыг фактларындан тез-тез сөһбәт ачыр. Адамлар һәтта илләр боју "гапалы" сајылан мөвзуларда белә чидди јазылар охујур, чөмијјәтдәки мәнфи һалларын көкүнү кәсмәк јоллары илә марагланырлар. Тәбии ки, бүтүн булар өлкәдә кедән јенидәнгурма вә ашкарлыг сијасәтинин, чөмијјәтин даһа да демократикләшдирилмәси принципинин бәһрәсидир.

Мәтбуатда мәнфи һалларын өлкәјә вурдуғу итгисади зәрәрдән дә данышылыр. Бәс белә һалларын вурдуғу мө'нәви вә социал зәрәри ким һесаблајачаг? Адамлара әввәлки инамы, әввәлки әғидәни ким гәјтарачаг?

Јухарыда памбыг саһәсиндә рәғәмләрин шиширдилмәсиндән сөһбәт ачдыг. Ахы, вахтилә республикамыз дөфәләрлә Үмумит-

тифаг социализм жарышында галиб келерек кечичи бајраглар алмыш, биз дө “гәләбәләрин” шәнинә нәғмәләр гошмушуг. Бу рәгәмләрә алудә олараг һәр шеји унутмушуг. “Бир милјон тон Азәрбајҗан памбыгы һазырдыр”! — дејә өлкәјә сәс салмышыг. Инди мә’лум олур ки, бу рәгәм јалан имиш.

Белә сахтакарлыг дөврүнүн јетирмәси олан кәнч оғлан вә ғыза биз һалаллыг дәрсини инди нечә кечәк? Ахы, онлар чох вахт һарамы һалалдан ајыра билмирләр. Мисал үчүн, нүмунә үчүн узаға да кетмирләр: гоншудақы “складчы һәмиди”, дүканчы Рзаны”, нә билим, даһа кими кәстәрирләр. Чүнки әлиәјрилик һәлә дө давам едир. Чүнки дөвләт әмлакыны оғурајанларын, сахта маашлара гол чөкәнләрин һәлә һеч дө һамысы чөзасыны алмајыб. Онлар һәлә дө бизим сәхавәтимиздән суи-истиғадә едир, һәлә дө мәнфи тохумлар сәпмәкдә давам едирләр.

Белә һалларын јенијетмәләрин мә’нәвијјатына вурдуғу зәрбә исә һеч бир өлчүјә кәлмир. Нәтичәдә биз аталарын, валидејнләрин дүзлүјә чағырышы, вичданлы олмага дө’вәти һавадан асылы галыр. Онда нағылларымызын һалаллыг принципи дө, әдаләтә чағырышы да кәмәјә кәлир.

Сон вахтлар һәјата кечирилән бир сыра конкрет тәдбирләр мәнфи һалларын көкүнү кәсмәјә јөнәлдилиб. Бизим һәр биримиз бу тәдбирләрин мүшаһидәчиси јох, иштиракчысы олсаг, һәр биримиз чалышдығымыз саһәдә дүзлүк, һалаллыг тохуму сәпә билсәк, бу тәдбирләр дө кағыз үзәриндә галмаз. Ушаг да, бөјүк дө дәрин мә’на тутуму олан бир ел мәсәлини гулағында сырға едәр.

Һарам тикә диш ғырар!

1987.

“Кәлин, ачыг данышаг” китабы, Бақы, 1988.

ШӘХСИ ФИКИР – ИЧТИМАИ ДУҖҖУ

Шәхси фикир шәхси мәғсәдә дејил, үмуми мәғсәд вә мәнәфејә хидмәт едәндә халг фикринин иғадәсинә чеврилир. Буна көрә дө биз белә шәхси фикри һәм дө ичтимаи фикир алландыра билләрик. Ичтимаи фикир исә елә-белә һавадан јаранмыр. Һәјатын, ичтимаи шәраитин өзүндән доғур. Ичтимаи шәраитдән доған шәхси фикир исә бөјүк арзудан, бөјүк тәләбдән вә бөјүк ағрыдан чүчәрир. Бир аталар сөзү фикримизи там иғадә едәр: “Үрәк јанмаса көздән јаш кәлмәз”. Чәмијјәтдә инсанлары нараһат едән, дәрин-дәрин дүшүндүрән, үрәкләри ағрыдан дәрдләр олмаса, фикир дө јаранмаз. Бу мә’нада инди әсас мәғсәд бејинләрдә чүчәрән, үрәкләрдә јанғыја чеврилән, ағызларда сөзә дөнән фикрә гол-ғанад вермәк, ону чәмијјәтә чатдырмагдан ибарәтдир. Бурахдығымыз сәһвләри вә бу сәһвләрдән доған ағылары јох етмәк, аталарымызын јаратдығы јени чәмијјәти даһа да инкишаф етдирмәк вә горујуб сахламаг үчүн гүсурлары малаламагла дејил, онларын әлачыны тапмагла мәшғул олмалыјыг.

Бир нәфәрин бүтүн елм саһәләриндә әвәзсиз мүтәхәссис олдуғу, мүһәндисләрә, агрономлара, биологлара, дилчиләрә, физикләрә, шаирләрә, бәстәкар вә рәссамлара “јухарыдан” дәрс дедији вахтлар јадымыздадыр¹. Белә оlanda инсан күтләшир. Онун өз сөзү, өз фикри олмур. Дејиләнә “бәли-бәли” сөјләјир, мүт’иләшир.

Әслиндә исә һәр мәсәлә барәдә һәр кәсин шәхси фикри ола биләр. Әсас мәғсәд шәхси фикри мәһз сырф, “шәхсликдән”, шәхси мәнәфе вә шәхси мәғсәд јүкүндән азад етмәк, ону ичтимаи мәнәфејә јөнәлтмәкдән ибарәтдир. Ичтимаи мәнәфе исә ичтимаи дүјгунун мәһсулудур.

Ачыг демәлијик ки, сон заманлар адамларда ичтимаи дүјгү зә-

¹ Совет дөврүндә бир бөлкәјә тә’јин олунан рәһбәр бүтүн саһәләрә јол кәстәрир, һамыдан чох билдијини нумајиш етдирәрди.

ифләмиш, “мән” “биз”дән габага кечмишир. Көрдүжүмз нөг-санлара бә’зән көз јумур, көрдүжүмзү көрмөк истөмирик. Бу ла-гејдик вә сојуттанлыгы чөмијјәтимизә јарашан сифәт дејил. Вахтилә бөјүк Сабир “Биздә бу сојуттанлары нејләрдин, илаһи?” - дејә лагејдлјә гаршы чыхмышды. Бәс инди? Бәс, биз нијә со-јуттанлыга, лагејдлјә гаршы үсјан галдыра билмирик?

Губа рајонунун Ермәки кәндинин сакини Исајева Сәфурә 12 ушаг анасыдыр. Еви олмадығындан рајон үзрә Азәрбајчан ССР-нин депутаты рәссам М. Абдуллајевә мүрачјәт етмиш, депутат бүтүн әләгәдар тәшкјлатларын гапысыны дәјсә дә, Исајеванын арзусуну јеринә јетирә билмәмишир.

12 өвлад бөјүдүб тәрбијә едән ананын хаһишинә әләгәдар тәшкјлатларын бу биканәлијинә нә ад верәк?

Мешәләрин ғырылмасы вә зијанверичи һәшәрәтлара гаршы кимјәви мүбаризә нәтичәсиндә торпагларымыз мөһв олур. Биз бу күнү дүшүнүр, сабаһы унудурут. Кимјәви мүбаризәни биоложи мүбаризә илә әвәз етмәјин вахты чатмамышмы? Бах бурада да һәр шеји бир нәфәрин — вәзифә адамынын шәхси фикри һәлл едир. Үмуми фикир, үмуми мәнәфе нәзәр алынмыр. Чох тәәссүф!

Бир нечә ил әввәл Литвада идим. Ики кәнд арасында јол чәкиләкән нәһәнк бир ағачы кәсјдријинә көрә тәбиәти мүһафи-зә комитәси рајон ичраијә комитәсинин сәдрини мөһкәмәјә вермиши. Инсафсызчасына ғырылыб хәритәмиздән силинән Султанбүд мешәси јадыма дүшдү. Тәбиәтә етдијимиз бу гәсдә, кәләчәјимизә кәстәрдијимиз бу лагејд мүнәсибәтә ким чаваб вермәлидир, — дејә дүшүндүм...

Орта мөктәб шакирдләринин ајларла памбыг алағына вә јы-ғымына апарылмасы елмиш вә мөдәнијјәтимизә гәсддир. Бу мөсәләјә зијалыларымызын е’тинасызлығыны бизә һеч кәс ба-ғышламаз. Дәрс програмыны бүтүнләкә кечә билмәјән һәммин шакирдләр, програмы там кечән Бақы мөктәблиләри илә ејни һүгүгда али мөктәбләрә гәбул имтаһанларыны нечә верә биләр-ләр? Икинчи тәрәфдән, гәбул имтаһаны көтүрән мүүллимләр кәнд мөктәбләриндәки бу вәзијјәти билдији һалда һансы һагла онлардан програм даирәсиндә имтаһан гәбул едә биләр?

Республика Дөвләт Мүкафаты Комитәсинин үзвү кими мән халг гәһрәманы һагтында чәкилән бир филмин мүсабигәјә тәг-дим олунан башга филмләрдән үстүн олдуғуну дејиб, мүкафатын

бу филмә верилмәсини тәклиф етмишдим. Өзүнүн иштирак ет-дији филмә дејил, халг гәһрәманы һагтында чәкилән филмә мү-кафат вериләчәјини ешидән көркәмли бир актјорун халг гәһрә-манынын үнванына тәһғирамиз сөзләр сөјләдијинин шаһиди ол-дум. Дөһшәт мәни көтүрдү. Актјор шәхси мәнәфејиндән өтрү халгын фәхр етдији бир гәһрәманы нечә алчалда биләрмиш! Ин-ди беләсинин сәнәтинә нечә инанасан? Өз шәхси мәнәфејиндән өтрү һамыны тапдајан, мәнсуб олдуғу халгын белә тарихинә ар-ха чевирән бу чүр наданлара вәтәндаш демәк олармы? Ән мүһү-мү дә будур ки, беләсинин шәхси фикри өзүнә гуллуғ еләдијинә көрә о фикир һеч кәсә лазым дејил. Чох тәәссүф ки, инди биз-дә евини вәтән, гоһум-әгрәбасыны милләт сәјанлар әмәлә кәлиб. Инди бизим илк вәзифәмиз бу мөһдуд һиссә, бу ејбәһәр дүгүја гаршы мүбаризә олмалыдыр. Инди биз илк нөвбәдә Вәтәндаш-лыг уғрунда мүбаризә апармалыјыг!

Кимдир Вәтәндаш? Һамыны өзүнә дејил, өзүнү һамыја борч-лу билән, һагтындан чох борчуну дүшүнән, Вәтән үчүн, халг үчүн өзүнү чыраг кими јандыран, “мән”ини “биз”ин ичиндә әритмәји бачаран адам!

Бунун үчүн орта мөктәбләрдән башламалы, тәдрисин әсас ја-јәсини биликлә јанашы, ичтимаи дүгүғларын ашыланмасына јә-нәлтмәли, бир сөзлә, әсл вәтәндаш јетирмәлијик.

Алимләрдән бири чох көзәл демишир: “Шакирдин бејни бош анбар дејил ки, ора билик долдурмаға чалышасан, мүүлли-мин вәзифәси шакирдин гәлбиндә арзу мөш’әли јандырмагдан ибарәт олмалыдыр”. Мәнчә, мүүллимин бу мөш’әли јандыра бил-сә, шакирд өзү о мөш’әлин ишығы илә елмин гаранлыг кушәлә-рини ишыгландыра биләчәк.

Сон заманлар орта мөктәбдә техники фәнләрин тәдрисини кенишләндирмәк мөсәдилә әдәбијјат дәрсләринин азалдылма-сыны тәләб едәнләрә гаршы “Литературнаја газета”да дәрч олунан мәғаләләри алгышлајырам. Мүүллифләр чох һаглы олараг кәстәрирләр ки, техники фәнләрин тәдрисини кенишләндирмәк әдәбијјат дәрсләринин һесабына олмамалыдыр. Чүнки техники фәнләр шакирдләрә билик верирсә, әдәбијјат онлары әсл инсан олмаға, вәтәндаш олмаға һазырлајыр. Орта мөктәбин әсас вәзи-фәси исә биликлә бәрәбәр, јухарыда дедијимиз кими, үрәкләрдә мөш’әл “јандырмаг”, шакирдләри вәтәндаш кими формалашдыр-

магдан ибарәтдир. Һеч бир техники фәнн инсаны инсан кими је-тишдирмәк, үрәкләрә амал тохуму сәпиб мә'нәвијјаты зәнкин-ләшдирмәк гүдрәтинә малик ола билмәз. Буна көрә дә биз би-ликдән әввәл, ушагларын мә'нәви дүнјасыны чилаландырма-лы, онлара нәјин наминә јашајыб, нәјин наминә көзәл мүтәхәссис олмаг: һиссини тәлгин етмәлијик. Бу исә әдәбијјатын вәзифәси-дир. Бу вәзифәни јеринә јетирмәси үчүн әдәбијјатын нүфузуну даһа да галдырмаг әвәзинә саатларыны азалтмаг сәһв олар.

Шәхси фикир мүстәгил дүшүнчәдән доғур. Бу вәрдиши дә ушаглыгдан башламаг лазымдыр. Чох тәәссүф ки, биз орта мәк-тәбләрдә ушаглара мүстәгил фикир сөјләмәк вәрдиши әвәзинә чоһ заман тутуғушулуғ өјрәдирик. О. Чајковскаја “Дүз сөз” мәга-ләсиндә¹ һағлы оларағ јазыр: “Биз ушаглары, әслиндә, истәдији кими дүшүнмәк тәрзиндән мөһрум етмирикми?”

Башга бир мисал. Кијев киностудијасынын чөкдији “Мән вә башгалары” адлы сәнәдли филм бир чәһәтдән чоһ марағлыдыр. 6 јашлы 12 нәфәр ушаг бөјүк бир столун архасында өјләшир. Столун үстүндә бири ағ, бири гара ики пирамида фигуру гојул-мушдур. Экспериментчи гадын ушаглара дејир: “Ушаглар, инди бура Петја адлы бир ушаг кәләчәк. Сиз һамыңыз демәлисиниз ки, пирамидаларын икиси дә гарадыр. Һә, инди дејин көрәк, пи-рамидаларын һәр икиси нә рәнкдәдир? Ушаглар бир ағыздан “икиси дә гарадыр”, — дејә чаваб верирләр. Петја ичәри кирир. Гадын ушаглардан сорушур: “Пирамидалар нә рәнкдәдир?” һа-мысы хорла гышгырыр: “Гара”! “Икисидәми гарадыр?” Чаваб: “Икиси дә”. Гадын Петјадан сорушур: “Пирамидалар нә рәнкдә-дир?” Петја чаваб верир: “Гара”. “Икисидәми гарадыр?” Чаваб: “Икиси дә”. Онда гадын Петјаја дејир ки, “Ағ пирамиданы мәнә вер”. Петја ағ пирамиданы гадына верир. Гадын дејир: “Бәс ба-јағ дејирдин, пирамидаларын икиси дә гарадыр. Инди мәнә ағ пи-рамиданы верирсән?” Ушаг башыны ашағы дикиб ағлајыр вә ча-ваб верир: “Мән билмирәм”.

Ушағы ағладан нәдир? Јаланла һәгигәт арасындакы анлашыл-мазлы! Онун “мән билмирәм” чавабы исә ону долашдыран вә-зијјәтин, јә'ни јаланын үзүнә чөкилән шилләсидир. Ушаг бөјү-јәндән сонра бу шиллә дә бөјүјүб онун өзү илә чөмијјәт арасын-

да учурум јарада биләр. Биз бундан горхмалы, һәлә орта мәктәб-дән ушаглара һәгигәтдән чәкинмәмәк, һәгигәти шиллә кими ја-ланын үзүнә вурмаг тә'лимини вермәлијик. Јалныз һәгигәти де-јәнләр шәхсијјәт сәвијјәсинә јүксәлир вә јалныз беләләри чө-мијјәт үчүн фәјдалы ола биләр. Амма јаланлара һәлә ушаглыгдан адәт едәнин бөјүјәркән симасыз, мә'нән пуч бир мәхлуға чеври-ләчәји лабүддур. Беләләриндән бирини О. Чајковскаја белә ха-рактеризә едир: — О, “баша дүшмәмәк елми”нин мүтәхәссиси олду. Бу нечә елмдир? Мәнә сонралар бир назирлијин ишчиси бу “елми” изаһ етди: “Мәнә баша дүшмәмәк үчүн мааш верир-ләр. Мәним тәәччүбләндијими көрән бу адам фикрини белә хырдалады: мисал үчүн, мәним јаныма бир директор кәлир вә дејир ки, заводун јенидән гурулмасы үчүн мәнә филан гәдәр фәһ-лә, филан гәдәр материал вә филан гәдәр пул лазымдыр. Мән өзүм мүһәндис олдуғумдан чоһ јахшы билирәм ки, о, һағлыдыр. Анчағ назирлијин ишчиси кими мән ону баша дүшмәмәлијәм вә онун истәдикләрини јарыбајары азалдырам.

Мүһәндис кими анламаг, назирлијин мә'муру кими анламаг! Бир чүр дүшүнүб ајры чүр данышмаг хәстәлији давам етдикчә биз гаршымыза гојдуғумуз бөјүк мәгсәдләрә нечә чата биләрик?

1988

“Кәлин, ачыг данышаг” китабы, Бақы, 1988.

1. Бах: “Литературнаја газета”, 16 апрел 1986-чы ил.

КЕДӘНИН АРХАСЫНЧА...

(Азәрбајчан Республикасы Али Советинин он икинчи чагырыш биринчи сессиясындагы чыхышдан, 8 феврал, 1991).

Һөрмәтли милләт вәкилләри! Мән дүнән өзүмү пис һисс ет-дijимә көрә Гарабаг мәсәләсинин музакирәсиндә бурда олмамышам. Лакин сессиянын кедишинә әввәлдән ахыра гәдәр телевизорда бахдым вә чох тәәссуфләндим. Ичиндә јашадыгымыз чә-мијјәтин гајдалары бизи елә шикәст еләјиб ки, 70 иллик тарихи-миздә вәзифәдә оланын јалтагы, вәзифәдән кедәнин исә гәними олмушут. Мүгәддәс һиссләр, инсани дүјгулар унутулур. Елә она көрә дә бу көкә дүшмүшүк.

Мән һејдәр Әлијевин дүнәнки чыхышына дигтәтлә гулаг ас-дым. О, бизи Гарабаг мәсәләсинин дәрин тәһлилинә чагырды. О, бизә демәк истәјирди ки, Гарабаг мәсәләсиндә, бу үч иллик му-баризәмиздә, бизим ишләнмиш, ваһид концепсиямыз олмамыш-дыр. Мәкәр дүз демирди? Әлијев деди ки, биз һәмишә мудафиә-дә олмушут. Амма ону да бачармамышыг. Нәһәјәт, о бизи һүчу-ма чагырды. Ахы, бөјүк сәркәрәдәрдән биринин дедији кими, ән бөјүк мудафиә һүчумдур.

Биз бу күн бу мәсәләләри музакирә етмәк әвәзинә, бу мүһүм мәсәләни кәнара гојуб Әлијевдән кечмиш әдавәтимизин интига-мыны алмаға чалышырыг. Мән Әлијеви мудафиә етмәк фикрин-дә дејиләм. Шүбһәсиз, Әлијевин фәалијјәти дөврүндә мүәјјән гу-сурлар олмушдур. Лакин бу гусурларын бир чоху заманын гусур-лары иди. Мән дүнән телевизора бахаркән хәчәләт чәкдим. Мән дөдәләримиздән бизә мирас галан әхлаг нормаларынын, инсан-лыг гајдаларынын дағылмасына ачыдым. Бәс һарда галды ән'әнә-миздәки "басдыгыны кәсмәмәк" мәрданәлији? Инди фикирлә-ширәм, көрәсән, биз нијә бу гәдәр хырдаландыг? Мән дүнән бү-

түн кечәни јата билмәмишәм. Ахы, дөдәләримиз белә намәрдли-ји еләмәзди. Силаһсыз адама силаһ галдырмаг нә гәдәр гәһрә-манлыг сајыларса, вахтилә гаршысында "бәли-бәли" дедијимиз адамы бу күн тәһгир етмәк дә бир о гәдәр "гәһрәманлыг"дыр. Беш дәгигәлијә тәсәввүрүнүзә кәтирин. Дүнәнки вәзијјәтә дүш-мәнләримиз бахсајды, бизим нанкорлуғумуза, дөнүклүјүмүзә гәһ-гәһә чәкиб күлмәздими? Беләликлә дә, биз дүшмәнләримизин дәјирманына су төкдүк.

Ону да унутмајаг ки, 70-чи илләрдән там һазыр олмаларына бахмајараг, ермәниләр Әлијев вәзифәдән кедәндән сонра бизим башымыза бу ојуну ача билдиләр. Әлијев сипәр кими онларын га-бағында дајанмышды. Биз бу күн бөјүк һәјәт тәчрүбәсинә вә си-јаси-дипломатик билијә малик олан, бүтүн өмрү боју сијасәт га-занында гајнајыб бәркијән бу Вәтән оғлунун адындан, тәчрүбә-синдән истифадә етмәк әвәзинә, вәтәнин тәлејинә түпүрүб шәх-си амбисијамызы габаға чәкдик. Мәкәр Али Советин сессиясы гисас алмаг јеридир? Рәһмәтлик Сабир нә гәдәр көзәл дејиб:

Зүлмәтсәвәр инсанларыз үч-беш јашымыздан,
Фитнә көјәрир торпағымыздан, дашымыздан.
Тарач едәрәк, бач алырыз гардашымыздан,
Чыхмаз, чыха билмәз дә бу адәт башымыздан...
Әслафымыза чүнки һәгиги хәләфик биз!
Өз гөвмүмүзүн башына әнкәлкәләфиз биз!

Гарабаг мәсәләсинин музакирәсинә шәхси әдавәт һиссимизи гарышдырмаг бизим түрк сојумуза јарашардымы? Бу күн биз бү-түн гүввәләримизи бирләшдириб Гарабаг мәсәләсинин һәллинә јөнәлтмәлијкән зирвәдән енән адамдан интигам вә зирвәдәкин-дән пај алмаг үчүн микрофон габағында нөвбәјә дурмушут. Бу-дурму бизим етикамыз, әхлагымыз?

Мән бу сәһнәни көрәкән истәр-истәмәз вахтилә Гамбај Мәммәдовун ифша сәһнәси јалыма дүшдү. Онда да дүнән олдуғу кими зирвәдәкинә хош кәлмәк үчүн микрофон габағында нөвбә-јә дурмушдулар. Шүбһә етмирәм ки, инди дә Әлијевин үстүнә дүшәнләрин јухарыда отурандан умачагы вар. Доғрусу, мән көз-ләјирдим ки, һөрмәтли сәдр галхыб ағызлары көпүкләнә-көпүк-ләнә данышан бу адамлары јериндә отурлачаг вә музакирәнин истигамәтини мәтләтә јөнәлдәчәк... Тәәссуф ки, белә олмады.

Бу күн Әлиевин үстүнө көкөлөнөнлөрө бахыб ләззәт аланлар, унутмасынлар ки, сабаһ бу күндән онлар үчүн дә вар. Нијә биз көрдүкләримиздән нәтичә чыхармыры? Кәлин, унутмајаг ки, дүнја фырланыр, јаз да, ғыш да тәкрар олунур.

Вахтилә Һ. Әлиевин иш башына кәтирдји индики јүксәк вәзифә саһибләри бу күн она Аллаһын адичә саламыны вермәкдән белә чәкинир, һеч онун үзүнә бахмаг да истәмирләр. Демәк, бу адамларын јухарыдакына верджи салам да рүшвәт имиш. Бәс һаны дедә-бабанын “дуз-чәрәк” ән’әнәси? Дуз-чәрәји тапдалајан бу адамлара тутдуглары јүксәк вәзифә һалалдырмы? Демәк бу адамлар адичә инсанлыг нормаларыны унутан, шәхси мәнәфеләрини үмүмхалг вә вәтән мәнәфејиндән үстүн тутан вәзифә дүшкүнләридир.

Бәс бу күн Һ. Әлиевә һүчүм чәкәнләр кимдир? Онун дүнән ки јалтағлары! Јалтағын чәлләда чеврилмәси нечә дәһшәтли олурмуш, илаһи!

Демәли, Һ. Әлиев вәзифә башында оlanda бу адамлар онун шәхсијјетинә дејил, тутдуғу мөвгәјә һөрмәт едир вә ондан даһа бөјүк вәзифәләр умурмушлар.

Бу адамлары јахшы таныјырыг. Бунлар вахтилә Һ. Әлиевин әтәјиндән дөрд әллә јапышыр, шәклини вәзифә столунун үстүнә гојур, онун бөјүклүјүндән бизә мұһазирә охујур, бизи дә онун шәхсијјәти өнүндә сәчдәјә чағыырдылар. Бәс инди һәмин шәхсијјәтә нә олду? Вәзифәсини итирән кими шәхсијјәтини дә итирди. Аман чәкмәк лазымдыр үзүнә “Вәтән Мәчнуну” маскасы тахан белә “вәзифә мәчнунларыны” әлиндән!

Јазыг Вәтән, јазыг халг! Көр сәнин тәләјин кимләрин әлиндәдир? Көрәсән, бу адамлар вәзифәјә али инсанлыг вә әхлаг нормаларыны итирмәк үчүнмү јүксәлмишләр? Ја бәлкә, елә-белә олмалыдыр? Бәлкә, бу чәмијјәтдә вәзифәјә галхмаг вә орада узун мүддәт галмаг үчүн инсанлыгы итирмәк вачиб шәртдир? Көрүнүр, бизим чәмијјәтдә бу, ади әхлаг нормасыдыр.

Америкада президентин вәзифәдән көтүрүлмәси, онун шәхсијјәтинә хәләл кәтирмир. О, јалныз вәзифәсини итирир. Она олан мұнасибәт исә олдуғу кими галыр. Биздә исә вәзифәдән кедән вәзифәси илә бәрәбәр она олан мұнасибәти дә итирир. Демәк, бизим тоталитар системдә адамлара һөрмәт шәхсијјәтә көрә дејил, тутдуғу мөвгәјин дәрәчәсинә көрәдир. Демәк, биз һәр

шәјдән әввәл инсанлығымызы итирмишик. Биз бу күн буна ағламалыјыг.

“Бирлик” чәмијјәти јарадан, ағзы көпүкләнә-көпүкләнә халгы бирлијә чағыран “вәтәнпәрвәрләр”, сессијадакы чыхышында јаратдыгы чәмијјәтин адыны вә мөгсәдини унутуб Әлиевин үстүнә һүчүма башлады. Бир она дејән олмады ки, еј халгы бирлијә сәсләјән оғул, бәс бу бирлији позмаг нәдир? Бәс һарда галды сәнин бирлик шұарын? Сән бунунла кимә вә нәјә хидмәт едир-сән? Сәнин депутат платформан будурму? Сән нијә сечичиләрни алдадыр, сечкигабағы бир сөз дејир, сечиләндән сонра тамам башга чәбһә тутурсан? Көрүнүр, елә бу “хидмәтинә” көрә дә сечдирилмисән. Бәли, сән сечилмәмисән, мәһз сечдирилмисән!

Мәкәр Газахыстанын биринчи катиби Кунајевин ғүсурлары олмамалыдыр? Олмушду, өзү дә чох! Кунајев һәмин рәһбәрди ки, Газахыстан торпағынын космик учушлар мејданына чеврилмәсинә гол чәкмиш вә бунунла да торпағын еколокијасынын корланмасына сәбәб олмушду. Амма бу күн газах халгы һәмин Кунајев иләләри үстүндә сахлајыр. Бәс биз? Биз исә вахтилә кичиклик еләјимизә инди бөјүклүк еләмәк истәјир, ичимиздәки чиркабы онун үстүнә төкмәклә өјүнүрүк. Бәс һаны ағсагтала һөрмәт ән’әнәси? Дүнән данышмаг үчүн нөвбәјә дуранлара белә бир суалым вар: бу күн дедијиниз сөзләри бәс о заман нијә демирдиниз? Онда горхурдунузса, бу күн дырнағичи “гәһрәманылығынызла” чох да өјүнмәјин. Дүнән гаршысында тир-тир әсиб сәчдә еләјимизин бу күн енемәсиндән истифадә еләјиб онун үзүнә ағ олмаг һеч бир миллиәтдә кишилик сајылмајыб.

Һамымыза мә’лумдур ки, инди халғымыз чох ағыр күнләр јашајыр. Доғма торпағымызын тәләји һәлл олунан бир дөврдә биз тәк-ләнмишик. Көрүнән дүшмәлә мұбаризә апармаға нә вар ки... Лакин көрүнмәјән дүшмәнләримиз даһа күчлүдүр. Көрүнән дүшмәнин дә әли бөјүкләр әтәјиндәдир. Белә бир шәрантдә вәзијјәтимизин ағырлығы көз габағындадыр. Әкәр бу ағырлығы биз һамымыз баша дүшүрүксә, инди бизим хырда һиссләрлә мөшғүл олмаға ихтијарымыз јохдур. Инди бизим арамыздакы хырда әдавәти унутмадан, шәхси хејримизи чиловламадан, бүтүн мәнәфеләримизи Вәтәнин тәләјинә бағламадан башга ајры јолумуз олмамалыдыр.

Бу кизли дејил, узун әсрләрдән бәри бизим милли психолокијамызда фәрдилик күчлү олмушдур, өз шәхси мәнәфејимизи

үмүмүн мөнафејиндөн үстүн тутмуш, “мөн”и “биз”дөн габага чөкмишик. Буна көрө дө бир-биримизлө чөкишиш, өзүмүзүн даһа чоһ һаһлы вө даһа чоһ үстүн олдугүмузу сүбута чалышмышыг.

Лакин бу күн, Вөтөнин вө милләтин талеји һәлл олунан бу ағыр күнлөрдө кәлин шөхси мөнафејимиздөн вө шөхси әдавәт һиссимиздөн әл чөкөк. Вөтөнин талејиндө јумруг кими бирләшөк. Гуру јер үстүндө халгымыз үчүн илк мүстәгил дөвлөт јарадан бөјүк атамыз М. Ә. Рәсулзадәни ешидөк. О, вахты илә демишдир: “Истигналијјәти олмајан халгын хырда чөкишмәләрлө мәшгул олмаға ихтијары јохдур”.

Кәлин, бу мүдрик сөзләри гулагларымызда сырға едөк вө ики аталар сөзләрини дө јадымыза салаг: “Кедөнин даһынча данышмазлар”, бир дө “Јыхылан ағача балта чалмазлар”.

“Республика” гәзети, 16 феврал, 1991.

ЈАНАН ДА МӘН, ЈАМАН ДА МӘН

Бу ел ифадәси нә мүнәсибәтлә јадыма дүшдү? Кечдијим өмүр јолуну, бу јолун долајларына сәпәләниши јахшы-јаман ше’рләрим, пјесләрим, һәр нөв јазы-позуму хатырладыгча дүшүнүрәм ки, јанан да мән, јаман да мән. Хаһиш едирәм, бу чүмләдәки “мән” сөзүнү анчаг поэтик “мән” образы кими гәбул едәсиниз, чүнки сөһбәт јалһыз өзүмдән, тәкчә мәнә аид “јанғыдан”, “јаманлыгдан” кетмир. Дост вө танышларым арасында елә шаир вө јазычылар, елә алимләр, зијалылар вар ки, һәмишә “јаныблар” вө “јаман киши” олублар. Мән һәтта елә кечмиш дөвләт хадимләри дө таныјырам ки, бу күн онларын түстүләри башларындан чыхыр вө јенә дө “јаман киши” олмагда давам едирләр.

Нәдир бу јанғы, нәдир бу јаманлыг?

Бу, мәсләк бүтөвлүјү, әгидәјә сәдагәт јанғысыдыр: елә бу кеј-фијјәтләрә көрә онлара вурулан јаманлыг дамғасыдыр. Һәмишә өз әгидә вө амалынын аловунда јананлар ејни заманда “јаман киши” олублар. Имадәддин Нәсими кими. Мөним дө адым Һәмишә бу “јананлар, јаманлар” сијаһысында олуб. Коммунистләр вахтилә бизи бөјәнмирдиләр ки, онларын коммунист идеалларыны төрәннүм етмирик вө ја лазымынча, үрөкдән төрәннүм етмирик: милләтчијик, “бөјүк” рус гардашынын коммунист-империја сијасәтинин әлөјһинәјик; мөвчуд гурулушун шанлы кәләчөјинә инанмырыг, онун дүшмәнијик. Бир сөзлә, “јаман кишијик”.

Иртичанын чөвлан етдији бир дөврдә “Көзәл сөзләр” аллы бир ше’р јазмышдым.

Азәдлыг, сәәдәт, демократија...
Бу көзәл сөзләрә дүнја әл чалыр.
Әслиндә, һәр бири бир кәләк, рија...
Мөним бу сөзләрә јазығым кәлир.

Доғрудан да әсарәт, бәдбәхтлик вә диктатура мәнкәнәсиндә боғулан республикада, онун халғынын дилиндә белә дәбдәбәли сөзләрин мөвчуд олмасына икиүзлүк вә ријакарлыгдан башга нә ад вермәк олар? Диктатура шәраитиндә өз үлви мә'насыны итирмиш бу сөзләрә адамын язығы кәлмәсин, нејләсин бәс? Белә шәраитдә бәлкә мәшһур дипломатлардан биринин образлы шәкилдә дедији кими һәрәкәт етмәк лазымдыр: “дил — фикри ифадә етмәк үчүн дејил, фикри кизләтмәк үчүндүр?”

Коммунист әгидә “фәдаиләри” дә елә буну истәјирдиләр. Белә олмадыгда исә, јә'ни силаһы јалһыз сөз олан гәләм саһибләри дилдән фикирләрини кизләтмәк үчүн јох, онлары халга чатдырмағ үчүн истифадә едәндә “јаман киши” олурдулар. Мән дә елә буна көрә — фикирләримин һеч дә һәмишә кизләтмәдијим үчүн дөфәләрлә “јаман кишилик” рүтбәсинә наил олмушам. Јанмағымла јаманлығым бир-биринә дүз мүтәнасиб олуб. Нә гәдәр чох “јаныб-төкүлмүшәмсә”, бир о гәдәр чох “јаман киши” олмушам.

Белә бир мүгајисәјә көрә охучулардан үзр истәјирәм. Нијјәтим өзүмдән демәк дејил. Бу күн мәни дүшүндүрән консепсија — чәмијјәтимизин дәјишән, “диалектик” икиүзлүлүјү, зоракылығы мәни мәчбур едир ки, өзүмүн көрүб-ешитдикләримин, шаһид олдуғум мәғамлары гәләмә алым.

Узун илләрин тәчрүбәсиндән билирәм ки, вахтилә јалһыз шә'рләримдә һисс олунан јанғы тәдричән әмәли фәалијјәтимә, һәрәкәтләримә дә кечиб. Шә'римин сәси чатмајан партија, дөвләт игәмәтқаһларына өзүм кетмишәм, бир нөв, “ичтимай-сијаси фәалијјәтә” башламышам.

Һеч јадымдан чыхмаз. Өтүб кечән илләрин бириндә ичимдәки бу “јаманлығ” јанғысы мәни о заман МК-да биринчи катиб олан бир елоғлумузун һүзуруна кәтириб чыхармышды. Һисс едирдим ки, “јаман киши” олмағ үчүн кедирәм. Амма кетмәјә билмәздим. Ичимдәки јанғы мәни раһат бурахмышды.

“Биринчи”нин кен-бол, ишығлы кабинетиндә тәхминән бир саата гәдәр онунла үз-үзә отурдуг. Мән дејирдим, о гулағ асырды. Ајлардан бәри үрәјимдә үст-үстә галанмыш ағрыларымдан, республиканы башына алыб кедән рүшвәтхорлуғдан, алвердән, ана дилимизин ајағатты олмасындан, ирили-хырдалы бүтүн дәрдрәримиздән о ки вар данышдым. Инсафән, бир дөфә дә олсун сөзүмү

кәсмәди. Һеч суал да вермәди, әләвә изаһат да истәмәди. Мән белә асудә, горхусуз-һүркүсүз шәраитдә сөзүмү дејә билдијим үчүн нечә дә севинирдим. Амма сөзүмү јекунлашдырдығымы һисс едән “биринчи” бу һәјәчанларым мүғабиллиндә нә десә јахшыдыр:

— Шаир, бунлар һамысы мә'лум, анчағ билмәк истәјирәм, бунлары сөјләмәјә сәни ким вәкил еләјиб?

Бәли, лап беләчә деди: “Сәни ким вәкил еләјиб?” Елә бил чаныма од дүшдү, үстүндән дә бир дәрја сојуг су чиләнди. Она чаваб вермәјә сөз тапмадым. Тапсајдым да, фәјдасы нәјди? Бүтүн республиканын тәлеји илә јашамалы олан бир адам, чох ади бир һәгиғәти дәрк еләмәк истәмирди ки, бүтүн бунлар һәм дә мәним ишимдир, онун ишидир, о бирисинин ишидир. Гапылары шә'рин, сәнәтин үзүнә бағлы зәнн етдијим о игәмәтқаһдан чыхаркән дәһшәт ичиндә дүшүндүм ки, бу гапылар һәм дә бүтүн халғын, онун дәрдрәринин үзүнә бағлыдыр.

О илләрин образлы ифадәси илә десәк, “республиканын бир нөмрәли коммунисти” белә дүшүнүрдүсә, онун јан-јөрәсиндәкиләр көрәсән нечә дүшүнүр, нечә јашајырдылар? Мә'лум мәсәләдир...

Лакин һәмишә дүшүнчә тәрзи ејни ахарла давам етсәјди, бүтүн “бир нөмрәли” коммунистләр өз әгидә көһләнләриндән бәрк-бәрк тутсајдылар дәрд јары иди. Онларын ихтијарында олан тоталитар васитәләрдән даһа күчлү бир гүввәнин — заманын һөкмү илә һәр шәј алт-үст олан кими, мәнз һәмнин адамлар өз әгидә көһләнләриндән һамыдан тез дүшдүләр. Һамыдан тез вә һамыдан уча сәслә демократијадан дәм вурмаға башладылар. Узун илләр боју онларын вә бүтүн гоһум-әгрәбаларынын гуллуғунда олан коммунист режиминин әләјһинә курултулу нитгләр сөјләдиләр. Һәтта еләләри дә тапылды ки, узун илләр боју бу режимин рәнкбәрәнк вәзифә күрсүләрини пиллә-пиллә галхандан сонра, ахырынчы пилләдә дуруб: “Мән һеч вахт коммунист олмамышам” — дејә аләмә чар чәкдиләр.

Дүнән бизә бејналмиләлчиликдән, халғлар достлуғундан, марксист идеолокијасынын әбәдилијиндән дәрс дејәнләр, бу јолдан сапыдығымыза көрә бизи данлајанлар, бу күн ејни һәвәс вә ејни еһтирасла Мәммәд Әмин Рәсулзадәдән мисаллар кәтирир, милли варлығымызын зәрурәтиндән данышыр, јенә дә бизим кими “замандан кери галанлар” ағыл өјрәдирләр. Бах буна дөзмәк чох чәтиндир.

Дүнән Түркіјәни “кери галмыш өлкә” кими лә'нәтләјиб кө-

зүнү Москваја дикәнләр бу күн Түркијәни су јолуна дөндөриб-ләр. Түркијә чил-чыраглары вә дублјонкалары илә евини вә әј-нини бәзәјир, бу мәмләкәтин “ирәли кетмиш өлкә” олмасындан данышыр, бизи исә бу инкишафы көрмәмәкдә кунһландырыр-лар. Дүнән балаларынын рус дилиндә гырылдатмаларыны мэдә-нијјәт һесаб едәнләр, бизим кимиләри, јә’ни өвладларыны ана-дилли мәктәбләрдә охуанлары керидә галмышлар чәркәсинә јазанлар, инди бала вә нәвәләрини Түркијә охумаға кәндәрир-ләр, өзү дә түрк ләһчәсиндә кәкәләмәкләрини көзүмүзә сохур-лар. Дүнән Рәсулзадәләрин, Мирзә Балаларын, Хан Хојскиләрин Ә. Топчубашовларын; Ј. Нәсиббәјлиләрин¹ үнванына мин бир ифтира јағдыранлар бу күн онларын әвәзсиз фәалијјәтләриндән данышамаға бизә мачал вермирләр.

Јахшы јадымдадыр, бир вахт мәни сојадымдакы “задә”јә кө-рә, Емин Сабитоглуну, Јусиф Сәмәдоглуну исә “оглу”ја көрә МК-нын идеолокија шө’бәсиндә нечә дара чәкиләр. Һәмин адамлар бу күн дә “вәзифә” көһләниндә чапырлар.

Бу јахынларда иштиракчысы олдуғум ики диалог јадыма дү-шүр: бир коммунист елоглумла мәним арамда олуб. Адыны чәк-мәјәчәјәм, јазымы охуса (үмүмијјәтлә, гәзет-журнал охујурса), јәгин ки, өзүнү таныјачағ.

Коммунист партијасынын һәлә тахт-тачда олдуғу күнләр иди. Һәмин “достум” да өз тахт-тачында мөһкәмчә отурмушду. Нөв-бәти коммунист јығынчагларынын бириндә онунла үзләшдик. Мәним јахамда үчрәнкли бајрағымызын дөш нишаныны көрүб, бүтүн коммунистләрә хас олан мәкрли бир жәстлә она бахды вә:

— Бу нәдир, — дејә сорушду, — жулик бајрағыны (бу онун ифадәсидир) тахмысан дөшүнә?

Арадан бир мүддәт кечмиш, биз јенә көрүшдүк. Коммунист партијасы артыг тахт-тачындан салынмышды. Амма мәним таны-шым һәлә өз тәхти-рәванында — рәнкбәрәнк телефонлар дүзүл-мүш столунун архасында отурмушду. Телефонларла бәзәнмиш бу коммунист столунун әлавә бир бәзәји дә дигтәтими чәлб етди; столун ән фәхри јериндә үчрәнкли бајрағымыз “далғаланырды”. Кечмиш коммунист “достум” ону фәхрлә мәнә көстәрмәјә чалы-шыр, “тәзә әгидәсини” нүмәјиш етдирмәк истәјирди.

Мәним дилим кәлмәди ки, ондан сорушум: “Бу жулик бајра-

ғы нәдир гөјмусан столунун үстүнә?” Бәли, дилим кәлмәди. Она көрә ки, онун нә чаваб верәчәјини тәхминән билирдим. Билир-дим ки, икинчи дәфә амансыз бир дөнүклүјүн, ријакарлығын ша-һиди олачағам. О, мәни инандырмаға чалышацағды ки, белә ла-зымдыр: бу, заманын тәләбидир. Сөздә. Ичәридән исә мәнә кү-ләчәкди. Јенә “јанан”да мән олачағдым, “јаман” да. О исә өз кеј-финдә, өз ишиндә. Үчрәнкли бајрағын кәлкәсиндә кизләниб, “өз коммунизми”нин ишығлы кәләчәјинә доғру ирәлиләјәчәкди.

Бу нөгтәдә мән коммунизмин ишығлы кәләчәји сөзләрини дырнағ ичиндә јазмаға еһтијач һисс етмирәм. Һәмин ријакар, ики-үзлү коммунистләр КОММУНИЗМИН ИШЫҒЛЫ БУ КҮНҮНДӘ јашамырлар мөкәр? Онлар јенә һакимијјәт башында, јенә фәрман, һөкм саһибдиләр. Илләрдән бәри ганына-чанына ишләмиш коммунист әгидәси илә гејри-коммунист бир чәмијјәти идарә едирләр. Ишләри дә һәмишәкидир: Чалыб-чапмағ, халғын малы-ны, пулуну, гәлбини таламағ! Кечмиш рајком катибләри инди ич-ра һакимијјәти башчыларыдыр. Кечмиш ичракомлар јенә мәнзил, торпағ алвери илә, вәзифә сөвдәкәрлији илә мөшғулдулар. Әсас вә кизли әмәлләри будур, амма гејри-әсас, ачыг-ашкар ишләри дә вар. Буну һамы көрүр. Онлар лап бу јахынларачан башларынын үстүндән нөвбә илә Брежневин, Андроповун, Горбачовун ири, рәнкли портретләрини асардылар, вәзифә күрсүсү олан столлары-нын сол бөјрүндә өз республикасынын јерли падшаһларына хусу-си кушә ајырымышдылар. Онларын формача бир аз кичик, мәзmun-ча бир аз гәшәнк шәкилләри бир-бирини әвәз едирди. Маһијјәт-чә бунлар да ојун иди, фырылдағ иди: өз ијрәнч әмәлләрини киз-ләрмәк үчүн бир пәрдә иди. Сәмәд Мәнсур демишкән “рәнк” иди. Әслиндә исә, беләләринин коммунистлији дә боғаздан јухары иди.

Бу күнләрдә бир нечә назирин, ичра һакимијјәти башчысы-нын кабинетиндә олдум. Көзләримә инанмадым: јенә дә о дивар-лар портретсиз, о столлар шәкилсиз дејилди. Диварда Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин ири портрети, столун үстүндә республика президентинин кичик, рәнкли шәкли: узағдан көз гамашдырыр-ды. Брежнев—Андроповдан Мәммәд Әмин Рәсулзадәјә кечид!..

Мәммәд Әмин Рәсулзадә — Ајаз Мүтәllibов! — нечә мән-тигсиз ардычылығ! Она көрә ки, Мүтәllibов хрушчовларын, брежневләрин, андроповларын варисидир. Амма башынын үстүн-

¹ Мусаватын лидерләри

дә М. Ә. Рәсулзадәнин шәкли асылыбса, масанын үстүндә Мүтәлливовун шәкли дежил, Әбүлфәз бәжин шәкли олмалы иди. Бах, буна дејерләр ардычыл мәнтиг!

Ријакарлыг рәмзи олан бу күлүнч мәнзәрәни сәјр едә-едә дүшүнүрсән: көрәсән бу адамлар — назирләр, һакимијјәт башчылары, өзкәләриндән демирәм, өзләри өзләриндән утаныб-гызармырлармы? Онлар бир-биринә там зидд олан бу гүтбләри нечә тез, нечә асанлыглы бирләшдирә билирләр, илаһи! Бу адамларын “әгидәси” нә тез дәјишди белә?

Елә һәммин анда да дүшүнүрәм ки, јох, елә дежил, онларын әги-дәләри — әкәр буна әгидә демәк оларса, әсла дәјишмәјиб. Неч дәјишән дә дежил. Онлар јенә өзләринин мискин, мә’нәвијјатсыз дар дүнјаларынын һајындадырлар. Јенә өз шәхси фираван һәјатлары үчүн “портрет-портрет” ојуну ојнајанлар вә бу ојунлары әгидә ады илә бизләрә сырмаг истәјирләр.

Бүтүн бунлардан сонра ичәридән бизи јандыран тәзәдлы фикрләр говшағында дүшүнүрәм ки, әслиндә бу коммунист әгидәлиләри (јә’ни, әгидәсизләри) гынамаг да дүз дежил. Ахы, әгидә, амал чох бөјүк мә’нәви сәрвәтдир. Бунлар ән јүксәк мә’нәвијјатла, дәрин әгли јеткинликлә бағлы мүрәккәб инсани кејфијјәтләрдир. Јүксәк әгидәли олмаг үчүн јалныз тәмиз олмаг, өзкә га-занчына көз диқмәмәк кифајәт дежил: ејни заманда дәрин зәкалы олмаг, елмә, мәдәнијјәтә јијәләнмәк лазымдыр. Кечә-күндүз кизли, гара әмәлләрини дүшүнәнләр, вәзифә, мәнзил, торпаг ал-вериндә ән мүасир “үсуллар” ахтаран кечмиш партократијанын әгидә дәрдинә галмаға вахты һардајды?

Бүтүн бунлар тәәссүф вә тәәссүб доғуран дәрдләримиздир. Ән бөјүк тәәччүб вә тәәссүфүмүз исә будур ки, 70 илдә формалашан, мөһкәмләнән гејри-һәјати, гејри-инсани бу режимин мән-кәнәсиндә јанан да бизик, јаман да!

Амма кәлин, тәләјин бу ачы гисмәтиндән чох да килејләнмә-јәк. Буна һаггымыз јохдур. Она көрә ки, биз — бүтүн “јананла-рымыз” — “јаманларымыз”, ејни заманда олдугча ачиз, фәрәсәт-сиз адамларыг. Анчаг јаныб-јахыла билирик. Әлимиздән өзкә бир иш кәлмир.

Коммунист “Рәсулзадәчиләр” дә буну көрүр вә башымызда гоз сындырырлар. Тәәссүф, чох тәәссүф!..

“Ахтарыш” гәзети, 28 феврал, 1992.

ӘДАВӘТӘ ҺАГГЫМЫЗ ВАРМЫ?

Дүнјаны аз-чох баша дүшәндән бу јана коммунист идеолокијасы-нын, Совет чәмијјәтинин јалан вә сахтакарлыг үзәриндә бөртәрар олдуғуну билмиш вә јазыларымда имканым дахилиндә бу гурулушун ејбәчәрликләрини вә рәзаләтләрини көстәрмәјә чалышмышам.

Һәлә 1959-чу илдә Фүзулијә һәср етдијим “Шәби-һичран” поемасында јазырдым:

Сәрвәт кетсә гәм дежил, сәрвәт кәләр јенә дә,
Бу гәмдир ки, бир халгын руһуна, ешгинә дә
Гәсд едәләр... ај аман!
Әләмләрин, дәрдләрин һамысындан бу јаман.

Бәли, Совет империјасы бизим јалныз мадди сәрвәтләримизи дежил, милли вә мә’нәви сәрвәтләримизи дә талан етмиш, дили-мизи, руһумузу, тарихimizi әлимиздән алмышдыр.

Мән бүтүн јарадычылыгым боју бөјүк мүтәфәккиримиз М. Ф. Ахундзадәнин Мирзә Мүлкүм хана вердији мәшһур ресептдән (бу күнүн ејбәчәрликләрини тарихә, јахуд башга өлкәјә көчүр-мәклә бу күнү ифша етмәк) истифадә едәрәк “Күлүстан”, “Јол-лар—оғуллар”, “Ағлар—күләјән”, “Тәзәдлар”, “Мәрзијә” вә с. поемаларымда “Нео”, “Јатын дили”, “Һајд парк”, “Дан јери”, “Шан-Јан дејир” вә с. ше’рләримдә Совет империализминин бир күн дағылачағыны вә бу империја дахилиндә башымыза кәтири-лән мүсибәтләри көстәрмәјә чалышмышам.

Сон беш илин һадисәләри империја бојундуруғундан хилас ола-чағымыза биздә там инам јаратды. Бу ишдә АХЧ-нин тарихи ро-луну демәмәк инсафсызлыг оларды. АХЧ-нин мүхалифәтдә ком-мунистләрлә әлбәјаха олдуғу заманлар мән елә күман едирдим ки, Совет империјасы дағылан кими, һәр шеј өз гајдасына дүшәчәк, нәһајәт, халг азад нәфәс ала биләчәк. Лакин мән дејән олмады.

Чөбхөлөр дәјишди, инди тамам башга чөтинликләрлө үз-үзә кәлдик. Мән АХЧ-нин һакимијјәтә кәлмәси үчүн һәм гәләмиим-лә, һәм дә әмәли фәалијјәтимлө әлимдән кәләни еләмишәм. Инди һәм игтидарда оланларын, һәм дә онлара гаршы дуранларын фәалијјәтини кәнардан сејр едир вә дүшдүјүмүз вәзијјәтә тәәс-сүфләнирәм.

Доғрусу, мән бу вәзијјәти кәзләмирдим.

Бирчә шеј мә'лумдур ки, чоҳдан кәзләдијимиз күнү — мүстәғиллијимизи газанмышыг. Биз инди мұһарибә апара-апара дүн-жанын тәгдир едәчәји бир чүмһуријјәт гуруруг. Инди биз һа-мымыз истиглалымыз кәз бәбәји кими горумалы, илк аддымларыны атан мүстәғил дәвләтимизин инкишафына көмәк етмәли, бу ишдә әли-миздән кәләни әсиркәмәмәлијик. Ахы, ики жүз илә јахын бир мүддәтдир ки, бизим хејримизи-шәримизи бизә башгасы кәстәр-миш, тәләјимизи башгасы һәлл етмиш вә бу һагсызлыға дөзмәјән Ахундзадәләр, Мирзә Чәлилләр, Сабирләр, Мәһәммәд Һадиләр милләтимизин имзасыны “әвраги-һәјәтдә” көрмәк истәмишләр. Шүкүр аллаһа, инди жүздән артыг дәвләт бизи танымыш, БМТ-јә үзв сечилмиш, милләтләр чәркәсиндә имзамыз көрүнмәјә башла-мышдыр. Әкәр булар һәгигәтдирсә, бәс биз нә үчүн “шадлыгы-мыза шитлик” едирик? Ахы, бу күнү бизә һәдијә вермәдиләр. Биз бу күнү ганымыз вә чанымыз баһасына газандыг. Ган вә чан баһа-сына газандығымыз бу күн бизә нијә бәс бу гәдәр учуз көрүнүр?

Бу күн милләтин тәләјини вә кәләчәјини дүшүнән бир вәтәндаш кими, өз дүшүнчәләримиз дәмәји өзүмә вәтәндашлыг борчу билирәм.

Инди партијалар вә гәзетләр, игтидарда оланлар вә олмајан-лар бир-биринин үстүнә чиркаб атыр вә бир-бирини кунанлан-дырыр. Һакимијјәтдән дүшән дүнәнки игтидар саһибләри исә бу вәзијјәтдән ләззәт алыр вә дејир: “Бујурун, бу да һакимијјәт. Инди нијә бир-биринизи гырырсыныз?”

Ән дәһшәтлисиз будур ки, бизим индики вәзијјәтимизи мұша-һидә едән Кремлдәки дүнәнки чәлладымыз да пусгуда дуруб мә-гам кәзләјир. Вахтилә “Бакыны Бејрута, Азәрбајчаны Ливана дөндәрәчәјик” дејән ермәни дә бизим дахили чарпышмамыздан ләззәт алыр вә бундан истифадә етмәјә чалышыр.

Инди мән сорушрам: Бәлә бир вәзијјәтдә бир-бирилә диди-шән тәрәфләримиз бу гаршыдуруманын бизи һара апара биләчә-јини билирләр, ја јох? Әкәр билирләрсә, бәс нијә билә-билә дүшмәни севиндириб, онун дәјирманына су төкүрләр?

Халг чәбһәсинин һансы мүбаризләрдән, һансы чөтин вә до-лајлы јоллардан кечиб кәлдијини, һансы һүчумлара мә'руз гал-дығыны, јадымыза салаг.

Бүтүн булардан сонра, халг чәбһәсинин партијалара вә гурум-лара ајрылмасыны, буларын арасында фикир ихтилафынын ол-масыны баша дүшмәк олар. Рәғабәт һәмишә олуб вә олмалыдыр. Лакин рәғабәтин дүшмәнчилијә чеврилмәсини анлаја билмирәм.

Мұхалифәт игтидарын күзкүсүдүр. Бундан горхмаг лазым де-јил. Лакин көрдүјүмүз кими, инди игтидарын дедији мұхалифәтин боғазындан кечмир, мұхалифәтин дедији игтидарын. Мән индики мұһарибә шәраитиндә һәр ики тәрәфдән бу гаршыдурмаја сон ве-рилмәсини хаһиш едирәм. Мән С. Рүстәмханлынын (13 август. 1992, “Јени фикир”) о фикријлә шәрикәм, нә гәдәр ки, мұһари-бә апарырыг, сијаси партијаларын вә гурумларын фәалијјәтини дајандырмаг лазымдыр. Бәли, инди сијаси чәкишмәләр вахты де-јил. Инди һа-мымыз чәкичимизи ејни зиндана вурмалыјыг.

Биз һәлә сијаси чәкишмәләрдә бишмәмишик. Мұхтәлиф си-јаси партијаларын мұһарибә шәраитиндә һансы вәзијјәтдә рәғабәт апара биләчәјини һәлә әхз етмәмишик. Кипр мәсәләси меј-дана чыханда Түркиядәки бүтүн партијалар бир күнүн ичиндә бирләшиб Кипр проблемини һәлл етмәдими? Бу һадисә нијә би-зә дәрс олмур? Ахы, дүнја көр-көтүр дүнјасыдыр!

Мәни ағрыдан одур ки, бу күн бир-биринә диш гычырданлар дүнән ејни чәбһәдә чијин-чијинә вурушан, бир-биринә арха олан, ејни ағры-ачылары дадан адамлардыр. Ахы, дүнән бу адамлар вә-тән вә милләт наминә өз һәјәтларыны гумара гојмушдулар. Бәс бу күн игтидара кәләндән сонра булар нә олду ки, бир-бирләр-инә дүшмән кәсидиләр? Вәтәнин вә милләтин тәләји Гарабағ-да һәлл олунан бир мөғамда һансы фикир ајрылыгы ола биләр?

Дүнән истиглалымыз уғрунда апардығымыз мүбаризәдә јумруг кими бирләшән бу адамларын вәзифә бөлкүсүндә ихтилафа дүш-мәләри халгын јумруғуну јерә дирәјир. Бу уғурда чан верән әс-кәрләримизин руһуну инчидир.

Бу күнләрдә “Халг гәзети”ндә јазычы Кәрај Фәзлинин “Ама-лымыз, хәјалымыз Гарабағ” адлы мәғаләсини охудум. Јазычы үрәк ағрысы илә кәстәрир ки, партијалар, һәрәкатлар, нәзәри-јәләр анчаг чәбһәјә, Гарабаға хидмәт етмәлидир”.

Бу сөzlәри биз бир-бирилә ихтилафда олан бүтүн гәзетләрдә бир-бирилә чәкишән бүтүн партијаларын чағырышында охујуруг. Амма нә едәсән ки, бу јалныз гуру чағырыш, гуру сөз олараг галыр. Телевизијадакы чыхышларда, гәзетләрдәки мәгаләләрдә елә дөһшәтли шејләр охујуруг ки, адам варындан јох олур. Нечә јә'ни, игтидара кәлмәк үчүн торпагы әлдән вермәк? Мән буна инана билмирәм. Дүнән өз һәјатларыны истиглалымыз јолунда гурбан вермәјә һазыр олан адамлар бу күн нечә ола биләр ки, вәзифә күрсүсүнә чатмаг үчүн вәтән торпагыны ермәнијә сатсын? Мән бундан дөһшәтли алчаглыг вә намуссузлуг танымыр вә буна инана билмирәм. Лакин И. Һәмидовун мүсаһибәсиндән ("Халг гәзети", 18 август, 1992) мә'лум олур ки, арамызда "пул алыб, әвәзиндә дүшмәнә сирр верәнләр дә чохдур".

Мән бу јахынларда бир нечә рајонда олмуш вә бу рајонларда гәрибә һадисәләрлә гаршылашмышам. Дүнән ејни амал уғрунда вурушан халг чәһәсинин үзләри бу күн вәзифә башында олан дүнәнки достуна, силаһдашына гөним кәсилир. Бәс дүнән онлары бирләшдирән амал, идеја һара кетди? Бурдан белә бир мәнтиги нәтичә чыхыр ки, демәк дүнән дә онлары амал дејил, сабаһкы күндән умдуглары вәзифә бирләшдирмиш. Әкәр бизим амалымыз бу гәдәр чылызса, вај бизим һалымыза!

Бөјүк Чин философу Конфутси дејир ки, әкәр халг өз дөвләтинә вә бу дөвләтин башында дуранлар инанса, һәр чүр мүвәггәти әзаб-әзијјәтә дөзәр вә һәр чәтинлијә гәләбә чала биләр.

Дөвләтимизин башында дуранлар бу күн халгын көзү гаршысында бир-бири илә әлбәјахадырса, халг һәр күн гурбан верә-верә һәм мадди вә һәм дә мә'нәви чәтинликләрә дөзә биләрми? Мән билмирәм бу адамлар һансы һагла халгын она бәсләдији инамы гырыр? Нијә халга имкан вермирләр ки, о, јалныз өз дәрди илә, мәнишәт гајғылары илә мәшғул олсун, јухарыдакыларын дәрдини чәкмәсин? Мән сөзүмү ше'рлә битирмәк истәјирәм:

Нә чох имиш бу торпага көз диқән,
Баха-баха көзүмүз мил чәкән.
Дүшмәнимиз достумуздан чох икән
Түркүн түрклә әдавәтә һаггы јох.

Синәсини јармалыјыг зүлмәтин,
Бу мәсәллә кетдијимиз јол чәтин!
Һәр күн нечә шәһид верән милләтин
Бир-бирилә әдавәтә һаггы јох.

"Халг гәзети", 5 сентјабр, 1992

АНА ДИЛИМ – АНА КӨКҮМ

Кечән ил јазычыларын Москвада кечирилән Үмумиттифаг пленумунда республикаларда милли дилләрин вәзијјәти мәсәләси чидди мүбаһисә доғурду. Бу мәсәлә бизим республикада да һәлә һәллини көзләјир. Бу барәдә дөфәләрлә јүксәк күрсүләр-дән демәјимизә бахмајараг, јенә дә Конститусијамызда Дөвләт дили кими тәсбит едилән Азәрбајчан дили Дөвләт сәвијјәсинә галдырылмамышдыр.

Мән Конститусијамызын бу барәдәки 73-чү маддәсини олдуғу кими хатырлатмаг истәјирәм: "Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын дөвләт дили Азәрбајчан дилидир.

Азәрбајчан ССР дөвләт органларында вә ичтимаи органларда, мәдәнијјәт, маариф мүәссисәләриндә вә башга идарәләрдә Азәрбајчан дилинин ишләдилмәсини тә'мин едир вә онун һәртәрәфли инкишафына дөвләт гајғысы көстәрир".

Конститусијада јазылдығы кими Азәрбајчан дили доғруданмы Дөвләт дилидир? Һаьмымыза мә'лумдур ки, јох! Чүнки Дөвләт дилинин һүгугуну горумуруг. Бунун зәрурәт олдуғуну баша дүшмәјәнләр идарәләрдә ишләнемәдијинә көрә ана дилинә биканәлик көстәрир, һеч бу барәдә дүшүнмүр, буну өзләринә нөгсан да һесаб еләмирләр. Беләләри һаггында бөјүк рус јазычысы К. Паустовскинин мәшһур кәламыны бир даһа хатырлатмаг истәјирәм: "Һәр бир инсанын өз ана дилинә мүнәсибәти онун мәдәни сәвијјәси илә јанашы, вәтәндашлыг гејрәтини дә мүәјјән едир. Ана дилини севмәдән, вәтәни севмәк мүмкүн дејилдир. Өз ана дилинә биканә олан адам вәһшидир".

Украјна шаири Б. Олєјник ССРИ јазычыларынын пленумунда чох һаглы олараг көстәрди ки, биз рус дили вә рус мәдәнијјәтинин зәрурәтиндән тәбии олараг данышырыг. Бу, бизим бејнәлмиләлчи тәбиәтимиздән ирәли кәлир. Анчаг биз өз милли дилими-

зин, тарихимизин və милли мәктәпләримизин вәзижәтіндән данышанда бәзиләри бизә “Бунлар да баш галдырды”, — дејир.

Олејник һағлыдыр. Һансы дилин зәүрәтіндән данышағ, би-зи алғышлајыр вә бејнәлмиләлчи адландырырлар. Амма чашыб ана дилиннн зәүрәтіндән данышан кими, анасынын дилини билмәјән, она һәғарәтлә баханлар бизә шүбһә илә јанашыр, ән јашшы һалда би-зи “кери галмыш адам”, өзүнү исә ирәли кетмиш, мәдәни вә мүәсир адам һеса-б едир.

Вахтилә мүнһүм вәзифәдә олан бир нәфәрлә бу барәдә сөһбәт едирдик. Мән республикада дил таразлығынын позулмасын-дан данышанда о мәнә деди: “Унутма ки, биз бејнәлмиләл рес-публикајы”. Мән она чаваб вердим ки, елә мән дә бејнәлмиләлчили-ји тәләб едирәм. Чүнки “бејнәлмиләл” сөзүнүн лүғәти мәнәсы “милләтләр бирлији” демәкдир. Биз јалныз бир дили ишләдиб, республиканын ады илә адланан дили, рәсми јығынчағлардан вә дөвләт идарәләриндән говдугумуз заман бејнәлмиләлчилик по-зулмурму?

Вәзифәли шәхс мәним бу суалыма чаваб верә билмәди. Мән-чә бу һағда чидди сөһбәт апармағын вахты чоҳдан чатмышдыр. Чүнки бу мәсәлә инди өлкәмиздә, ичтиман һөјәтымызын бүтүн саһәләриндә баш вермәкдә олан јенидәнгурманын маһијәтіндән ирәли кәлир.

Бөјүк рус алими Лихачов јазыр: “Бөјүк мәдәнијјәти, бөјүк милли ән’әнәләри олан бөјүк халғ, әкәр өз тәлејини кичик халғ-ларын тәлеји илә бағлајырса, хејиррах олмалыдыр. Бөјүк халғ кичик халға өз варлығыны, өз дилини вә мәдәнијјәтини горујуб сахламағда көмәк етмәлидир”.

Инди бизә нә лазымдыр? Өзүмзү башгалары илә бәрәбәрһү-гуглу бир халғ кими дәрк етмәк! Өзүмзә, милли варлығымыза һөрмәт етмәк! Һеч кәс бизә јухарыдан демир ки, өвладларына ана дилини өјрәтмә, ана дилиндә олан мәктәпләрә биканәлик көстәр, Дөвләт дилиндә јазылмыш әризәни гәбул етмә! Ана ди-линдә данышма!

Бу јашшы һалдырмы ки, үмүмдүнја шөһрәти газанмыш, ана дилинин көзәл билчиси Үзејир бәјин анадан олмасынын 100 иллик јубилеј ичласы ана дилиндә кечмәсин? Еләчә дә әдәби ди-лимизин әсасыны гојан Нәсиминин јубилеји.

Дилимизә бу чүр биканә оланлар кимдир? Өз көкүндән ајрыл-

мыш, доғма халғынын дилини, тарих вә мәдәнијјәтини билмәјән, билмәдијнә көрә дә билмәдијнә гәним кәсилән бә’зи милли ниһилистләр.

Ч. Ајтматов “Огонјок” журналынын 1987-чи ил ијул нөмрә-синдә јазыр ки, “беләләри” “фөвгәлбејнәлмиләлчи” адланыр вә бөјүк һөрмәтә малик олурлар. Мән беләләрини милли ниһилист адландырамын. Бу һадисә милләтчиликдән даһа мүртәчә вә даһа горхулудур. Милли дилини данан милли ниһилистләр дә мәтбу-атда ифша едилмәлидир”.

Милли дилләрә биканәлији милли фачиә адландыран јазычы бу фачиәни чај вә көлләрин гурумасы, торпағларын мәһв олма-сы кими еколожи фачиәдән дөһшәтли һеса-б едир.

Бир нечә факт демәк истәјирәм:

“Коммунист” (Азәрб. дилиндә) гәзетинин 1987-чи ил 21 фев-рал тарихли нөмрәсиндә дејилир ки, Азәрбајҗан ССР тикинти, мәнзил-коммунал тәсәррүфаты, јүнкүл сәнајә, әһалијә мәишәт хидмәти назирликләри, Бақы Баш Тикинти Идарәси, Бақы шә-һәр Совети Ичрайјә Комитәси ана дилиндә бурахылан “Комму-нист” гәзетинә абунә јазылырмы. Буна көрә дә бу назирликләрин вә идарәләрин үнванына гәзетдә тәнғиди материал чап олунанда онлар гәзети охумадығларына көрә бу јазыја илләрлә чаваб вер-мирләр, дејирман билдијини едир, тағтылытысы баш ағыдыр.

Демәк, бу назирлик вә баш идарәләрин минләрлә мәс’ул иш-чиси евләриндә дә “Коммунист” гәзетини алмыр вә јерли-дибли охумурлар. Инсафән, онлары ғынамалы да дејил. Ана дилини билмәдикләринә көрә о дилдә јазылан гәзети нечә охусунлар? Редаксија һәммин идарәләрә зәнк чалыб тәнғиди јазыја чаваб ис-тәјәндә, мә’лум олур ки, онларын јазыдан һеч хәбәрләри дә јох-дур. “Коммунист” гәзетинә нијә абунә јазылмадығларыны сору-шанда Бақы Баш Тикинти идарәсинин партија тәшкилатынын катиби М. Туғанов көрүн, редаксијаја нә чаваб верир: “Идарә гә-зет алмыр, мәнә нә?.. Һеч кәлән ил дә абунә јазылмаја чағы”. Туғанова бу һөкмү вә чәсарәти верән амил барәдә дүшүнәндә адамы дөһшәт көтүрүр.

Азәрбајҗан ССР Јүнкүл Сәнајә Назирлији исә тәнғиддән нәти-чә чыхарыб бу илдән, “Коммунист” гәзетинә абунә јазылыб. Амма сәһв дүшүб, Азәрбајҗанда чыхан “Коммунист” әвәзинә, Ермәнис-танда (!) рус дилиндә чыхан “Коммунист” гәзетини алмалы олуб.

“Коммунист” гәзетиндә чыхан “Кинајәли е’лан” мөгаләсиндә охујурут: “Бақы шәһәр Совети Ичрайјә Комитәсинә көндәрилән мәктублар гујуја атылан даш кими итир... Гәзәтдә чыхан онларча јазылара илләрлә чаваб алынмыр”.

Көрәсән нијә?

Бақы Совети кими мұһым дәвләт идарәсинин башында дуран сәдр өз ана дилиндә даныша билмир. Бу адам анасынын дилинә һөрмәт еләмир, бу онун өз мәдәнијјәтинин кәстәрәчисидир. Дәвләт идарәсинин башында дурусса, бәс дәвләт дилини нијә билмир? Әкәр Бақы Советиндә ишларин һеч олмаса 10-20 фаизи ана дилиндә кетсәјди, белә бир адам о вәзифәни тута билмәзди. Амма индики һалда, о, ана дилини билмәмәсинә көрә хәчәләт чәкмир, әксинә, буну она нөгсан тутмадыгларына көрә фәхр едир.

Адамлары вәзифәјә тә’јин едәндә, әкәр онун һәр ики дили мукәммәл билиб-билмәдији илә мараглансалар, белә адамлар јүксәк рүтбәләрә чата билмәз. Рүтбәләрә чан атанлар исә мәчбур олуб һәр ики дили мукәммәл өјрәнәр.

Халг јазычылары С. Рәһимли, Ә. Вәлијев, Б. Бајрамов вә шаир Г. Гасымзаде илә бирликдә вахтилә бөјүк вәзифәдә олан бир нәфәрин гәбулуна кетмишдик.

Ким олдуғумузу сорушду, дедик. Гәрибәдир, бу шәхс һеч биримизи танымады. Нијә? Она көрә ки, Азәрбајчан мәтбуатыны охумур вә һәтта телевизорда да Азәрбајчан верилишларинә бахмыр. Телевизорда һеч олмаса јерли верилишләрә бахсајды, һәр һалда бизи танымыш оларды. Бәс, телевизорда јерли верилишләрә нијә бахмыр? Чүнки ад-фамилијасына көрә азәрбајчанлы олса да, халгынын дилини билмир. Инди беләсинә халгын һансы дәрдини дејәсән? Русијада Фаләјеви, Шолохову, мүасирләрдән Распутини, Јевтушенкону танымајан, әсәрләрини охумајан адам мәдәни һесаб едиләрми? Вә беләси бөјүк рүтбәјә чата биләрми? Јох. Бәс нәјә көрә биздә беләләри, “мәдәни” дә олур, һәлә бир бөјүк вәзифәләрә дә чатыр?

Дәвләт лазым билиб, орта вә али мәктәбләрин Азәрбајчан бөлмәсинә рус дилинин, рус бөлмәсинә исә Азәрбајчан дилинин тәдрисини дахил едиб. Д. Бүнјадзаде адына Халг Тәсәрруфаты Институтунун ректору рус бөлмәсиндә Азәрбајчан дилини ихтисара салмаг вә үмумијјәтлә, Азәрбајчан дили кафедрасыны ләғв

етмәк һаггында елми шуранын гәрарыны чыхарыр. Ректордан сорушан јохдур ки, нечә олур ки, сәнә гәдәр бу институт Азәрбајчан дили лазым иди, сән исә буну артыг һесаб едирсән? Сән һансы сәләһијјәтин саһибсән ки, бир өлкәнин дәвләт дилини лүзүмсуз һесаб едиб ону бөјүк бир институтун тәдрис планындан силәсән? Сәндән мәнсуб олдуғун халга хидмәт истәмәдик, бәс хәјанәт нәдир?

О, халгын дилинә гәсд етмәклән чәкинмәди. Чүнки о әминдир ки, бундан өтрү она һеч кәс бир сөз демәјәчәк. Бу һәрәкәтин онун вәзифәсинә зәррә гәдәр хәләл кәтирә билмәк еһтиمالы олсајды, о, бу чәсарәти еләмәзди. Чүнки беләләри үчүн нә вәтән вар, нә дә онун миниллик мәдәнијјәтини горујуб сахлајан ана дили! Онлар үчүн чәмијјәтдә мөвгә тутмаг вә ону мөһкәм сахламаг еһтирасы вар. Чүнки беләләри вәзифәсиз вә мөвгәсиз һеч нәјә ләјиг олмадыгларыны өзләри дә јахшы билир.

Күрчү халгы Тбилисидә Ана дилинә бөјүк бир һејкәл гојуб. Сентјабрын 1-дә мәктәббиләр “Ана дили” һејкәлинин гаршысында бу дилә садиг олачагларына анд ичиб тәдрис илинә башлајырлар. Биз дилимизә һејкәл гојмадыг, һеч олмаса, кәлин она хәјанәт етмәјәк.

Азәрбајчан бејнәлмиләл республикадыр. Мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләри республикада чијин-чијинә чалышыр, ваһид аилә кими меһрибан јашајырлар.

Бәс онлар јашадығы халгын дилини, мәдәнијјәтини, тарихини, адәт-ән’әнәсини билirmi? Һеч олмаса өјрәнмәјә чәһд едirmi? Бу суаллара мүсбәт чаваб вермәклә чәтинлик чәкирик. Республикамызда јашајан башга халгларын Азәрбајчан дилини билмәмәси дилимизә, халгымыза һөрмәтсизлик дејилми?

Хүсусән хидмәт саһәләриндә ишләјәнләрин јерли дили билмәси мүтләг вачибдир. Нәјә көрә мағазада ишләјән сатычыја бир кило гәнд алмаг үчүн мурачиәт едән ағбирчәк гадын өзүнә тәрчүмәчи ахтармалыдыр? Тәәссүф ки, јерли дили билмәјән адамлар нәинки хидмәт саһәләриндә, һәтта мұһым дәвләт идарәләриндә дә рәһбәр вәзифәләрдә сәрбәст ишләјир, гәбулуна кәлиб дәрдини ана дилиндә демәк истәјәнләрә исә кинајә илә “мен билмез” дејир.

Кечән илин август ајында Балтиқјаны республикаларда милләтчи нүмајишләр кечирилдији барәдә мәтбуатымызда чидди ја-

зылар верилмиш, Балтикјаны һадисәләри тәһлил едилмишди. “Правда” гәзетиндә дәрч олунмуш кениш јазыда јаранмыш вәзијәтјин сәбәбләри тәһлил едиләркән орада јашајан башга халгларын нүмајәндәләринин јерли дилләрә биканәлијиндән сөһбәт ачылып, бунун јерли халгларда чидди наразылыг доғурдугу көс-тәрилирди. Гәзет 30 илдән чох Вилнүсдә јашамыш, орада мөктәб битирмиш бир нәфәрин фикрини верир: “Русча адамла да-нышмаг белә истәмирләр, һәтта “салам”а да чаваб вермирләр”.

“Күнаһ сәнин өзүндәдир, — дејә “Правда” беләләринә чаваб верир. Ахы, республикада бу гәдәр јашајасан вә Литва халгы-нын тарихини, мәдәнијјәтини, онун дилини билмәјәсән, бу, са-дәчә олараг ајыб дејил, бу, әтрафында олан адамла ра һөрмәтсиз-ликдир”.

Балтикјаны республикаларда бу чүр һаллар баш верәндән сонра рус мөктәбләриндә милли дилләрин јарытмаз өјрәнилди-јини е’тираф етмәјә мөчбур олдулар вә мұвафиг тәдбирләр кө-рүлдү. Бәс башга республикаларда нијә бу чөһәтә фикир верил-мир, конкрет иш көрүлмүр?

Гоншу Күрчүстан вә Ермәнистан республикаларында хејли азербәјчанлы јашајыр. Бу республикаларда јашајан азербәјчан-лыларын дилинә, адәт-ән’әнәсинә һөрмәтсизлик чидди нараһат-лыг доғурур. Бир нечә ил әввәл мән бу мәсәләләрлә марағлана-раг Күрчүстанын бә’зи рајонларыны кәзмишдим. Тәхминән јед-ди минә гәдәр азербәјчанлы јашајан Кәпәнәкчи кәндинин мәдә-ни вә сәсиал инкишафы тәәссүф доғурур. Кәнддә 400 шакирд үчүн нәзәрдә тутулмуш мөктәб вар. Лакин тәкчә орта мөктәбдә 1600 шакирд охујур, сәккизиллик вә ибтидаи мөктәбләрдә дә бу гәдәр. Бунун нәтичәсидир ки, ушағларын бир гисми шәхси ев-ләрдә (!) тәһсил алып.

Күрчүстанын бә’зи рајонларында, о чүмләдән Қаспи, Ахмета, Телави кими рајонларынын азербәјчанлылар јашајан кәндләриндә ана дилиндә мөктәбләр јохдур. Бә’зи јерләрдә исә Азербәј-чан мөктәбинә, әһалиси азербәјчанлылардан ибарәт олан колхоз вә совхозлара азербәјчанлы директорун гојулмамасы һансы мән-тигә үјгүндүр?

Гәјд едим ки, бүтүн көрдүјүм фактлар барәдә вахтилә респуб-ликанын рәһбәрләринә ачыг мөктубла мұрачиәт етмишәм. Амма

нә фәјда? Бә’зи тәдбирләр көрүлсә дә, бу иш баша чатдырылма-ды.

Мәсәлән, И. Белјәјев “Ислам вә сәјасәт” адлы бөјүк мөгәлә-дә¹ ислам галыгларыны тәнгид едәркән “исламшүнәслыгда” чид-ди сәһвләрә јол верир. Совет Иттифагынын мүсәлманлар јаша-јан республикаларындагы халгларын милли гүруруна тохунан “кәшфләр” едир. О, охучуну ислам дининин рәмзи олан идәрә-ләрин артмасы илә “горхудур”, јери кәлдикчә Гәрбин булвар мөтбуатындан “фактлар” көстәрир. Һәгиги фактлара исә көз ју-мур. Көз јумур ки, 6 милјона јахын мүсәлман јашајан Азәрбај-чан ССР-дә инди чәми 18 мәсчид, 1,5 милјон әһали јашајан Ба-кыда чәми 2 мәсчид вар. Галанлары исә мөһв едилиб, ја да ан-бара чеврилиб. Југославијада исә 2 милјондан бир гәдәр чох мү-сәлман јашадығы һалда 1946-1987-чи илләр әрзиндә 800-ә јахын мәсчид тикилиб вә ја бәрпа олунуб”.

И. Белјәјев белә бир факты да лазымсыз билир ки, Азәрбај-чанын Шуша шәһәриндә бир христиан килсәсинин бәрпасына ајрылан мөбләг дикәр мәдәни-тарихи абиәләрин бәрпасына чә-килән хәрчләрдән бир нечә дөфә чохдур.

Мә’лумдур ки, өлкәмиздә јашајан халгларын чохунун, о чүмлә-дән русларын да адам вә јер адларынын бир һиссәси тарихән дин-лә бағлы олмушдур. Она көрә дә И. Белјәјев мүсәлман адларынын “тәмизләnmәсини” мәсләһәт көрүр, амма христиан вә с. динләрлә бағлы ад вә сојалларыны (Богдан, Богданов, Боголјубов, Богомо-лов, Исајев, Абрамов, Григорјан, Моисеј, Иосиф вә с.) “унудур”.

Тәби ки, башга халглар, онларын адәт-ән’әнәсинә, милли гүруруна белә мұнасибәт өлкәмизин бир чох јерләриндә чидди е’тираза сәбәб олмуш, гәзетин вә мүәллифин үнванына е’тираз мөктублары көндәрилмишдир. Ахы, ашкарлыг вә демократија анархија демәк дејил. Ашкарлыг ачыг сөһбәт, вицданлы сөһбәт-дир. Ашкарлыгдан суи-истифадә етмәк, башгаларынын милли мәнәфејинә, дилинә, адәт-ән’әнәсинә саташмаг, јенидәнгурма принципләринә зиддир.

“Кәлин, ачыг данышмаг” китабы, Бақы, 1988.

¹ Бах: “Литературнаја газета”, 13, 20 мај 1987-чи ил.

² Бах: “Југославские новости” гәзети, 1987-чи ил, N 2-4.

³ Богдан — Аллаһверди. Боголјубов — Аллаһсәвән, Богомоллов — Аллаһа ситајиш едән вә с. адлар Аллаһла бағлыдыр.

¹ Бах: “Правда” гәзети, 1 сентјабр, 1987-чи ил.

ИФТИРАЈА ЧАВАБ¹

“Комсомолскаја правда” гәзетинин 1988-чи ил 16 январ тарихли нөмрәсиндә хусуси мұхбир С. Романјукун “Аргументләр олмадан” адлы мөгаләсини охужуб тәәччүбләндим. Мөгаләдә “Әмәк коллективиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси вә милли тәрбијә” мөвзусунда Ғыргызыстанда кечирилән республика елми-практик конфрансында Чинкиз Ајтматовун чыхышы, милли дилдә ушаг бағчаларынын вә мәктәбләрин ачылмасы, ғыргызлар тәрәфиндән рус вә ғыргыз дилләринин өјрәнилмәси мәсәләләринә даир А. Токомбајевлә полемикада онун мөвгеји тәнгид едилир.

С. Романјук јазыр: “...Ч. Ајтматов һәмин конфрансын трибунасындан билдирир ки, бу иш (гејри-ғыргызлар үчүн ғыргыз дили дәрсләри — Б. В.) лүзүмсуздур вә ачы истәһза илә сорушур: “Әкәр ғыргызлар өз дилләрини билмирләрсә, көрәсән ғыргыз дилини өјрәнән руслар бу дилдә кимлә данышачаглар? Бу сөзләр архасында милли мөһдудийјәт вә милли тәкәббүр идејасы кизләнмирми?”.

Көрәсән, С. Романјукә нијә елә кәлир ки, бу сөзләр архасында мөһз милли мөһдудийјәт вә милли тәкәббүр кизләнир? Мәкәр ана дилинә, доғма мөдәнијјәтә мөһәббәт, онларын инкишаф етирилмәсинә гајғы, ана дилиндә ушаг бағчалары вә мәктәбләрин олмасыны истәмәк һәр бир халгын ән ади һүгүгү дејилми? Мәкәр һәр бир азад халгын бу ади, елементар һүгүгү тәләб етмәси милли мөһдудийјәт вә тәкәббүрмү демәкдир? Ахы, С. Романјук бир гәдәр әввәл, һәмин гәзетин 1987-чи ил 29 нојабр тарихли нөмрәсиндә белә бир факт кәтирмишди ки, Ғыргызыстанын пәј-

¹ Мөгалә “Комсомолскаја правда” гәзети редаксиясына вә УИЛК-КИ МК-ја көндәрилмишдир.

² Индики Бишкек.

тахты Фрунзедә² ғыргыз дилиндә чәми бир мәктәб вар! Бәс көрәсән, бу фачиәли факт нијә “һөрмәтли” мұхбири нараһат етмир! Ахы, белә факт һәр һансы харичи өлкәдә олсајды биз нә һәј-күј ғопарардыг?!

“Ч. Ајтматов да дахил олмагла ғыргызлар өзләри ушагла-рыны ана дилиндә охутмаг истәмирләр. Демәли, ғыргыз мәктәбләринә еһтијач јохдур”, — фикрини тәлгин едән мұхбирин мөвгеји тәәччүб доғурур. Әкәр о, объектив журналист-дирсә, нијә бу вәзијјәтин сәбәбини көрмәк истәмир, ону арашдырмыр?

Чох чидди сәбәбләр олмадан һеч бир халг, о чүмлөдән ғыргызлар өз ана дилиндән әл чәкмәз. Һәм дә унутмаг олмаз ки, сөһбәт зәиф инкишаф етмиш тајфанын вә ја халгын дилиндән кетмир, сөһбәт “Манас” кими епос јарадан бир халгын, өз әдәбијаты, кинематографијасы, мөдәнијјәт вә инчәсәнәт наилијјәтләри илә нәинки Совет Иттифагында, һәтта дүңјада танынан бир халгын дилиндән кедир. Бу халг өз ушагла-рыны ана дилин-дә охутмаг истәмир? Халг да өз ана дилиндән имтина едәрми? Бах, мәсәләнин дөһшәтли тәрәфи будур. Бојнуна әдаләти мұдафиә етмәк миссиясы көтүрән мұхбир бәс бундан нијә нараһат ол-мур? Јохса бу, она сәрф еләмир?

Балтиқјаны республикалары, Ермәнистан вә Күрчүстан истисна олмагла, галан республикаларда идарә ишләриндән тутмуш ичласлара, елми јығынчаглардан тутмуш бәдии шура-лара гәдәр бүтүн ишләр әсасән рус дилин-дә апарылырса, валидејн өвладынын кәләчәји наминә ону рус мәктәбинә вермәјә мәчбурдур. Ана дилли мәктәбләрә биканәлијин сәбәби бах будур! Бу әсас сәбәби көрдүјү вә бунун халг үчүн милли фачиә олдуғуну билди-ји һалда Ч. Ајтматовун һағлы тәләбинә елә инсафсызчасына һү-чүм едән Романјук вә ону дәрч едән гәзетин объективлијинә нә-чә инанмаг олар?

Бејнәлмиләтчилијин башлыча тәләбинә көрә халгларын бир-биринә һөрмәти гаршылыгы олмалыдыр. Бу мәсәләнин зәрури-лијиндән данышан мөһшүр һүгүгшүнас Ј. Кудрјавтсев јазыр: “Белә бир вәзијјәти мәкәр нормал һесаб етмәк олармы ки, бәрәбәр-һүгүглу бир милләтин нүмајәндәси (фәрз едәк ки, рус милләти-нин) он илләрлә онунла ејни бәрәбәрһүгүглу ди-кәр бир миллә-тин вәтәниндә јашајр вә һәтта чох вахт јүксәк вәзифәләр ту-

тур, лакин һәммин милләтин дилиндә ән ади шејләри өјрәнмәјә мацал тапмыр”¹.

Бу, бир јана, бәс ана дилини билмәјәнләрә нә дејәсән?

Тәәссүф ки, Азәрбајҗанда да вәзифә башында оланларын, дө-гиг елмләрлә мәшғул олан зијалыларын бир цоху ана дилини билмир. Мән бу јахынларда Азәрбајҗан ССР Али Советинин де-путаты кими сечичиләрин тапшырығыны һәлл етмәк үчүн Бақы шәһәр Ичраијә Комитәсинин сәдри О. Зејналовун гәбулунда ол-дум. О, мәнимлә ики кәләмә ана дилиндә даныша билмәди. Һал-буки Конституција үзрә республикада Азәрбајҗан дили Дөвләт дили кими тәсбит олунмушдур. Ана дилини билмир, өзү биләр. Амма ана дили дөвләт дили кими гәбул олунубса, дөвләт апар-тынын башында дуран бу адамын дөвләт дилини билмәмәсини нә илә изаһ етмәк олар?

Марағлы бурасыдыр ки, бу цүр милли ниһилистләр ана дили-ни билмәмәсиндән һеч олмаса хәчаләт чәкмир, әксинә, буну өз-ләри үчүн шәрәф вә үстүнлүк һесаб едилрәр. Билмәмәји үстүн-лүк сәймағ! Көрүн, ана дили нә гәдәр һөрмәтдән дүшүб ки, ону билмәк дејил, билмәмәк үстүнлүк сәйылыр.

С. Романјук Фрунзе Педагожи Институтунун досенти А. Василјевин апардығы бир експериментдән мисал кәтириб кәстәрир ки, рус дилиндә имла јазан 246 тәләбәдән 138 нә-фәри гејри-мәгбул гијмәт алыб. Тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, бу, тәләбәләрин рус дилинә биканәлијинин кәстәричиси де-јил, үмумән орта вә али мәктәбләримиздә тәдрисин зифли-јинин сүбүтудур. Она көрә ки, ејни експерименти русдилли факултә вә мәктәбләрдә апарсалар, јенә она јахын нәтичә аларлар. Мән буна да әминәм ки, әкәр һәммин експерименти ғырғыз дили үчүн апарсалар, онда јәгин ки, даһа фақиәли нә-тичә алынар.

Ғырғыз кәңчләринин чәми 4 фаизинин рус дилини билмәмә-синдән әсәбләшән мұхбир бәс өз ана дилини билмәјән ғырғыз-ларын нечә фаиз олмасы илә марағланыбмы? Мән мұхбирин һә-гигәтән бејнәлмиләлчи олдуғуна вә бу мәсәләдә объектив мөвге тутдуғуна онда инанардым ки, өз ана дилини билмәјәнләрин дә фаизини һесаблајыб буна да беләчә әсәбиләшәјди.

Һеч шүбһәсиз, рус дилини билмәк, һәм дә јахшы билмәк зә-руридир. Лакин мұәллифин “Рус дили ССРИ-дә үмумдөвләт ди-лидир” фикри биздә тәәччүб доғурур. Билмәк истәрдик ки, бу һөкмү мұәллиф һансы рәсми сәнәддән көтүрмүшдүр? ССРИ Конституцијасында белә бир маддә, белә бир мүддәә јохдур. Нә үчүн? Кәлин, В. И. Ленинә мұрациәт едәк: “Фәһлә демократија-сынын милли програмы беләдир: һеч бир милләтә, һеч бир дилә гәтијән һеч бир имтијаз верилмәмәлидир”.¹ 1977-чи ил октјаб-рын 7-дә гәбул олунмуш ССРИ Конституцијасынын 36-чы мад-дәсиндә охујуруғ: “Мұхтәлиф иргләрдән вә милләтләрдән олан ССРИ вәтәндашлары бәрәбәр һүгүглара маликдилрәр. Бу һүгүг-ларын һәјата кечирилмәси ССРИ-нин бүтүн милләтләрини вә халғларыны һәртәрәfli инкишаф етдирмәк вә бир-биринә ја-хынлашдырмағ сијасәти илә, вәтәндашларын совет вәтәнпәрвәр-лији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә олунмасы илә, ана дилиндән вә ССРИ-нин башға халғларынын дилиндән истифадә етмәк имканы илә тә’мин едилир”.

Тәәччүб доғуран одур ки, С. Романјук А. Токомбајевин дили илә “Комсомолскаја правда” сәһифәләриндә ашағыдакы кими арағызышдырычы мұһакимәләр ирәли сүрүр: “...Рус дили бүтүн өлкә мигјасына дөвләт дили һесаб едилир, елә буна көрә дә һа-мынын бу дили бидмәси мәчбуридир, јахуд “Рус дили ССРИ-нин үмумдөвләт дилидир”. Бу иддиалар өз маһијјәти е’тибары илә ингилабдан әввәлки гарақуруһчу, шовинист “Рус халғынын итти-фағы” тәшкилатынын руһуна јахындыр. Мә’лумдур ки, сон за-манлар “Памјат” ады алтында белә бир груп баш галдырмаға чәһд кәстәрир вә демәк лазымдыр ки, онлара кәсәрли чавабы вер-рән дә елә “Комсомолскаја правда” гәзети олмушдур.

Бејнәлмиләлчиликдән ағыздолусу данышан С. Романјук бил-мәлидир ки, “бејнәлмиләл” сөзү милләтләр бирлији демәкдир. Мұәллиф исә бир дилин тәблғи вә тәдрисиндән данышаркән мәһз бејнәлмиләлчилијин әсас шәртини позур. О јазыр: “Республикада бејнәлмиләл тәрбијәнин вәзијјәти барәдәки суала чаваб верәркән А. Токомбајев гејд етди ки, сон заманлар “милли мұс-тәсналы” вә “милли сечилмә” идејасы әмәлә кәлмәјә башла-мышдыр:

¹ Бах: “Неделја” гәзети, N 51, 1987-чи ил.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијаты, 23-чү чилд, сәһ. 471.

Чох күлмәлидир. Милли дилдә мәктәпләрин вә ушаг бағчаларынын ачылмасыны тәләб етмәк һәр халгын ән ади вә һаглы тәләби дејилми? Әкәр халгын өз ана дилиндә тәрбијә алмаг вә охумаг һаггы да јохса, о нә халгдыр? Бәс онда Октябр ингилабы бу халга нә кәтирибмиш? Ајтматов да өз чыхыш вә мөгаләләриндә јалныз буну тәләб етмишдир. Милли мәктәб вә ушаг бағчасы тәләб етмәк мәкәр “милли мүстәсналыг” вә “милли сечилмә” демәкдир?

30-35 иллик јарадычылығы боју даим бејнәлмиләчилији тәблиг едән, әсәрләринин әксәријјетини рус дилиндә јазан бир јазычыны кичик бир мөгаләдә “милли мәһдудийјәтдә” вә “милләтчилик”дә күнаһландырмаг ән азы савадсызлыг вә сјајси корлутдур. “Комсомолскаја правда” гәзетинин Гырғызыстан үзрә мүхбири олан бу адам узун илләр Гырғызыстанда јашамасына бахмајараг, көрәсән гырғыз дилини билirmi? Мән әминәм ки, Ајтматов рус дилини билдијинин онда бири гәдәр о, гырғыз дилини билмир. Инди көрүн, ким кимә “милли мәһдудийјәт” дамғасы вурур? Бурада бир ел мисалыны хатырлатмаг јеринә дүшәр: Кор кора кор демәсә, бағры чатлајар.

Мән тәкрат едирәм Ч. Ајтматовдан мүхбирин мисал кәтирдiji бу сөзләр тамамилә доғрудур: “Әкәр гырғызлар өз дилләрини билмәсәләр, көрәсән гырғыз дилини өјрәнән руслар бу дилдә кимлә данышачаглар?”

Мәкәр јалан дејир? Јаланын һәгигәт кими көзләрә дүртүлдүјү дурғунлуг дөврүндә белә јалан јазмајын, јалныз һәгигәти јаздыгына көрә тәкчә ССРИ-дә дејил, бүтүн дүнјада һөрмәт газанан вә севилән Ч. Ајтматов инди биздә демократијанын гол-ганад ачдыгы бир дөврдә јаланмы данышачагды?..

“Мәкәр дили ләғв етмәкми олар? Ахы, дил аерофлотун рејси дејил, ичтиман-тарихи кетегорија олуб һәр биримизин рә’јиндән асылы олмајараг јашајыр”, — јазыр Романјук. Бәли, дил доғрудан да ичтиман-тарихи кетегоријадыр вә киминсә шәхси рә’јиндән асылы олмадан јашајыр. Лакин, нәдәнсә, Романјук унудур ки, дил јалныз ондан истифадә едәндә, һәмин дилдә данышанда јашајыр вә инкишаф едир. Һәм дә дил тәкчә мәишәт мөвзусунда данышанда, садәчә олараг ондан истифадә едәндә јох, ондан дөвләт дили кими истифадә едәндә јашајыр. С. Романјук исә унудур ки, әкәр гырғыз дилиндә ушаг бағчалары олмәзсә, гырғыз

мәктәпләри олмәзсә, тәләбәләр дә, гырғыз дилини јашадан зијалылар да, јазычы вә алимләр дә, гырғыз мәдәнијјәти хадимләри дә олмәз. Һәлә ки, “Манас”ын, дили биртәһәр јашајыр. Белә кетсә, јашајачагмы? Зијалысы ана дилиндә данышмајан халгын нәинки дили, өзү дә өлүмә мәһкумдур. Бу ки, мә’лум һәгигәтдир.

Мәһз бу һәгигәти көрән, доғма дилинә бикәнәлији мүшаһидә едән бөјүк јазычынын нарахатлығына, вәтәндаш мөвгејинә е’тираз едән мүхбирин мөвгејини дүшүнәндә адамы дәһшәт көтүрүр.

О ки, галды А. Токомбајевин Ајтматова һүчумуна, бу, шәхси әдавәт вә шәхси интигам һиссиндән башга бир шәј дејилдир. Шәхси әдавәт һиссинә көрә чәкишмәдә, полемикада гәләбә чалмаг хатиринә мәнсуб олдуғу халгын ән ади һагына гаршы чыхан Токомбајевин “вәтәнпәрвәрлији” тәәссүф доғурур. Өз шәхси хејри үчүн халгынын дилинә гаршы чыхан бу адамын башга халгын дилинә, тарих вә мәдәнијјәтинә һөрмәт едәчәјинә инанмаг чәтиндир.

Адамлара шәхси-гәрәз һиссинә көрә милләтчилик дамғасы вурмағын ачы бәһрәләрини көрмүшүк. Ч. Ајтматов кими чағдаш дүнја әдәбијјатынын классикини бу дамға тутмаз, әкәр Токомбајев вә Романјук бу дамғаны вурмаг истәјирләрсә, унутмасынлар ки, дамға гајыдыб өзләринә дөјә биләр. Чүнки индики чәмијјәтимизә нә “милли нигилистләр” лазимдыр, нә дә милләтчиләр.

Нәһајәт, тәәссүф доғуран бир дә одур ки, һаггында данышдығымыз јазы гәзетдә охучулара “Биз бејнәлмиләчиләрик” (!) рубрикасы илә тәгдим едилир...

“Жәлин, ачыг данышаг” китабы, Бақы, 1988.

АНА ДИЛИ

(Бир мәктуба чаваб)

Чулфа районундан бир мәктуб алмышдым. Мәктуб мүәллифинин адыны гәсдән јазмырам. Чүнки мәктубуна верәчәјим чаваб бир гәдәр сәртдир. Анчаг онун галдырдыгы мәсәлә бу күн республикамыз үчүн чох вачиб олдуғундан ачыг мәктубла чаваб вермәк истәјирәм ки, мәсәләдән һамы акаһ олсун. Һәмин адамын мәктубуну ејни илә көчүрүрәм:

“Бәхтијар мүәллим, салам. Мән дә, јолдашым да ушаг һәкими ишләјирик. Бақыда охујаркән вә һазырда Чулфада ишләјәркән, јахуд башга бир јерә кедәркән, рус дилини билмә-мәјимиз үзүндән мүәјјән чәтинлик чәкирик. Она көрә дә ушагларымыз орта мәктәбдә рус бөлмәсинә гойдуг. Һәм дә **о вахт милли мәсәлә јох иди**. Инди бир тәрәфдән фикирләширик ки, Азәрбајчана рус дилини билән “али органлара” мәктуб, ја әризә јазаркән, јахуд халг елчиси кими али мәчлис-ләрдә данышаркән, бу дил лазымдыр. Бир тәрәфдән дә ән јахын достларым ушагларыны рус бөлмәләриндән чыхарыр. **Шәхсән мәним кәләчәјә инамым јохдур**. Инди дүнја көрмүш бир ағсагал кими бу мәсәләнин һәллиндә сизин мәсләһәтинизә еһтијачым вар... Бирчә чүмлә јазын, ушагларын мәктәбини дәјишим, ја дәјишмәјим. Һәр һалда **Сиз кәләчәји биздән јахшы көрүсүнүз**”.

Мән истәрдим ки, охучу бу зијалы јолдашын мәктубундакы гара шрифтлә фәргләндирилмиш чүмләләрә дигтәт јетирсин. “О вахт милли мәсәлә јох иди”. Јә’ни, демәк истәјир ки, ушагларымы мәктәбә верәндә Азәрбајчан дили һөрмәтли дејилди. Она көрә дә онлары рус мәктәбинә вермишәм! Бурдан белә чыхыр ки, о заман ана дили һөрмәтли олсајды, бу јолдаш јәгин ки, өвладларыны Азәрбајчан мәктәбинә верәрди!

Һалал олсун бу тачир психолокијасына! Киши вахта көрә ишкөрмә принципни кизләтмир вә сөзүнә давам едир: “Шәхсән мәним кәләчәјә инамым јохдур”: Јә’ни, демәк истәјир ки, инди ана дилинин һөрмәтә минмәси өтәри һалдыр, сабаһ јәнә бу дил һөрмәтдән дүшә биләр.

Көрүсүнүзмү, бурада да јәнә өз хејрини дүшүнүр. Бунунла белә, өзүнү дејил, мәни кәләчәјин јахшы көрән адамы һесаб едиб јазыр: “Сиз кәләчәји биздән јахшы көрүсүнүз”.

Мәним бу јолдаша чавабым беләдир: “Јох, әзизим, мән сәнин дүшүндүјүн мә’нада кәләчәји көрәндәрдән дејиләм. Әкәр белә олсајды, мән дә сәнин кими балаларымы вә нәвәләримиз Бақы шәраитиндә русдилли мәктәбә верәрдим. Мән буну еләмәмишәм. Амма сән бир шеји унутурсан ки, ана дили миллиәтин намуսудур. Намус исә палтар дејил ки, ону һаваја вә фәслә көрә дәјишсән. Ел демишкән, намусу итә атыблар, ит јемәјиб. Амма јејәнләр вар.

Барометр кими һаванын дәрәчәсини өлчәмәкдә сән даһа чох маһирсән. Анчаг мән бир шејә тәәччүб едирәм: Сиздә ки, вахта көрә иш көрмәк габилијәти бу гәдәр күчлүдүр, бәс нә әчәб бу вахта гәдәр јухары мәртәбәләрә дырмаша билмәмисиниз, ади һәким олараг галмысыңыз?

Сизә мәсләһәтим будур ки, јәнә һаваја көрә иш көрәсиниз, чүнки өзүңүз јазырысыңыз ки, сизин кәләчәјә инамыңыз јохдур. Инамыңыз јохдурса, халгын намусу вә гејрәти олан ана дилини истәдијиниз заман истәдијиниз дилә дәјишә биләрсиниз. Сизин кимиләр бундан өтрү дәрәд чәкмәјә биләр.

О ки галды мәнә, мәним бөјүк Фүзулиләри, Сабирләри вә Үзејир бөјләри јарадан халгымын кәләчәјинә дә, онун дилинә вә мәдәнијәтинә дә инамым чох бөјүкдүр.

Сиз һәлә ән ади бир һәгигәти билмирсиниз ки, Ана дили вахта көрә сечилмәмәли, Ана дили олдуғуна көрә бүтүн дилләрдән сечилмәли вә севилмәлидир. Вәтәни дә көзәл вә сәфалы олдуғуна көрә севмирләр. Јалһыз Вәтән олдуғуна көрә севирләр, еј вәтәнинин “узагкөрән” оғлу!

Нәһәјәт, сиздән бир хаһишим вар: Бөјүк рус педагогу Ушинскинин “Родное слово” (бизим дилимизә “Ана дили” ады илә чевирибләр) мөғаләсини дигтәтлә охујасыңыз, амма дигтәтлә!

“Шәнбә кечәсинә кедән јол” китабы, Бақы, 1991.

ЛƏЈАГƏТ

Лəјагəт һәр кəсин дəјəридир, инсанлыг сифəтидир. Лəјагəтини итирэн адам һәм дəјəрини, һәм дə инсанлыг сифəтини итирмиш олар. Буна кəрə дə һәр кəс илк нөвбəдə өзү өз лəјагəтини горуға бачармалыдыр. А. П. Чехов кичик гардашына јаздығы мөктубда дəјир ки, өз лəјагəтсизлијини анчаг бөјүк нағыл, кəзəлик вə тəбиəтин камиллији гаршысында дəрк етмəк олар... Адамлар гаршысында исə һəмишə өз лəјагəтини баша дүш вə гору.

Халгымызын бөјүк оғуллары јохсул јашасалар да, һəмишə өз лəјагəтлəрини баша дүшмүш, шəһлар, хаганлар гаршысында белə алчалмамышлар. Бөјүк шаирлəрдən бири дəјир ки, шаир гапысында падшəх бөјүклəрин бөјүјү, падшəх гапысында шаир исə кəдаларын кəдасыдыр.

Дүнја нə'мəтлəри үчүн вəзифə саһиблəринин гаршысында əјилмəмəк, өз лəјагəтини сахламаг улуларымызын кəлəчəк нəсиллəрə əн бөјүк вəсирјəти олмушдур. Белə олдуғу тəғдирдə сəлаһијəт саһиблəринин дə вəзифəsi, онлардан асылы оланларын лəјагəтини өз лəјагəти кими горумагдан ибарəт олмалыдыр. Өз сəлаһијəт үстүлүјүнү билдирмəк үчүн гаршысындакынын лəјагəтини алчалдан вəзифəли шəхс өзү билмəдən өз лəјагəтини дə алчалтмыш олур. Чүнки о, бу һəрəкəти илə тутдуғу вəзифəјə лəјиг олмадығыны кəстəрир.

Мə'нəви зəнкинлијин кəстəричиси олан шəхси лəјагəти мадын, мебел, комфорт кими мадди дəјəрлəрə дəјишəнлəрин өмүр јолу јалтаглыг вə кəлəлик дəјилən батаглыгдан кечир. Һəмин батаглығын чиркабына булашан адамда нə мə'нəвијəт олар, нə дə шəхси лəјагəт! Бир гəјда олараг өзүндən бөјүк гаршысында гујруг булајанлар өзүндən кичијə гəним кəсилиб ондан да єјни əјилмəни тəлəб едир.

Булар һəгигəтдир. Лакин əслиндə һеч кəс шəхси лəјагəтинин алчалдылмасыны истəмəз. Бə'зən инсан өзү истəмəдən ал-

чалмалы олур, даһа доғрусу, ону асылы олдуғу алчаг алчалдыр. Лəјагəт тапдананда, лəјагəт мə'јары итəндə исə инсанлыгдан сəһбəт кəдə билмəз.

Халг арасында белə бир мəсəл вар: мəрди гова-гова намəрд едəрлəр. Сон вахтлар бə'зи вəзифəли шəхслəр лəјагəтли, сағ адамларын шəхсијəт вə мəнлијини тапдалаја-тапдалаја онлары һəрмəтдən салырлар. Рəјонда бир нəмрəли вəзифəни тутан адам тəнгидолунмаз, “сəһвсиз”, тохунулмаз һесаб едилир. О исə јаранмыш вəзијəтдən суи-истифадə едир, өзүнүн “бир нəмрəлилијини” даһа да дəринлəшдирир. Бу вахт ашағы вəзифəлилəр арасында бир нəв сечилмə кедир: лəјагəтини итириб “бир нəмрəлијə” баш əјəнлəр вə мəнлијини үстүн тутуб, “бир нəмрəлијə” с'тираз едəнлəр. Тəбиидир ки, биринчилəр əјилə-əјилə јашамагда давам едирлəр. Икинчилəр исə сыхышдырылыр, əзијəт чəкир, кəзүмчыхдыја салыныр. Амма лəјагəтлəрини итирмир, өз дүзкүн јолларындан јайынмырлар. Кеч-тез исə һаг јəрини тапыр...

Бə'зən исə бүтөв бир коллективин тəлєјини рəһбəр вəзифə тутан бир лəјагəтсиз адама тапшырырлар. О да вəзијəтдən суи-истифадə едир, өзүнүн вə тəбелијиндə олан адамларын мəнлијини тапдалајараг, халгын, чəмијəтин сабаһыны дүшүнмүр.

Д. Бүнјадзəдə адына Азəрбајчан Халг Тəсəрруфаты Институ-ту бу чүр лəјагəтсизлијин вə өз мəнафəјини күдən бир груп адамын күдазына кетмəдими? Али мəктəби варланмаг мəнбəјинə чевирən бир груп лəјагəтсизин учбатындан о бəјда институт бағланмадымы? Нијə? Нијə институтда лəјагəтли, мəнлијинə һəрмəт едən адамлар тапылмады ки, вахтында бу тəһсил очагынын лəғв олунмасынын гаршысыны алсын? Əлбəттə, институтда лəјагəтини итирмиш адамлар олдуғу кими тəмиз, мəнлијинə һəрмəт едən ишчилəр, вичданлы алимлəр дə аз дəјилди. Амма кəрүнүр, биринчилəр онлары үстəлəмишди! Бах бу, бəладыр. Бу, фəчидир!

Əтən ил Али мəһкəмəнин сəјјар коллекијасы республиканын рəјонларындан бириндə рəгəмлəри шиширдəрəк дəвлəтин кўлли мигдарда пулуну мəнимсəмиш бир груп адамын чинајəт ишинə бахырды. Гəрибəдир ки, бир рəјонда єјни вахтда бир нечə јəрдə (!) мəһкəмə ичласы кедирди.

Чинајəткарлар бəд əмəллəрини өрт-басдыр етмəк үчүн сахта əмəк һағларыны, сахта “маашларыны” ади адамларын — колхозчуларын адына јазараг мəнимсəмишдилəр. Чинајəтин үстү ачы-

ларкөн төбин ки, о вахта гэдэр нә сахта “маашлар”дан, нә дө сахта чөдвөллөрө гол чәкиб пул мәннмсәжөн адамлардан хәбәри олмајан ади адамлар шаһид кими мөһкәмә ичласларына дө’вөт олунурдулар. Мөн о вахт адамларын бө’зиләринин сөһбәтини ешитмишдим. Адамлар мөһкәмәјө кетмөкдөн гәти имтина едирдиләр. “Ахы мөн нијә милисә, мөһкәмәјө кедим, — дејирләр, — ешидөн-билән нә дејәр”. Бу, ади адамын, ади колхозчунун вәзифәли шәхсин тутдуғу бөд әмәлләрә е’тиразы иди. Ән башлыча-сы исә бу, өз ләјәгәтини горумаг е’тиразы иди. Бир тикә чөрәјини өмрү боју һалаллыгга газанан колхозчу ләјәгәтини белә горужурду. Е’тимад кәстәриб вәзифәјө ирәли чәкилән нанкор исә ләјәгәтини итирә-итирә алчалмыш, мүттәһимләр күрсүсүндә әјләшмиши...

Бу әһвалатдан сонра һәмнин рајонда бригадир олмаг истәјән тапылмырды. Чүнки дүнәнки бригадирләр бир груп чинајәткарын торун дүшмүш, бу күн чөза алырды. Сабаһ да бу вәзијәтин тәкрат олмајачагына исә зәманәт верән јох иди...

Елә һәмнин рәгәм шиширтмә азарына тутулмыш рајонлардан бири дө Бәрдәдир. Бир нечә ил әввәлин сөһбәтидир. Республика Али Советинин сессиясында депутат кими чыхыш етмәлијдим. Һәмән әрәфәдә Бәрдәдә олмуш, ушаг евинин — јетим евинин һәјәтинин дө шумланыб памбыг әкилдијини өз көзләримлә көрмүшдүм. Шүбһәсиз, план далынча гачан рајон рәһбәрләри ушагларын ојнамасы үчүн һәјәт сахламајанда, о торпагы да шумлајанда нә вичдан әзабы чәкмиш, нә дө нараһат олмушдулар.

Мән сессияда чыхыш едәркән бу мәсәләдән данышдым, бу барәдә нараһатлыгымы билдирдим. Фасилә заманы кафеде һаһар едирдим. Елә бу вахт һәмнин мәсәләјө билаваситә чавабдеһ олан вәзифәли бир адам стола јахынлашыб мәнә деди:

— Хаһиш едирәм, кедин шаирлијинизлә мәшгул олун! Һараны әкирик-бичирик, биз биләрик, сизә нә?

“Биз биләрик!”. Инди дургунлуг илләри дедијимиз дөврүн ән бөјүк бәласы! Јә’ни, “јухарылар”, вәзифәлиләр биләр, “ашағылар”, “гара чамаат” исә билмәмәлидир!

Көрүрсүнүзмү, һаггында данышдығым адам о гэдәр һарынлашмышды ки, јетим ушагларын ојнамалы олдуғу бир парча торпагы өз вәзифә шөһрәтинә гурбан вермөкдән чәкинмирди. Һәтта әмәлиндән утанмаг әвәзинә мәнә, мәнним дедијим һәгигәтә

гаршы чыхырды. Мәнним е’тиразыма “шаир иши дејил” — дејирди. О нечә анламырды ки, үмумијјәтлә, “шаир иши” нәдир, шаир нә иш көрүр. Дикәр тәрәфдән, о, бир ади һәгигәти дө анламырды ки, мән сессияда шаир кими чыхыш етмирдим, халг елчиси кими, депутат кими данышырдым. Амма тәәссүф ки, о да депутат иди, о да халг елчиси иди. Јери кәләндә халгын адындан даныша да билирди...

Һәмнин вәзифәли шәхс дө сонралар шиширдилимиш рәгәмләрин күдазына кетди, өз ләјәгәтсизлијинин гурбаны олду. Кеч дејилми?

Јери кәлмишкән, гејд едим ки, мән бизим сечки системиндә ашкарлыг вә демократия принципләринин инкишаф етдирилмәси тәрәфдарыјам. Јерли советләрә өтән сечкиләрдә кечирилән эксперимент гајдасы үрәјимдән олду. Бир нечә намазед ирәли сүрүлсүн! Халг кими мәсләһәт билир, гој ону сечсин.

Биздә исә гәрибә вәзијәт јараныб. Филан вәзифәјө депутатлыг дүшүр. Филан вәзифәјө тә’јин едилдинсә, автоматик депутат да сечилирсән. Бу нә демөкдир? Мөкәр адамы вәзифәми депутат едир? Ахы бә’зән вәзифәјө ләјәгәтсиз адам да јол тапыр, амма беләсинин депутат олмасы, халгын адындан данышмасы фачиәдир.

Кәлин, бу барәдә дүшүнәк. Итирдикләримизи индики ашкарлыг вә демократия дөврүндә бәрпа едәк, сәһвләримизи дүзәлдәк. Јохса, инсанлыг вә ләјәгәт ме’јарыны бәрпа едә билмәрик.

Мәркәзи гәзетләрин бириндә дөһшәтли бир мәгалә охдум: 13 јашлы Саша мағазала нөвбәдә оларкән она хәбәр верирләр ки, хәстәханада јатан анасынын һалы хараблашмыш вә о, өзүнү дәрһал анасына јетирмәлидир. Ушаг өзүнү итирир. Алдығы шејләрин пулуну кассаја верәркән 25 гәпиклик кәсмијин пулуну вермәји унутур. Сатычы ону сахлајыр, милисә зәнк чалыр, ушағы милис идарәсинә апарырлар. Орада ушағы саатларла сахлајыр, акт баглајырлар. Саша анд ичир ки, хәстәханада анамын һалы дөјишдијиндән мән чашмыш, кәсмијин пулуну өдәмәји унутмушам. Ушаға инанмыр, она анкет долдутдуруп, дилиндән илтизам әлирлар.

“...Мән 5 нөмрәли мағазадан әрзаг аларкән кәсмик үчүн 25 гәпик вермәји унутмушам... Мән сөз верирәм ки, кәләчөкдә нечә заман, нечә јердә буну тәкрат етмөјәчөјәм”.

Бу формал жазы-позудан сонра ушагы бурахырлар. Ушаг ана-сына башына келен газаны билдирмир, ев келир, рижазиратдан сабаккы тапшырыгы халл едир, сонра тогасы ил өзүнү асыр.

Рижазират мәселәсини халл еден ушаг хәят мәселәсини халл едә билмир. Чыхыш жолуну өлүмдә көрүр!

Сиз ушагдакы дүзкүлүгүн дәрәчәсинә бахын, өлүм гаршысында сабаккы тапшырыгы јеринә јетирир, вичданы борчуну өдәјир. Өлүмә кедәркөн борчуну јеринә јетирен ушаг оғурлуг едәр-ми?

О, өлүмү илә шәхси ләјагәтини горујуб она вурулан оғру ләкәсини үстүндән атды. Тәһгир олунмуш 13 јашлы ушагын әлин-дән билдир башга нә кәлә биләрди?

Бу ушагын сәмимирјәтинә инанмајан, 25 гәпик үчүн она оғру дамғасы вуран мағазә ишчиләринин өзләри көрәсән, доғруданмы бу гәдәр тәмиздирләр?

Истинтаг көстәрир ки, бир нечә күн әввәл һәмән мағазанын дүз мин манат әскији чыхыбмыш. Бәлкә, онлар ушагын унутду-ғу 25 гәпиклә һәмин мин манат әскијин үстүнү өртмәк истәјир-мишләр. Чамаатын чибини кәсән оғрулар 13 јашлы кунәһсыз ушагы 25 гәпик үчүн данлајанда бәс нијә үрәкләри ағрымады? Ахы, оғру һамыны оғру биләр. Истинтаг заманы гәсәбәнин ми-лис рәиси нә дәсә јахшыдыр? “Биз тә’лиматын һансы бәндини позмушуг ки, бизи кунәһландырысыныз?”

Јох, јолдаш рәис, сән тә’лиматы позмамысан, бәс ушагын хә-јатыны нечә? Јалныз тә’лиматын гулу олан, хәстә анасынын дәр-диндән јараланан ушаг гәлбинин инилтиләрини дүмајан сәнин кими дашүрәклиләр инсан ләјагәтинин тохунулмазлыгыны, мү-гәддәслијини һардан билсин? Инсана һөрмәт үчүн әввәлчә өзүн инсан олуб, инсан гәлбинин дәринликләринә баш вурмагы ба-чармалыјдын.

Һәмин милис рәиси өлүмүндән сонра ушагын өз әли илә јаз-дыгы “мән сөз верирәм ки, кәләчәкдә һеч заман, һеч јердә буну тәкрат етмәјәчәјәм” сөзләрини охудуғу заман “кәләчәкдә” сөзү-нүн гаршысында бир ан да олса, дүшүндүмү? Һаны онун кәләчә-ји? 25 гәпијин гурбаны олан бу кәләчәји биз инди кимдән тәләб етмәлијик? Јох, бу кәләчәк 25 гәпијин дејил, инсан ләјагәтини анламамагын, гансызлыгын, вичдансызлыгын, нәһәјәт, ганун ады-на ганунсузлуғун гурбаныдыр.

Инди кәл, башгасынын дүзкүлүгүнә инанмајан, адамларә шүһә илә бахан, өзү оғру олдуғундан һамыны оғру көрән бу адамчыгазларын гаршысында ләјагәтини гору, көрүм нечә гору-јурсан?

Москваја кетмәк үчүн тәјјарәјә билет алмышдым. Хәстәлән-дијимә көрә билети гәјтармалы олдум. Аерокассада оғлуа де-јирләр ки, билет саһибинин паспортуну кәтирмәлисән. Паспор-ту көндәрдим. Бу дәфә дә дејирләр ки, ја билет саһибинин өзү кәлмәлидир, ја да е’тибарнама кәтирмәлисән. Бу, гәсдән адам инчитмәк дејил, нәдир? Јахуд, бу инамсызлыг нәдән өтрүдүр кө-рәсән?

Бунула әлағәдар, јери кәлмишкән, бир мәселәјә дә тохунмаг истәјирәм. Башга бир шәһәрә учмаг үчүн азы 10-15 күн әввәл-чәдән билет дәрдинә галмалысан. Бу нә үчүндүр? Шәһәрләр ара-сында кедиш-кәлиш еһтијачә көрә тәшкил олунмамышмы? Кө-рәсән, бу бојда өлкәдә тәјјарә чатмыр, јохса бензин? Һамысы ча-тыр, әјри мәгсәдләр үчүн гәсдән иши чәтинләшдириләр. Чүн-ки, учуш күнү үчүн артыг гијмәтә билет аланлары чох көрмү-шүк.

Вәзијәт елә кәтириб ки, ән ади шәјләри чох вахт миннәт вә хаһишлә әлдә едир, бу миннәт вә хаһишлә дә өзүмүздән асылы олмајараг ләјагәтимизи алчалтмаға мәчбур олуруг. Мүасир рус јазычысы Руслан Кирејев јазыр: “Ләјагәт! Горхурам елә бир вахт кәлә ки, изаһлы лүғәтләрдә бу сөзүн габағына “кәһнәлиб” јазә-лар”.

Имәчилик ел адәтидир. Дәдә-бабадан көрмүшүк ки, кәндә бу-лаг чәкиләндә, ја көрпү салынанда, јахуд да имкансыз бир адама ев тикиләндә, бир сөзлә, фәвгәл’адә бир мәселәдә кәнд чамаа-ты бир күн, ја беш күн әлбир олуб о иши баша чатдырыр. Ин-ди рајонун бүтүн пешә саһибләри — һәким, мүәллим, дәлләк, ашпаз, шакирд, пинәчи, сатычы мүнтәзәм оларәг имәчилик ады-на тарлалара төкүлүр, колхозчунун ишини көрүрләр. Бу нә де-мәкдир? Олмазмы, һәр кәс өз ишини көрсүн, һәр кәс өз вәзифә-сини јеринә јетирсин? План адына плансызлыг о јерә чатыб ки, бә’зи рајонларда тичарәт планы да “көстәришлә” долдурулур. Сатылмајан маллар мәчбури сатдырылып. Көстәришә көрә һәр идәрә өз ишчиләринә филан гәдәр халчаны алмаға мәчбур етмә-лидир. Идарә башчысы еһтијачы олуб-олмадыгыны сорушмадан

һәр ишчијә бир, ја ики халча “сатыр”, пулуну исә маашдан чыыр. Бу нә үсүлдүр? Адама да зорла мал сатарлар? Бәлкә, көс-тәриш верән мәним еһтијачымы мәндән јахшы билир?!

Инсанын еһтијачыны ондан јахшы билиб она зорла мал сатан-да аланын ләјагәти тапданмырмы? Инсана хејрини, шәрини көс-тәришлә билдирәндә әхлаг вә мө'нәвијјат позулмурму? Әхлаг ајаг алтына салынан халча гижмәтиндәдирми? Бунунла нәји алыб, нәји сатдығымызы дәрк едирикми? Нәтичәдә удурат, ја удузурут? Кәлин, бунун һесабыны чәкәк. Кәлин, инди балаларымызы дүшүнәк.

Бакынын дәнискәнары булварында буруғун үстүндә термометр вар. Бир дөфә ону нәвәмә көстәрмиш, һаванын истилик дәрәчәсинин онунла өлчүлдүјүнү ушаға баша салмышдым. Бу ил јајын исти күнләриндә ушаг буруғун үстүндәки термометрин нә үчүн сөндүјүнү сорушду. Әлбәттә, мән термометрин нә үчүн сөндүрүлдүјүнү билдирдим. Бақыда һәрарәт 40 дәрәчәни өтәндә һәмишә буруғун үстүндәки термометри сөндүрүрләр. Сәбәби һамыја мө'лумдур: һәрарәт 40-ы өтәндә шәһәрлә иш дајандырылмалыдыр. Чох доғру ганундур. Чүнки 40 дәрәчәдән артыг истиликдә көрүлән ишин бир фәјдасы да олмаз. Бу һағлы гануна әмәл етмәмәк үчүн термометр сөндүрүлүр. Инди мән һәгигәти тәблиғ едән бир јазычы, бир вәтәндаш вә нәһајәт, нәвәсини тәрбијә едән бир баба кими нәвәмә термометрин сөндүрүлмә сәбәбини олдуғу кими изаһ едә биләрәмми? Әкәр дүзүнү десәм, бу ушаг бөјүјүб ријакар олмајачағмы? Биз индидән она јалан, оғурлуг вә әјрилик дәрси өјрәтмирикми?

Кәлин, һеч олмаса ушағларымызы дүшүнәк. Онларын хәтри-нә инсанлығ ләјагәтимизи горујағ.

Дүз әјиләр, ғырылмаз. Һәјатын фәлсәфәси беләдир. Өмрүм боју чохлу әмәк адамы илә, алимлә, зијалы илә, инчәсәнәт устасы илә көрүшмүшәм. Онларла сәмили сөһбәт етмишәм. Нә јахшы ки, адамларын әксәријјәти һәјатын бу һәгигәтини дүзкүн анлајыр. Нә јахшы ки, чох адам ләјагәт ме'јарыны, ләјагәт өлчүсүнү јүксәк тутур, она сөчдә едир. Јохса, һәјат адиләшәр, чылызлашарды. Јохса, јашамағ да мө'насыны итирәрди...

“Кәлин, ачығ данышағ” китабы, Бақы, 1988.

ЈЕНИЈЕТМӘ ВӘ ЗАМАН БАРӘДӘ ДҮШҮНЧӘЛӘР

Инсанлығын биринчи шәрти, башлыча сифәти онун вәтәндашылығыдыр. Вәтәнини, халғыны севмәјән башға халғы вә башға өлкәни дә севә билмәз. Мәним мөһкәм әгидәмә көрә, бүтүн дүнјанын дөјәрли адамы олмағ үчүн илк нөвбәдә өз Вәтәнинин вәтәндашы олмалысан.

Сәнәтиндән асылы олмајарағ һәр кәс өз саһәсиндә Вәтәнә өвләдлығ борчуну вермәли, Вәтәнин гүдрәти үчүн сә'јини әсиркәмәмәлидир. Бөјүјән нәсил дә бу руһда тәрбијә едилмәлидир. Кәнч оғлан вә ғызлар дүнјаны вәтәндаш көзү илә көрмәји, вәтәндашлығ дүшүнчәләри вә һиссләри, вәтәндашлығ һәјәчаны вә нараһатлығы илә јашамағы бачармалыдырлар. Биз јазычылар, мүәллим вә валидәјнләр, бүтүн ичтимайјәт үмуми гүввә илә она наил олмалы-јығ ки, кәнч нәсил габағчыл идеаллара, инсанпәрвәрлијә, ата-баларымызын вәтәнпәрвәрлик ән'әнәләринә һәдсиз сәдагәт руһунда бөјүсүн. Шаир вә јазычынын китабы, мүәллимин чанлы сөзү ушағ вә јенијетмәләрин гәлбиндә јүксәк вәтәнпәрвәрлик һиссләри ојатмаға јөнәлмәлидир. Кәнчләримиз дәрк етмәлидирләр ки, онлар һәр шәјдән әввәл, вәтәндашдырлар, өз Вәтәнинин өвләдларыдырлар: Вәтәнин шәрәфи һәр кәсин шәхси шәрәфидир, инсанын ән улу, мүғәддәс борчу Вәтән борчудур.

Биз сәдәчә вәтәндаш јох, фәал вәтәндаш тәрбијә етмәкдән данышырығ, елә вәтәндаш ки, хејри, әдаләти, һәгигәти, шәрәфи ғызғын мүдафиә етсин, шәрә, лагәјлијә, икиүзлүлүјә, шәрәфсизлијә, идеја дүшмәнләримизә гаршы барышмаз олсун.

Бу да бир һәгигәтдир ки, әсл инсаны, вәтәндашы сәмијјәлән-дирән башлыча чәһәт онун мәсләки, инамыдыр. Бунсуз долғун мө'налы һәјат, һәгиги әмәк, Вәтәнә вә халға намусла хидмәт етмәк мүмкүн дејилдир.

Инсан инамы, әгидәси илә гижмәтләндирилир. Инам, әгидә, һәм дә шәхсијјәтин вәтәндашлығ јеткинлијинин мүһүм көстәричиси-дир: әгидәли адам горхмаз вә чүр'әтлидир, фәдакар вә ишкүзар-дыр; әгидәсиз исә әксинә, горхағ вә јалтағдыр, сөјүд ағачы кими тез-тез о тәрәф бу тәрәфә әјилир, белә адамын өз әгидәси, өз сө-

зү жохлур, севкиси дө, нифрәти дө бәлли олмур, өз варлыгыны бир “сағ ол” а сатмаға, јери кәләндә думан кими әјилмәјә, инсанлыг шәрәфини мә’дәсинә једирмәјә һазырдыр. Беләләринә јүксәк вәтәндашлыг дүғулары вә әмәлләри јаддыр, бир сөзлә, инсани һиссләр јаддыр. Инсан инам демәкдир, о, инамын өвләдыдыр.

Инсан инамла јашајыр, инамла да кәләчәјә аддымлајыр. Әдәләтә вә һәгигәтә инам чәмијјәтимизин һәр бир үзвү үчүн, о чүмләдән бөјүјән нәсил үчүн дө јол кәстәрән бир мајакдыр, һәјат компасыдыр. Инам, әгидә тәрбијәси јеткин шәхсијјәтин формалашдырылмасынын әсасыны тәшкил едир. Әгидәси чилаланмамыш, мөһкәмләнмәмиш кәнч әсл шәхсијјәт, вәтәндаш ола билмәз. Әгидә, инам инсан һәјатына рәһбәрлик едир, она јөн верир. Инсанын идеја-сијаси вә әхлаги идејалара мөһкәм инанмасы, әгидә бағламасы онун һәмин истиғамәтдә дүзкүн һәрәкәт етмәсинә, чәтин анларда өзүнү итирмәмәсинә, мәрд вә мүбариз олмасына көмәк кәстәрир. Идеја һәјаты, јүксәк мә’нәви һәјат инсан фәәлијјәтинин дахили енерјисини тәшкил едир. Бә’зи адамларда, о чүмләдән јенијетмә вә кәнчләрдә мүшаһидә олуан әхлагымыза зидд һәрәкәтләрин көкләрини мөһз бурада — зәнкин идеја һәјатынын олмамасында, һәр шејә лагәјдликдә, арзу вә амалларын бәситлијиндә, егист һиссләрлә јашамагда — анчаг өзү үчүн, өз шәхси тәләбатларыны өдәмәк үчүн јашамаг мејлиндә ахтармаг лазымдыр. Әкәр һәлә һәјата бахышы, әгидәси, мә’нәви идеаллары мөһкәмләнмәмиш тәк-тәк јенијетмә вә кәнчләр һәјата шәхси мејлләр көзлүјү илә бахарса, јемәк-ичмәк, дөбдөбәли һәјат сүрмәк онларын һәјат идеалына чевриләрсә, бу, тәрбијәнин әсл фәләкәти оларды. Мәктәб, аилә, әдәбијјат вә инчәсәнәт, бүтүн ичтимајјәт кәнчләри јүксәк идеалларга, бәшәри һиссләрлә, вәтәндашлыг дүғулары илә јашамаға һазырламалыдыр. Идеја! Мә’нәви тәрбијәнин әсас вәзифәсини мән бунда көрүрәм.

Һазырда, чошгун елми-техники тәрәгги дөврүндә бу вәзифәнин әһәмијјәти азалмыр, әксинә, гат-гат артыр. Дејирләр ки, XXI әср роботлар әсри олачаг. Мән буна инанырам. Анчаг бу да мә’лумдур ки, индидән истәһсал просеси кетдикчә даһа чох автоматлашыр, роботлашыр. Бу иш интенсив шәкилдә давам едир. Лакин техника нә гәдәр инкишаф етсә дө ону јарадан, идәрә едән инсандыр. Ән мүкәммәл техника белә һазырлыгсыз адамын әлиндә лазымы сәмәрә верә билмәз, тез сырадан чыхар. Оudur ки, истәһсал просесиндә, үмумијјәтлә, чәмијјәт һәјатында инсан амили мүһүм рол ојнајыр. Бу саһәдә әдәбијјатын ролу бөјүкдүр. Әдәбијјат гүдрәтли тәрбијә васитәсидир; о, инсанын дүңјакөрүшүнүн, һәјат идеалларынын, мә’нәви әләминин формалашды-

рылмасында, бир вәтәндаш кими јетишмәсиндә кениш имканлара маликдир. Тәсәдүфи дејил ки, әдәбијјаты “һәјат дәрслији”, “инсаншүнаслыг елми” адландырырлар. Мүәллим дө тәрбијә едир, јазычы да. Лакин онларын һәр бири өзүнәмәхсус васитәләрдән истифадә едир: мүәллимин сөзү билаваситә ушаг шүүруна тә’сир едирсә, бәдини әдәбијјат өз чанлы образлары илә даһа чох гәлбә нүфуз едир, онун васитәсилә шүүра тә’сир кәстәрир. Әтраф әләми, сијаси вә мә’нәви идејалары ағылла вә үрәклә дәрк етмәк исә тәрбијә ишиндә чох мүһүм шәртдир, һисс вә ағыл бирләшәндә идејалар даһа јахшы дәрк олунур, даһа тез инама вә әгидәјә чеврилир. Оdur ки, һәм мүәллим, һәм дө јазычы инсанын гәлбинә вә ағына гита вермәлидир; ону дүшүндүрмәји, һәм дө һәјәчанландырмағы бачармалыдыр. Әлбәттә, бурада сөһбәт бәсит һиссләрдән јох, үмдә, ән күчлү һиссләрдән — вәтәндашлыг гүруру, севинчи, мәс’улијјәт, вәтәндашлыг борчу, ләјгәти, шәрәф вә вүғар һиссләриндән кедир. Јүксәк әхлаги вә сијаси идејалары шүүра чатдырмаг инсаны вәтәндашлыг һәјаты әләминә дахил етмәк демәкдир. Белә вачиб һиссләрлә, идеалларла тәрбијә едиләнләр елми-техники тәрәггинин тәләбләрини даһа јахшы јеринә јетирәр, чәмијјәтә даһа чох фәјда верәр, өзләри дө хошбәхт оларлар.

Бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан јүксәк идејалы бәдини әсәрләр јаратмаг үчүн сәнәткарын өзүнүн вәтәндашлыг мөвгәји, халгла бағлылығы, өз халгынын тарихиндән, ән’әнәләриндән гидаланмасы аз рол ојнамыр. Сәнәткар нә гәдәр өз халгынын тарихинә, руһуна көк атарса, бир о гәдәр учалар. Тәбиәтин гануну да беләдир: көкү торпағын дәрин гатларына кедән ағач даһа чох бөј атыр. Пушкин, Балзак, Сабир, Ү. Һачыбәјли, С. Вурғун белә учалмајыбмы? Даһи Пушкин өз дәјәсинин тәрбијәсиндән, онун данышдығы рус халг нағылларындан јетишмишдир. Амма вахтилә Русија аиләләриндә вә мәктәбләриндә тәрбијәчилик едән он минләрлә франсыз вә алман дәјәси Русијада бир Пушкин јетишидрә билмәди.

Мүасирләримиздән дүңјача танымышыр гыргыз јазычысы Чинкиз Ајтматову көтүрөк. О да әсл халг гәјнағындан чыхмышдыр: көрпәлији халг ичәрисиндә, чобанлар арасында кечмишдир. “Манас”дан тәрбијә алмышдыр. Тәпәдән-дырнагадәк гыргыздыр. О, дүңја шөһрәти газанмыш әсәрләриндә дө халг руһуну, халг психолокијасыны вә ән’әнәләрини әкс етдирир.

Луи Пастер дејир ки, елмин вәтәни жохдур, амма алимин вәтәни вар. Алим билмәлидир ки, һансы халга, өлкәјә гуллуғ едир вә нијә гуллуғ едир. Бу сөзләри ејни илә сәнәткарларга да, јазы-

чы вә шаирләрә дә, мүәллимләрә дә шамил етмәк мүмкүндүр. Вәтәндаш олмајан шәхс нә әсл мә'нада јазычы, нә дә мүәллим ола биләр. Бу һисс исә ушағлыгдан тәрбијә олунмалыдыр.

Мә'лумдур ки, бүгүнкү мәктәбиләр кәлән әсрин әмәкчиләри олачағлар, әсрин әзәмәтли вәзифәләрини онлар јеринә јетирәчәкләр. Кәңч нәслин һәјата вә әмәјә һазырланмасы, һәртәрәфли вә аһәңкдар инкишафы, өзләринә шуурлу сүрәтдә пешә сечмәләри инди һәмишәкиндән даһа чох актуаллыг кәсб едир.

Мән Азәрбајҗан ССР Али Советинин депутаты кими кәңчләрин тәрбијәсиз үзрә даими депутат комиссијасынын үзвүјәм. Одур ки, бу мәсәлә елә мәним халғ елчиси кими бирбаша вәзифәмә дахилдир. Кәңчлијин бир хүсусијәти дә ондан ибарәтдир ки, онлар һәмишә тә'сирдә олурлар, даһа доғрусу, кәңчлик өзүнү һәмишә кимсә охшатмаға чалышыр. Биз әдәбијатта кәлдијимиз заман өзүмүзү Сәмәд Вурғуна охшатмаға чалышырдыг. Тәк әдәбијатда јох, һәјатда да ондан өјрәнирдик, һәтта һәрәкәтләрини дә тәғлид едирдик. Орта мәктәбдә охудуғум илләрдә мүәллимим Ибраһим Чәфәри тәғлид едирдим. Онун данышыг тәрзи, әдәбијатта олан бөјүк мәһәббәти, чылғынлыгы бизи магнит кими өзүнә чәкирдил. Бу мисаллары она кәрә чәкирәм ки, кәңчлик дөврүмүздә бизим тәғлид етдијимиз белә адамлар вар иди. Вај о кәңчлијин һалына ки, онун тәғлид едиләчәји адамлар олмасын! Буна кәрә дә кәңчлији ләјәгәтли кәрмәк истәјириксә, кәрәк биз өзүмүз ләјәгәтли олаг. Әкәр евдә ата-ана, мәктәбдә мүәллим, ичтимаи јерләрдә ағсағаллар өзләрини тәғлидә ләјиг апара билмәсә, ағылда, давранышда, әмәјә мүнәсибәтдә, идеја-мә'нәви бахышларында јүксәк сәвијјәдә дурмаса, бизим кәңчликдән ләјәгәт уммағымыз јерсиздир. Тәрбијәсиздән нә тәрбијә көзләмәк олар! Она кәрә дә мән тәрбијә мәсәләсиндә биринчи нөвбәдә бөјүкләрин ләјәгәтли олмасыны вачиб һесаб едирәм.

Кәңч нәслин һәјата вә әмәјә даһа јашшы һазырланмасы мәсәләсинә кәлинчә, гејд етмәк лазымдыр ки, бу мәсәлә мәктәби вә аиләни јох, һамыны чидди дүшүндүрүр. Өлкәмиздә һәјата кечирилән мәктәб ислаһатынын да башлыча идејасы мәһз ушағ вә јенијетмәләрин әмәк тәрбијәсини вә пешә һазырлығыны көкүндән јашылашдырмагдан ибарәтдир. Лакин бу ислаһат да һәлә елә бир сәмәрә вермир. Чүнки бу ислаһатын өзүндә дә гүсурлар аз дејил.

Кизли дејилдир ки, мәктәби битирән оғлан вә гызларын бир гисми өзләринә әмәк сәһәси, һәјат јолу сечмәкдә сәһвләрә јол верир. Бә'зән тәсадүфи пешә сечмәк һаллары, кәңчләрин марағ вә габилитетинә зидд оларағ кор-тәбии шәкилдә али мәктәбләрә ахыны мүһәһидә олунур. Пешә сечмәк ишиндә белә тәсадүф-

ләр, сәһвләр һәм кәңчләр үчүн, һәм дә чәмијјәт үчүн зәрәрдир. Кәңчләримиздә сәдә пешәләрә марағ ојатмағ, онлара өз мејл вә габилитетләрини, һәбелә чәмијјәтин тәләбатыны нәзәрә алмағла шуурлу һәјат јолу сечмәкдә көмәк кәстәрмәк лазымдыр. Әлбәттә, бу мүһүм мәсәләни тәкчә мәктәбин үзәринә атмағ олмаз. Бу ишдә база мүүссисәләринин әмәк коллективләри, ичтимаијјәт, елм, мәдәнијјәт вә јарадычылыг тәшкилатлары јакыннан иштирак етмәлидир. Кәңчләрин нәзәриндә сәдә пешәләрин нүфузуну јүксәлтмәкдә јазычы вә шаирләримиз чох иш кәрә биләр. Чәмијјәтимиздә сәдә пешәләрин ролу, әмәјин вә әмәк адамларынын әзәмәти мәктәбин тәрбијә ишиндә дә, бәдии әсәрләрдә дә өзүнә ләјигли јер тутмалыдыр. Мән вахтилә "Сәдә адамлар" поемада бу мәсәләдән бәһс етмишәм:

Јохдур вәзифәнин, ишин, сәнәтин
Бөјүҗ-кичији зәмәнәмиздә.

Һәгигәтдә дә чобан олуб ән али мәртәбәјә јүксәлмәк мүмкүндүр. Алим адыны алыб рәзил көкә дүшмәк дә олар. Һәр шеј пәшәнин дүзкүн сечилмәсиндән, инсанын әмәјә мүнәсибәтиндән, зәһмәтсөврлијиндән асылыдыр. Пис һәким олмағданса, бачарылыг фәһлә олмағ мин дефә јашыдыр. Һалал әмәји илә јашајыб-јарадан зәһмәт адамларымыз өз фәннини билмәјән савадсыз мүәллимдән вә савадсыз алимдән гат-гат үстүндүр.

Кәңчләрлә пешәјөнүмү ишини елми әсасда вә чидди системдә гурмағ лазымдыр. Кәңчләри һәјата, әмәјә һәм зәһни вә физики чәһәтдән, һәм дә мә'нәви-психоложи чәһәтдән һазырламағ вачибдир. Мәктәби битирән һәр бир кәңч билмәлидир ки, о, һансы әмәк үчүн јарарлыдыр, һансы сәһәдә Вәтәнә, халға даһа јашхы хидмәт едә биләр вә даһа чох фәјда верә биләр.

Мәктәбдә бүтүн тә'лим-тәрбијә иши шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәңкдар инкишафыны тә'мин етмәјә, һәр бир кәңчә өз гүввә вә габилитетинә ујғун пешә тапмағда көмәк кәстәрмәјә, әмәјин вәтәндашлыг башланғычыны дәрк етдирмәјә јөнәлдилмәлидир. Бурада мүәллимин һазырлығындан, онун шәхсијјәтиндән чох шеј асылыдыр.

Мүәллим илк нөвбәдә мә'нәви тәмизлик тимсалы олмалыдыр. Мәктәбин әсас вәзифәси тәрбијә вәзифәсидир. Демәли, мүәллим, һәр шејдән әввәл тәрбијәчидир, о, јетирмәләринин ағлыны, гәлбини, характерини, дүңјакөрүшүнү тәрбијә етмәлидир, ләјәгәтли вәтәндашлар јетишдирмәлидир. Бунун үчүн мүәллимин бөјүк вәтәндаш үрәји олмалыдыр. Вәтәни, онун тарихини, мәдәнијјәтини, дилини, әдәбијјатыны билмәјән, севмәјән, даһа доғрусу,

өзү биринчи нөвбәдә вәтәндаш олмајан мұәллим өзү нечә вәтәндашлар јетишдирә биләр?! Һәр бир мұәллим, тәдрис етдији фәндән асылы олмајарағ, ушағ вә јенијетмәләри Вәтәнә намуслу хидмәт етмәјә һазырламалыдыр. Һәр шеј бурадан башлајыр. Елм, билик сонракы мәсәләдир. Мән инанмырам ки, бир адам јахшы вәтәндаш ола, амма ејни заманда савадсыз ола; вәтән севкиси мұтләғ ону өз билијини артырмаға кәтириб чыхарачағдыр.

Мән бунунла мұәллимин өјрәтмә вәзифәсини мөһдудлашдырмағ истәмирәм. Биликсиз мұәллим ишыгсыз чырағ, гурујан булағ кимидир. Савадсыз мұәллим олмағ ән бөјүк чинајәтдир; о, нечә-нечә ушағ нәслини шикәст едә биләр, чәмијјәтә нә гәдәр “зәј мөһсул” верәр. Одур ки, мұәллим кадрларынын һазырланмасына чох бөјүк дигтәт вә мәс’улијјәтлә јанашмағ лазым кәлир.

Мұәллим үчүн вачиб кејфијјәтләрдән бири өз сәнәтинә, фәннинә вә ушағларә мөһәббәтин олмасыдыр. Белә мөһәббәтдән мөһрум олан шәхсләрдән (онлар нә гәдәр һазырлығлы олсалар да!) јахшы мұәллим чыхмаз. Әсл мұәллим өз фәннинин вурғуну олмалы, бу севкини, вурғунлуғу јетирмәләринә дә ашыламағы бачармалыдыр. Јахшы дејибләр ки, өзү алышмајан башғасыны да јандыра билмәз.

Мәктәбдә охудуғум илләри хатырлајырам. Әдәбијјат мұәллиминиз Ибраһим Чәфәр әдәби сималардан, бәди әсәрләрдән һиссиз, һәјәчансыз даныша билмәзди. Һеч јадымдан чыхмаз. Бир дәфә дәрсимиз Мөһәммәд Һадидән иди. Мұәллим үрәк ағрысы илә онун һәјатындан епизодлар данышырды. Дејирди ки, бөјүк шаир күчәләрдә доланыб ше’рләрини сатырмыш. Өлүб, лакин инди дә мәзарыны тапа билмирик. (Сонралар Мөһәммәд Һадинин мәзары тапылмышдыр: шаир Кәнчәдә дөфн едилмишди — Б. В.). Буну дејиб үзүнү кәнара чевирди. Көрдүк чийинләри атылып. Билдик ки, мұәллим ағлајыр. Чох чәкмәди ки, о, дәрсин ортасында синфи тәрк етди. Мән дә онун далынча чыхдым. Көрдүм, пәнчәрәдән бахыб көзүнүн јашыны силир. Мән мұәллимә јахынлашыб ағламағынын сәбәбини сорушдум. О мәнә бахмадан деди: “Кет бурдан. Сән нә анлајырсан ки, сәнә нә дејим?” Мән дә бир шүбһә јаранды: көрәсән Һадидә нә һикмәт вар ки, мұәллим мәнә демәди. Кечә-күндүз Һадини мұғалинә етмәјә башладым. Һәмин аңлардан мұәллимин мөним үрәјимдә Һади тохуму, вәтәндашлығ тохуму сәпди...

Бах, әсл мұәллим, вәтәндаш-мұәллим белә олар; өзү јана-јана јандыра. Онда тәдрисин дә, тәрбијәнин дә ролу бирә-беш артар. Беләләринә исә вәтәндаш тәрбијә етмәји чанла-башла тапшырмағ олар.

“Кәлин ачығ данышағ” китабы, Бақы, 1988.

КӨРҮШЛӘР, МӘКТУБЛАР, МУСАҢИБӘЛӘР

**АЗƏРБАЙҶАН ПРЕЗИДЕНТИ ҺЕЈДƏР ƏЛИЈЕВ
ХƏСТƏХАНАДА ХАЛГ ШАИРИ БƏХТИЈАР ВАҺАБЗАДƏ
ИЛƏ КӨРҮШМҮШДҮР¹**

Һејдәр Əлијев: Биз сәни Түркіјә мұаличәјә көндәрдик ки, сағалыб кәләсән. Кәләндән сонра дедин ки, һәр шей јажшыдыр. Инди нечә олду ки, јенә дә хәстәләндин?

Бәхтијар Ваһабзадә: — Сиз мәни Түркіјәјә көндәрдиниз. Мәни Анкаранын “Нүмунә” хәстәханасында чох јажшы гаршыла-дылар. Мән орада Чүмһур Башканы С. Дәмирәлин, бурада да си-зин гәјгы вә нәзарәтиниз алтында мұаличә олунурам. Ики өлкәнин президентләринин гәјгысы илә әһәтә олунан бир шаирин даһа чох изтираб чәкмәсини мән дә һеч чүрә анлаја билмирәм (Жүлүшмә).

Түркіјәдә һәким простат вәзини кәсиб, лакин азча һиссәси галыбмыш, о да әнкәл јарадыб. Мән Түркіјәдән Бақыја гәјыдан-дан сонра Сизә дә зәнк етдим. Бир мүддәтдән сонра Түркіјәдә мәни мұаличә едән һәкимлә телефонла әләгә сахладым. О деди ки, дүзәлчәк.

Сонра көрдүм ки, дүзәлмир. Сонра АзәрбајҶан Милли Мәч-лисинин үзвү, профессор Судеиф Имамвердијевә мұрачиет ет-дим. Бахан кими деди ки, јенидән әмәлијјат кечирмәк лазымдыр. О, әмәлијјат кечирди, Простат вәзинин галан һиссәсини кәсиб көтүрдү. Инди 2-3 күндүр өзүмү јажшы һисс едирәм.

Һејдәр Əлијев: — Јахшы, гој һәким кәлиб мә'лумат версин, көрәк вәзијјәт нечәдир?

Судеиф Имамвердијев: — Чәнаб Президент, икинчи күн әмәлијјат кечирмишик. Бу әмәлијјат һәр чәһәтдән чох јажшы кечди. Түркіјәдә бу простат вәзини апаратла көтүрмәк чәтин олуб. Јә'ни техника елә наһијәдә јерләшән вәзи там тәмизләјә

¹ 1997-чи ил јанварын 19-да президент **Һ. Əлијев** Хәзәр һөвзәси хәстәханасында јатан шаири көрмәјә кәлмишидр.

билмир. Везин орада галмыш һиссәси гапама ярадырды, бу исә нараһатлыға сәбәб олурду. Бәхтијар мұәллимин вәзијјәти дә она көрә күндән-күнә писләширди.

Бу әмәлијјаты елә-белә кечирмәдик. Әввәлчә, јахшыча јохладыг, апаратла бахдыг. Көрдүк ки, манеә вар вә әмәлијјат кечирбә һәмнин артыг һиссәни көтүрдүк.

Инди Бәхтијар мұәллимин вәзијјәти күндән-күнә јахшылашыр. Биз дүшүнүрүк ки, бу вәзијјәт кет-кедә даһа да јахшылашаҗаг. Мұәличә јүксәк кејфијјәтлә, дүшүнүлмүш гәјдада апарылып. Бәхтијар мұәллим өзү дә разыдыр ки, вәзијјәти күндән-күнә јахшылашыр. Иншааллаһ, һәр шеј јахшы олаҗаг.

Бәхтијар Ваһабзадә: Һејдәр мұәллим, Аллаһ Сиздән разы олсун. Мән Сизә миннәтдарам. Јашар Әлијев мәннимлә бурада мұәличә олунур. Онун да үзәриндә әмәлијјат кечирилиб. Сизин Азәрбајҗанда әввәлки рәһбәрлијиниз дөврүндә Кәнчәдә халг һакими ишләјиб. Инди дә һүгүг-мұһафизә органларында чалышыр. Ичазә верин, Јашар мұәллим мәнним “Республика” гәзетиндә дәрч олунмуш мұсаһибәми Сизә охусун.

Јашар Әлијев: Чәнаб Президент, биз Бәхтијар Ваһабзадә илә достуг. Хәстәлијимиз бир вахта дүшүб. Мәнним дә үзәримдә әмәлијјат кечирилиб. “Республика” гәзетиндә дәрч олунмуш бу мұсаһибәнин сәрлөвһәси беләдир: “Халг шаири Бәхтијар Ваһабзадә: “Сессияны чағырмаг шәхси тәшәббүсүм иди”.

Мұхбир 1990-чы илин јанвар һадисәләри илә әлағәдар белә бир суал верир: Бәхтијар мұәллим, Сизчә о вахт Азәрбајҗана гүввәтли бир адам рәһбәрлик етсәјди, бу гырғын төрәјәрдимиди?

Бәхтијар мұәллим бу суала белә җаваб вериб:

— Мән белә һесаб едирәм ки, јох. Билирсән, ај оғул, милли ганы олан, гүввәтли шәхсијјәт олан, вәзифә столундан горхмајан адам белә бир ишә гәтијјән гол гәјмазды. Ермәниләр бу ишә чоһдан һазырлашмышдылар. Онлар Горбачовун әли илә Һејдәр Әлијевин һакимијјәтдән узағлашдырылмасына наил олан кими даһа да фәаллашдылар. Әкәр о заман Һејдәр Әлијев Азәрбајҗана рәһбәрлик етсәјди, бу гырғын олмазды. Һеч кәс белә бир ишә чәсарәт етмәзди. Јери кәлмишкән, мән Түркијәдә мұәличә олунаркән өлкә президенти Сүлејман Дәмирәл чәнаблары төрәфиндән гәбул едилдим. Онда Лиссабонда олан һадисәдән хәбәрим јох иди. Сүлејман Дәмирәлдән бу барәдә сорушдум. О, Һејдәр

Әлијевин Лиссабонда көрдүју ишләрдән, чевикликлә, чәсарәтлә дипломатик кедишләр едәрәк 52 дөвләтин дәстәјини алмаға нечә наил олмасындан данышараг деди ки, “Һејдәр Әлијевин гәдрини билин”.

Чәнаб Президент, Сүлејман Дәмирәл илә көрүшүмдә о мәнә деди ки, мәнним Азәрбајҗан зијалыларындан бир төвәгтәм вар, Һејдәр Әлијев илә гәјмајын, она јардымчы олун.

Һејдәр Әлијев: — Сағ олун. О да сағ олсун. Сиз дә сағ олун. Амма кимин дәстәк вериб-вермәмәси әһәмијјәтли дејил, мән өз ишими апарырам.

Бәхтијар Ваһабзадә: — Һејдәр мұәллим, Франса сәфәриниз нечә кечди?

Һејдәр Әлијев: — Франсаја сәфәрим чоһ јүксәк сәвијјәдә кечди. Франса-Азәрбајҗан әлағәләринин инкишаф етдирилмәси үчүн чоһ јахшы данышыгларымыз олду. Франсанын президенти Жак Ширакла чоһ мараглы сөһбәтләримиз олду. Харичи ишләр назири илә вә дикәр назирләрлә, сенатын, парламентин сәдрләри илә, Франсанын ән јүксәк вәзифәли адамларынын һамысы илә көрүшләримиз, данышыгларымыз олду. Биз орада Јелисеј Сарајында Жак Ширакын вә мәнним иштиракымла бешинчи нефт мұтавиләсини имзаладыг.

Бәхтијар Ваһабзадә: — Франсанын Минск групуна һәмсәдрлији мәсәләси дә мұзакирә олундуму?

Һејдәр Әлијев: — Бу мәсәлә илә әлағәдар мұрәккәб данышыглар олду. Анчаг бу данышыглар һәлә давам едәчәк. Көрәк, сонра нечә олаҗаг.

Бәхтијар Ваһабзадә: Аллаһ јахшы еләсин.

Һејдәр Әлијев: Билирсиниз, Азәрбајҗанын сәһијјәси, һәкимләри јүксәк сәвијјәдәдир. Адам бә’зән өзүнүнкүнүн гәдрини билмир. Мән һәлә 70-чи илләрдә дә республикаја рәһбәрлик едәркән көрүрдүм ки, бизим танынмыш мұхтәлиф адамлар белә бир хәстәлик һагтында тез-тез шикајәтләнирдиләр. Мән дә көмәк едирдим, республикамызын чәрраһлары белә әмәлијјатлар кечирдиләр вә чоһ јахшы нәтичәләр дә әлдә едирдиләр. Һагтына демәк лазымдыр, о вахт Москвада да чоһ јүксәк сәвијјәли мұтәхәссисләр вар иди.

Бәхтијар Ваһабзадә: Мұтәхәссисләрин һамысы орада јетиширди.

Ҳејдәр Әлијев: Бәли, һамысы орада җетиширди. Судеиф Имамвердијев дә, орада җетишиб. Азәрбајҗанын ән бөјүк урологу Чавадзәдә дә, Имамвердијев дә, башгалары да Москвада төчрүбә кечибләр. О вахт республикамыз үчүн ән жүксәк сәвијјә ора иди. Инди һәгигәти демәк лазымдыр ки, сәһијјәнин төшкили вә тибб җардымы сәһәсиндә җаранмыш систем чох кәзәл системдир. Ҳејиф ки, о дағылыр.

Бәхтиҗар Ваһабзәдә: Елә төһсил системи дә белә иди. Бизим төһсил системинин дүнјада әвәзи јох иди.

Ҳејдәр Әлијев: Рус, совет төһсил системинин әвәзи јохдур. Дүнјада Москва Университетинә бәрәбәр университет јохдур. Мәним оғлум Илһам Москвада Бејнәлхалҗ Әлагәләр Университетини битирибдир. Бу, дүнјада ән мөшһур университетдир. Дүнјанын ән бөјүк дипломатларынын чоху орада төһсил алыбдыр. Дүнјада елә бир икинчи университет јохдур. Амма биз вахтилә бунларын гәдрини билмәмишик. Биз елә билирдик ки, һардаса бундан да җахшысы вар.

Инди бир төрәфдән җахшы олду ки, дүнја дејишди, һәр шеј ачылды, биз һарада нәјин олуб-олмадығыны билдик. Мәним Түрҗијәјә дә, Франсаја, Инкилтәрәјә, Америкаја да — һамысына бөјүк һөрмәтим вар. Һәр бир өлкәдә чох жүксәк сәвијјәли мүтәхәссисләр вар. Анчаг ахы, Азәрбајҗан да бөјүк мүтәхәссисләр, кадрлар җетишидириб. Елм, сәһијјә, тибб, төһсил, тибб хидмәти сәһәсиндә биз нә гәдәр жүксәк сәвијјәли адамлар җетишидиришик, бунларын гәдрини билмәк лазымдыр. Мән дөфәләрлә демишәм ки, бә'зиләри, дүнјаны анламајан, бурнунун учундан о төрәфи көрмәјән адамлар инди һәр шеји писләјирләр. Елә дејил. Тәсәввүр един, Азәрбајҗанда олан мәдәнијјәт хадимләри һарада вар?

Бәхтиҗар Ваһабзәдә: Үзејир бөј, Гара Гарајев, Фикрәт Әмиров...

Ҳејдәр Әлијев: Белә шәхсијјәтләр һарада вар? Јохдур. Азәрбајҗанда олан шаирләр һарада вар? Азәрбајҗанда шаирә, бәстәкара, актјора, рәссама олан һөрмәт һарада вар? Харичи өлкәдә рәссам шәкил чәкир, апарыб күчәдә гојур ки, көрсүн ону сата билир, јохса јох. Амма биздә рәссам бир шәкил чәкир, кәтириб сәрҗијә гојуруг, ону тә'рифләјирик, һөрмәтини галдырырыг. Харичдә шаир ше'р јазыр, һарадаса дәрч олунур, ја да һеч олунмур вә танынмур.

Бәхтиҗар Ваһабзәдә: Ҳејдәр мұәллим, ән мұһүмү театр сәнәтидир. Инанын ки, кечмиш ССРИ-дә олан режиссорлуг мөктәби дүнјанын һеч јериндә јохдур. Москвадакы 10-15 драм театрынын һәр биринин өз јолу вар. Ефросун, Станиславскинин, Јефремовун театрлары, режиссурасы бир-бириндән тамамилә фәрғләнир. Орада мөктәбләр вар ки, адамы дөһшәтә кәтирир. Республикамыздакы режиссорлар да орада төһсил алыб кәлибләр. Она көрә дә, һәтта 5-6 илдир театрымыз тә'мирә дајанса да республикамызда театр да, актјорларымыз да, жүксәк сәвијјәдәдир. Кәрәк ки, Сизә демишдим. Мән көјтүркләр һаггында, јә'ни 1500 ил бундан әввәлки тарихимиз һаггында бир пјес јазмышам. Бизим театр инди ону һазырлајыр. Мән ону апарыб һәм дә Түрҗијә театрларына төклиф етдим. Биринчи пјесимдир ки, онлара верирәм. Јахын дуран олмады. Чүнки пјеси мән истәдијим шәкилдә гојмаға чәсарәт етмәдиләр. Тәәссүф ки, орда мұасир сәвијјәли режиссура јохдур.

Ҳејдәр мұәллим, сиз чох җахшы билирсиниз ки, мән өмрүм боју Азәрбајҗанын мүстәғиллијини арзуламыш вә Түрҗијәни өзүмүзә ән бөјүк вә ән е'тибарлы арха билмишәм. Шүкүр Аллаһа, инди биз мүстәғиллијимизи газандыг. Түрҗијә дә һәмишә архамыздадыр. Бунларла белә, биз елм вә мәдәнијјәт сәһәсиндә өз ғынымызда гала билмәрик. Һәлә бизим башгаларындан өјрәнәси чох ишләримиз вар.

Ҳејдәр Әлијев: Тамамилә доғрудур.

Бәхтиҗар Ваһабзәдә: Фикрәт Әмиров, Гара Гарајев җарадычылығы башга-башга үслублардыр. Амма һәрәсинин өз бөјүклүјү, өз үстүнлүјү вар. Үзејир бөј тамам башга бир зирвәдир. Рәссамлығымыз көтүрәк. Сәттар Бөһлулзәдә башга бир дүнјадыр, Таһир Салаһов, Тоғрул Нәриманбөјов, Микајыл Абдуллајев башга-башга мөктәбләрдири.

Әдәбијјатымыз да беләдир. Көтүрәк Сүләјман Рәһимову. О диализонда, о кенишликдә, о нәфәсдә дүнја әдәбијјатында чох надири јазычылар вар. Ону анчаг Алексәј Толстојла, Лев Толстојла мұғажисә етмәк олар. Онлар бөјүк нәфәсләрдири. Биз дүнја вә рус мәдәнијјәти булагындан су ичмишик. Бу ән'әнәни давам етдирмәлијик. Әкәр мүстәғиллијимизи горујуб сахлаја билсәк, мән өлкәмизин кәләчәјинә инанырам.

Ҳејдәр Әлијев: Билмирәм, бурада телевизор вар, јохса јох.

Мәним Франсадакы чыхышымы дүнән дә, срагакүн дә верирдиләр. Франсада Бејнәлхалг Әлагәләр Институту вар. Мән 1993-чү илдә дә, бу дөфә дә Франсаја кедәндә орада чыхыш етдим. Франсаја сәфәрә кәлән дүнја өлкәләри башчыларынын һамысы орада мүтләг чыхыш едирләр. Клинтон да, Кол да, Миттеран да — һамысы орада чыхыш едибләр.

Бөјүк мүтәхәссисләр, Франсада олан сәфирләр ораја топлашмышдылар. Салон ағзынадәк долу иди. Мән орада чыхыш етдим. Суаллар да вердиләр. Мән тәкчә орада јох, һәр јердә демишәм ки, республикамызын мүстәгиллији тарихи нәаилијјәтимиздир, мүстәгиллијимиз сарсылмаздыр, дөнмәздир вә биз ону һеч вахт әлимиздән верә билмәрик. Буна архајын ола биләрсиниз. Дүнјада да билирләр ки, Азәрбајчан нәинки мүстәгиллијә наил олуб, республикамызын һазыркы дәвләти һәгиги мүстәгиллик сijasәти апарыр. Мән орада чохла суаллара чаваб вердим. Бу, сирр дејил. Бу көрүш телевизија васитәсилә верилиб.

Мәсәлән, мәнә белә бир суалла мүрачиәт етдиләр ки, нијә сиз Мүстәгил Дәвләтләр Бирлијиндә бир чох сәнәдләрә имза атмырсыныз вә һәр шәјлә разы дејилсиниз? Чаваб вердим ки, бу да бизим мүстәгиллијимизи кәстәрир. Биз бу тәшкилата дахил олмушуг, о бизә лазимдыр. Амма бу тәшкилатын һансы гәрарлары республикамызын мүстәгиллијинә чүз'и гәдәр дә тохунурса, биз ону имзаламырыг, гәбул етмирик. Бу да тәбииндир. Бир өлкә тамам гәбул едир өзү биләр, башга бир өлкә дә гәбул етмир. Көрүрсүнүз, бу мәсәләләри Гәрб өлкәләриндә билирләр вә мәнә белә суаллар верирләр. Јә'ни мүстәгиллијимизи күндән-күнә мөһкәмләндирмәк, ону мүдафиә етмәк саһәсиндә һәјата кечирдијимиз тәдбирләри Гәрб өлкәләриндә билирләр. Франсада да мәнән бу барәдә сорушурдулар.

Мүстәгиллијимиз һаггында нараһат олмајын. Бу күн январын 19-у, сабаһ 20-сидир. Бу күнләр биз 20 Январ һадисәсинин једдинчи илдөнүмүнү гәјд едирик. Једди ил бундан әввәл шәһидләр вермишик. Мән Франсаја сәфәримдә дә бу барәдә данышдым. Дедим ки, мәним бураја сәфәрим Азәрбајчана гаршы олмуш һәрби тәчавүзүн, бизим о фачиәмизин, шәһидләримизин једдинчи илдөнүмүнә тәсадуф едир.

Азәрбајчана нә үчүн белә һәрби тәчавүз етдиләр? Азәрбајчанда ајаға галхмыш халгын азадлыг һәрәкатыны боғмаг үчүн буну

етдиләр. Биз шәһидләр вердик, инсанларымыз гырылды. Азәрбајчанын башына кәлән бу бәла о вахт һеч бир республикада баш вермәмишди. Халг да, сиз дә архајын ола биләрсиниз ки, өлкәмизин мүстәгиллији сарсылмаздыр. Доғрудур, бу, асан дејил, чох чәтиндир. Амма нә гәдәр чәтин олса да, бәлкә дә, башга мәсәләләрдә биз нәји исә итирә биләрик, анчаг мүстәгиллик мәсәләсиндә һеч бир шәји итирә билмәрик.

Фүрсәтдән истифадә едәрәк, январ фачиәсинин једдинчи илдөнүмү мүнасибәтилә демәк истәјирәм ки, Бәхтијар мүәллим, биз сизин бу саһәдәки хидмәтләринизи һәмишә гәјд етмишик вә бу күн дә мән буну билдирирәм. Билирсиниз ки, биз Январ фачиәсинә сijasи гүјмәт верилмәси илә әлагәдар 1994-чү илдә гәрар гәбул етмишик. Јадымдадыр, 1990-чы ил январын 21-дә Сизин сәдрлијинизлә сессия кечирилди. Тәсәввүр един, республиканы, һөкүмәти идарә едән адамлар гачдылар, сессияја Бәхтијар Ваһабзadə сәдрлик етди. Әкәр сән дүнәнәдәк бу һөкүмәтә, халга, дәвләтә, республикаја рәһбәрлик едирдинсә, онун ағыр күнүндә дә кәл, халгла бир јердә ол. Сән гачыб евдә кизләнмисән, Бәхтијар Ваһабзadə исә өзүнү бурада фәда, нечә дејәрләр, шәһид едир. Јә'ни, Бәхтијар Ваһабзadə бурада бу гәрары гәбул едир, амма сән кедиб дөрд күндән сонра өзүнү Азәрбајчана һаким тә'јин етдирирсән вә бу фачиәнин үстүнү өртмәјә, басдырмаға чалышырсән.

Онлар бу фачиәнин үстүнү басдырдылар, сизин гәбул етдијиниз гәрар исә гәрар кими галды. Январын 22-нә кечән кечә сессияда сиз гәрар гәбул етдиниз ки, әкәр Совет ордусунун гошунлары бурадан тезликлә чыхмаса, Азәрбајчан Совет Иттифагынын тәркибиндән чыхачадыр. Амма Совет Ордусунун гошунлары Азәрбајчандан чыхмады. Бир нечә күн ондан сонра Азәрбајчана тә'јин едилмиш рәһбәрләр дә сизин гәбул етдијиниз гәрары јеринә јетирмәдиләр, Русијанын гошунларыны бурадан чыхармадылар.

Совет ордусунун гошунларыны нәинки бурадан чыхармадылар, Бақы 1990-чы или тамамилә фәвгәл'адә вәзијјәтдә, әскәрләрин автоматы алтында јашады. Гошунлары јалныз 1991-чи илин сонунда Бақыдан чыхардылар. Бу да о вахт баш верди ки, артыг Москвада гијам олмушду, Совет Иттифагы дағылырды. Гошунлары да Бақыдан мәнз бу вахт чыхардылар.

Бәхтијар Ваһабзадә: Чәнаб Президент, о вахт онлар гијамчылары дәстәкләдиләр, онлара сәс вердиләр.

Ҳејдәр Әлијев: Бәли, онлар гијамчыларә сәс вердиләр, амма бундан да бир шәј чыхмады.

Бәхтијар Ваһабзадә: Чәнаб Президент, о вахткы сессияда һөкүмәт адамларындан јалныз Һәсән Һәсәнов иштирак едирди.

Ҳејдәр Әлијев: Онлар нә сессияда иштирак етдиләр, нә дә шәһидләрин матәм, дөфн мәрәсиминә кәлдиләр.

Бәхтијар Ваһабзадә: Ондан 5-6 күн сонра гәзетдә е'лан етдиләр ки, бу сессия гејри-ганундир вә онун һеч бир һүгути әсәсы јохдур.

Ҳејдәр Әлијев: Бәли, бах, сатгынлыг, милләти сатмаг будур. Шүбһәсиз ки, белә адамлар нә милләтин гајғысына гала, нә дә республикамызын мүстәғиллијини горуја биләрдиләр.

20 јанвар һадисәси фәчиәли олса да о, халгымызын мүстәғиллијә нә гәдәр мејлли олдугуну, бу арзу илә јашадығыны көстәрди вә ону нүмајиш етдирди. Ган төкүлдү, фәчиә олды, шәһидләр вердик, амма халгымызын ирадәсини дүңјаја сүбүт етдик. Бунун да бөјүк әһәмијәти вар. Она көрә дә мән бу фәчиә һаггында данышанда дејирәм ки, әлбәттә, биз иткиләр вердик, күнаһсыз инсанлар гырылды, амма диқәр тәрәфдән, Совет Иттифагынын о вахткы рәһбәрлијинин иртичачы, тәчавүзкар сијасәти бүрүзә верилди вә Азәрбајҗан халгынын милли азадлыг мүбаризәси ән јүксәк зирвәјә галхды.

Бәхтијар Ваһабзадә: Ҳејдәр мүәллим, о вахт Сиз Москвада чыхыш едиб гырғына етиразынызы билдирдиниз.

Ҳејдәр Әлијев: Бәли, јанварын 21-дә Москвада чыхыш етдим. Инди буну демәк истәмирәм, о вахт мән Москвада тәчрид едилмиш, мәмијәтдән тәмамилә узаглашдырылмыш вә тә'ғиб алтын да олан бир адам идим. Мәни даим тә'ғиб етдирдиләр, һәтта һазырлашырдылар ки, орада мәни һәбс етсинләр.

Сизә данышмышам, о вахт мән Москвада дејилдим. Хәстә идим. Москвадан кәнарда, санаторияда мүәличә олунордум. Амма бу һадисәни ешитдим, кечә икән Москваја кәлдим. Ушагла-рым — оғлум Илһам, гызым Севил, гызымын әри Маһмуд евдә идиләр. Онлара дедим ки, мән ораја кедирәм. Билдирдиләр ки, ахы, бу тәһлүкәлидир. Онлар мәним әтрафымда олан вәзијәти билдирдиләр. Онларын үчү дә ајага дурду вә дедиләр ки, ата, биз

дә сизинлә кедирик. Дедим ки, сиз кетмәјин. Бәлкә, тәкчә Маһмуд мәнимлә кетсин, сиз кетмәјин. Чүнки орада чүрәбөчүр һадисәләр ола биләрди. Нә олурса, гој мәнимлә олсун, һеч олмаса сизинлә олмасын. Оғлум деди ки, јох, мән дә кедирәм. Һәтта гызым ушаглаарыны евдә гојуб деди ки, мән дә кедирәм. Јахшы ки, о вахт кимсә лентә алыб — оғлумла, гызымла, гызымын әри илә бирликдә ораја кәлдик. Нечә дејәрләр, сөзүмү дә дедим, мүнасибәтими дә билдирдим. Мән — вәзифәдә олмајан бир адам, орада мүнасибәтими билдирдим, амма вәзифәдә олан адамларын һеч бири бу фәчиәјә мүнасибәтини билдирмәди, бәјанат вермәди.

Ејби јохдур, једди ил кечди. Шәһидләрин руһу әлбәттә ки, гәлбимиздә јашајыр вә даим јашајачагдыр. Биз бу күнү һеч вахт унутмајачагыг. Она көрә дә мән Јанвар фәчиәсинин једдинчи илдөнүмүнүн гејд едилмәси илә әлағәдар сәрәнчәм вердим ки, халгымыз о күнләри бир даһа јад етсин. Мән бураја кәләркән көрдүм ки, чәмаат индидән Шәһидләр Хијабанына ахышыр. Республика Сарајында сабаһ бөјүк бир мәрәсим олачагдыр, мән дә орада иштирак едәчәјәм.

Бу сөһбәти сән салдын, мән дә бир даһа дејирәм ки, Азәрбајҗанын мүстәғиллији уғрунда мүбаризәдә Бәхтијар Ваһабзадәнин хидмәтләри бөјүкдүр. Әлкәмизин хусусән о чох кәркин вәзијәтиндә Сиз вәтәндашлыг, зијалылыг чәсарәти көстәрмисиниз. Она көрә дә нә мән, нә дә халгымыз буну унуда билмәрик вә ону јүксәк гијмәтләндиририк.

Тәһсил, театр барәдә сизин фикринизлә мән тамамилә разыјам. Мәсәлән, сиз Сүләјман Рәһимов һаггында сөз ачдыныз. Мәним хатиримдәдир, о вахт мән ишләјәндә илк дөфә Сүләјман Рәһимов вә сонра јазычыларымыздан, шаирләримиздән бир чохла-ры Сосиалист Әмәји Гәһрәманы адына лајиг көрүлдүләр. Бу, о вахт дөвләтимизин ән јүксәк мүкафаты иди. Бунлары бу күн, һеч вахт тәһлил етмәк лазым дејил. Ким һансы дөврдә, һансы дөвләтдән һансы мүкафаты алыбса, о јүксәк бир нишанәдир. О вахт мән јазычыларымыздан, шаирләримиздән илк дөфә Сүләјман Рәһимовун белә јүксәк мүкафата лајиг көрүлмәси барәдә тәклиф вердим вә она да наил олдуг. Сүләјман Рәһимова Сосиалист Әмәји Гәһрәманы ады верилди.

Билирсиниз ки, инсанлар арасында пахыллыг да, рәғәбәт дә вар. Бә'зиләри дедиләр ки, нијә Сүләјман Рәһимова белә јүксәк

ад вердиләр? Сүлејман Рәһимов һаггында сизин дедијиниз бу фикирләрлә разыјам. Чүнки мән Сүлејман Рәһимов һаггында һәлә о вахт белә дүшүнүрдүм. Дүшүнүрдүм ки, Сүлејман Рәһимов әдәбијјатымызда һәгигәтән өзүнә мөхсус јер тутуб.

Үмумијјәтлә, әдәбијјатымызда, мәдәнијјәтимиздә чох шәхсијәтләр олуб. Амма елә шәхсијәтләр олур ки, онлар өзүнәмөхсус бир јер тутур, тәкраролунмаздырлар, онлары һеч кәс әвәз едә билмир. Мәсәлә, Сүлејман Рәһимов да, Мирзә Ибраһимов да, Һүсәјн Чавид дә, Рәсул Рза да, Сәмәд Вурғун да, Чәлил Мәммәдгулузәдә дә, Сабир дә, Сүлејман Рүстәм дә беләдир. Бу күн бизим дөврүмүздә јашајанлардан сөһбәт ачса, Бәхтијар Ваһабзәдә дә беләдир. Икинчи бир Бәхтијар Ваһабзәдә јохдур. О, башгасына бәнзәмир вә ону һеч кәс әвәз едә билмәз. Сабһ башга бир шәхс јаранагадыр, онун, бәлкә дә, башга хүсусијјәтләри олачагдыр.

Бәли, халгымыз елә халгдыр ки, тарихин һәр бир мөрһәлсиндә бөјүк, даһи инсанлар јетишидирир вә биз бунунла фәхр етмәлијик. Биз касыб халг дејилик. Јә'ни, биз интеллект чәһәтдән касыб дејилик. Бәли, халгымызын зақасы чох зәнкинди.

Бәхтијар Ваһабзәдә: Чәнаб Президент, инди чаванларымыз јетишир. Бизә тамамилә бәнзәмәјән, јахын кәлмәјән, тәзә бир јолла кедән чаван шаирләримиз јетиширләр. Дүнән "Ата шапалағы" адлы бир ше'р охудум, о, нә кәзәл јазыр. Атасы рәһмәтә кедиб, шаир дејир ки, мәним ата шапалағына еһтијачым вар. Дејир ки, ата, галх, мәнә бир шапалаг вур — мән бу дүнјаны дәрк едә билмирәм, бәлкә сәнин шапалағын мәни ајылтды, бу дүнјаны дәрк едә билдим. Бизим ата нәсиһәтинә, ата өјүдүнә һәмишә еһтијачымыз вар.

Бу, тәзә јолдур. Мәним јолум исә башгадыр.

Һәјдәр Әлијев: Сәнин өз јолун вар, бу јолу дәјишидирә билмәсән. Амма онун да өз јолу вар.

Бәхтијар Ваһабзәдә: Бәли, онун да өз јолу вар. Ону тәгдир етмәк лазымдыр. Онун голундан тутуб ирәли апармаг лазымдыр.

Һәјдәр Әлијев: Дүз дејирсән. Мән Анарла данышмышам, сиз дә дејирәм, вахт ахтарырам, истәјирәм ки, бу јахынларда јазычыларын һамысы илә, ејни заманда, ја бир јердә, ја да ајрыча кәнч нәсиллә көрүшәк. Чүнки биз вахтилә буну едирдик. Мәсәлә, Анар, Елчин, Јусиф Сәмәдоғлу — хатиримдәдир, 25 ил бун-

дан әввәл биз онларла чаванлар кими көрүшүрдүк. Инди онлар јашлашыблар. Амма кәрәк бу күнкү кәнчләрлә дә көрүшәк. Белә чаванларымыз вар вә олачагдыр.

Билирсиниз, бә'зән мән чох көркәмли шаирләримиз, јазычыларымыз, бәстәкарларымыз, мүғәнниләримиз һаггында дүшүнән дә дејирдим ки, кәрәсән, бу кедәндән сонра ону ким әвәз едәчәк? Амма сонра фикирләшиб көрдүм ки, јер бош галмыр. Кедән кедир, амма јениси дә башга руһда јараныр. Бәлкә дә Бүлбүл кимиси олмајачаг, амма Бүлбүлүн јерини верәнләр олачаг.

Бәхтијар Ваһабзәдә: Азәр Зейналов аллы бир чаван мүғәнни јетишиб. Илаһи, о нә кәзәл, ширин охујур.

Һәјдәр Әлијев: Бәли, Азәр Зейналов. Мән Рәшид Бәһбүдову чох севиридим. Рәшид Бәһбүдов јашлашдыгча мән даим нараһат олурдум ки, онун јерини ким тутачаг. Инди бахырам, Азәр Зейналов кәзәл охујур.

Фәхр етмәлијик ки, бизим Рәшид Бәһбүдов кими бөјүк бир мүғәннимиз олубдур. Бу јахынларда Москвада онун чох бөјүк јубилејини кечирдик. Москвадан кәлән бөјүк-бөјүк адамлар мәнә дејирдиләр ки, сон илләр Москвада белә бир шеј олмамышдыр. Орадакы "Россија" салонунда Москванын бүтүн элитасы, зијалылары топлашмышдылар. Бунун мә'насы нәдир? Биз, биринчиси, Рәшид Бәһбүдову хатырладыг, ону јада салдыг. Икинчиси Азәрбајчанын мусигисини, мәдәнијјәтини кәстәрдик. Үчүнчүсү, Русија вә Азәрбајчан мәдәнијјәтини бир-биринә јахынлашдырдыг. Көрүрсүнүз, бир тәдбирлә нә гәдәр мәсәлә һәлл олунду.

Бәхтијар Ваһабзәдә: Чәнаб Президент, Фүзулинин јубилеји бир мө'чүзә иди. Јадыныза кәлир, Иһсан Доғрамачынын көмөји илә Түркіјәдә Фүзулинин јубилеји гејд олунду. Пис дејилди. Амма республикамызда кечирилән јубилеј бир мө'чүзә иди.

Һәјдәр Әлијев: Бәли, халгымызы танытмаг лазымдыр. Мән нечә илдир чалышырам, ишләјирәм, бир мөгсәдим вар: халгымызы танытмаг!

Сиз инди Франсаја сәфәрим һаггында сорушдунуз. Мән Франсада үч күн олдум. Мән бурадан тәјјарә илә саат 8-дә учдум. Отелә чатандан јарым саат сонра биз Франса президенти илә көрүшә башладыг. Һәмин күн кечә саат 1-дәк көрүшләр давам етди. О бириси күн дә бүтүн күн көрүшләр олду. Үчүнчү күн мән Франсада ишләримиз гуртардым, саат 4-дә орадан чыхдым. Һәд-

диндөн чох көрүшлөр, бөжүк аудиторијалар олду. Бунлар бир чох мөгсөд дашыјыр. Амма бунун эн бөжүк мөгсөди Азәрбајчаны танытмагдан, өлкөмизин бу күн нө олдуғуну көстөрмөкдөн ибарөт-дир. Биз буна наил олду.

Фүзулинин јубилеји дө һәм Фүзулинин јубилејинө, хатирәсинө һөрмөт иди, һәм дө Фүзулини вә халгымызы дүнјада танытмаг мөгсөди дашыјырды. Бах, халгымыз белә халгдыр ки, 500 ил бундан әввәл онун даһи бир шаири олубдур вә онун әсәрләри 500 илдир ки, јашајыр.

Бәхтијар мүәллим, даһа Сизин вахтынызы алмаг истәмирәм, хәстәсиниз. Аллаһ шөфа версин. Мән инанырам ки, бу, сон әмәлијјатдыр, даһа белә әмәлијјат олмајачаг, чыхачагсыныз, мөһкәм ишләјөчөксиниз вә өз јериниздә мөһкәм дајаначагсыныз.

Бәхтијар Ваһабзадә: Аллаһ Сиздән разы олсун. Чох сағ олун.

Һөјдәр Әлијев: Мән Сизә һөрмөт вә еһтирамымы билдири-рәм. Тәшәккүр едирәм ки, чәрраһымыз белә јахшы әмәлијјат апарыбдыр. О, Јени Азәрбајчан Партијасынын үзвүдүр вә һәммин партијанын сијаһысы илә Милли Мәчлисә депутат сечилиб. Бах, Милли Мәчлисдә белә чәрраһларымыз вар. Биз бунунла да фөхр етмәлијик. Фөхр етмәлијик ки, Милли Мәчлисимиздә бу чүр мү-тәхәссисләр, зијалы адамлар вар. Инди Милли Мәчлисимиз кеч-миш Милли Мәчлисдә олан базаркомлардан ибарөт дејил. Хал-гы тәмсил едән белә зијалылардыр, Сизсиниз, елм адамлары, би-ликли адамлардыр. Мән чох мәмнунам. Сағ олун.

Бәхтијар Ваһабзадә: Чох сағ олун. Аллаһ Сиздән разы олсун. Аллаһ өмрүнүзү узун еләсин.

“Республика” гәзети, 25 јанвар, 1997.

СҮЛЕЙМАН ДӘМИРӘЛ: СИЗ ТҮРК ДҮНЈАСЫНЫН ЈАШАЈАН ӘН БӨЈҮК ШАИРИСИНИЗ

Бу јазымызда халгын тарихи јадлашына әбәди һопмуш шаир, профессор, мүәллим вә нәһајәт, милләт вәкили кими Бәхтијар Ваһабзадәдән сөз ачмаг фикриндән узағыг. Онсуз да Бәхтијар мүәллими таныјанлар, гәбул едәнләр вә етмәјәнләрин һәр бири мүхтәлиф фикирдәдир. Биз бу күн онун хәстәлији илә бағлы Түрkiјә сәфәриндән, бу сәфәрдә ону мүшајијәт едән досту, про-фессор Нурәддин Рзәјевин тәәссураатыны, онун үрәк сөзләрини охучулара чатдырмағы вачиб вә лазым билдик.

Һүсү Һачыјев күчәси 19, мәнзил 18. Гапыны үзүмә ғызы Күл-зар ханым ачды. Һәјәт јолдашы Диларә ханыма өзүмү тәгдим едиб, кәлишимин мөгсәдини билдирдим. Вә дөһлиздә Бәхтијар мүәллимин солгун сифәтли уча боју көрүндү.

— Хош кәлмисән, ғызым!

— Сағ олун. Сиз дө хош кәлмисиниз, евинизә, Азәрбајчана. Нечәсиниз?

— Бујур отаға. Нечәлијими сөһбәтләшәрик.

СӘФӘР АСТАНАСЫНДА

... Чај сүфрәси архасында үч нәфәрик. Бәхтијар мүәллим, онун јахын досту Нурәддин Рзәјев вә мән. Нәдән вә нечә башла-јағағымы фикирләшмәдән бирбаша мәтләбә кечирәм.

— Бәхтијар мүәллим, нечә олду ки, мүаличә үчүн Түрkiјә-ни сечдиниз?

— Мән сечмәдим, ғызым. Гој бир аз әввәлдән башлајым. Елә хәстәликләр вар ки, ону ачыб-ағартмаг олмур. Билирсиниз ки, мән парламент ичласларына аз-аз кедирдим. Ичлас вахты һәр 10-20 дәгигәдән бир залы тәрк етмәк етикаја сығышан шеј дејил, ахы. Ичласларда белә иштиракым бөјүк наразылыг доғурурду. Нојабрын ахырларында Президентимиз мәни јанына дө'вәт етди вә мән һәр шеји олдуғу кими ачыгладым. Тәклиф етди ки, мәни

дөвләт һесабына Түркиягә мұаличәгә көндәрсинләр. Разылаш-
дым. Чәми үч күн сонра Түркияһини республикамыздакы сәфи-
ри Фаруг бәй мәнә зәнк вурду. Билдирди ки, Анкарада “Нүмунә”
хәстәханасында сизин үчүн јер ајрылыб. Мән бу сәфәрә тәк ке-
дә билмәјәчәјими демишдим. Ајдын олду ки, мұаличә мүддәтин-
дә Нурәддинин мәнимлә орада галмасы да нәзәрә алыныб. Һәр
икимиз үчүн јер ајрылыб. Артыг сәфәрим реаллашмышды. Мән
бир шеји гејд едим. Бајаг дедим ки, мұаличә үчүн Түркияһни мән
сечмәдим. Бу, тәлејин гисмәтидир, гызым. Һәлә ушаглыгдан мән-
дә Түркиягә бөјүк мараг олуб. Түркияһни өзүмзә һәмишә арха
билмишәм. Нә исә, декабрын 2-дә јола дүшдүк.

— Бәхтијар мұәллим, тәбии ки, түрк халгы сизи таныјыр вә
севир. Орада шүбһәсиз, достларыңыз да аз дејил. Сизә олан
севкинин шаһиди олмаг, буну дүјмаг, јәгин чох хош олду. Бу
дүјгуларыңызы бизимлә бөлүшәрсинизми?

— Гызым, билирдим ки, орада мәни таныјанлар, севәнләр
вар. Гаршылыгы мұнасибәтләрин јахшы олачағыны да билир-
дим. Амма бу чүр гаршыланманы, нәвазиши, гајғыны ағлыма кә-
тирмирдим вә көзләмирдим. Мән нә дејим? Бәлкә Нурәддин мұ-
әллим данышсын?..

ТҮРКИЈӘДӘН НӘ ДЕЈИМ?

— Нәдән башлајым ки, Бәхтијара олан о һөрмәт, иззәтин бир
һиссәсини сизә чатдырым, — дејә Нурәддин мұәллим үзүнү мән-
нә тутур. Мән елә Түркиягә гәдәм басдыглары дөғигәдән, јә’ни
гаршыланмадан тутмуш, јола салынана гәдәр јалда галан мараг-
лы анларын вә әсас хәстәликлә бағлы сөһбәтләри ачыгламағы
хаһиш едирәм.

— Јадлагалан дејәндә ки, гызым, Түркиягәдән нә дејим, орада
кечирдијимиз күнләрин һеч бири унутулан дејил. Бәхтијар да-
нышмаға тәвазә’карлыг едир. Түркиягәдә тәјјарәдән енәндә би-
илк гаршылајан сәфиримиз Мәммәд Новрузоглу олду. О, сәфир-
лијин нүмајәндәләри илә кәлмишди. Јеничә көрүшүб һал-әһвал
тутмушдуг ки, бир нәфәр бизә јахынлашыб өзүнү тәғдим етди.
Сүләјман Дәмирәлин сүрүчүсү иди. Деди ки, бәс, мән сизи гар-
шыламаға кәлмишәм. Чүмһур Башганы Лиссабондадыр. Кәдән-
дә сизи гаршылајыб хәстәханаја апармағы тапшырыб. Дүзү, буну
көзләмирдик. Кәлдик хәстәханаја. Бир шеји гејд едим ки, Бәх-
тијар мұәллим бу хәстәликдән узун мүддәтди ки, әзијјәт чәкир-
ди. Артыг үзүлүшмәк вахты чатмышды. Сағ олсун президентимиз

Һејдәр Әлијев чәнабларыны ки, онун тәклифи, тә’киди илә бу
иш баш тутду.

ХӘСТӘХАНАДА

Кәлдик хәстәханаја. Баш һәким Осман бәй Мүфтүоглу (о һәм
дә Сүләјман Дәмирәлин шәхси һәкимидир) јох иди. О, Лисса-
бонда президенти мұшајиәт едирди. Бизи баш һәкимин мұавини
Һәсән бәй Мараш гәбул етди. Әввәлчәдән ајрылмыш отаглары
кәстәрди: Бәхтијар үчүн ики отаглы лүкс палата (гәбул вә јатаг
отаглары), онун јанында да мәним үчүн бир отаг. Хәстәханаја на-
һагдан “Нүмунә” ады вермәјибләр. Бурадакы гәбул, гуллуғ, нәза-
кәт, гајғы мән дејәрдим ки, ән јүксәк сәвијјәдә иди. Ән јахшы
апаратларла тә’мин олунмуш бу хәстәхананын ән чәтин, ағыр
хәстәләрә шәфа вермәк имканы вар.

Бәхтијарын мұајинәси узун чәкмәди. Бир күнүн ичиндә бүтүн
органларын фәалијјәти өјрәнилди. Ган тәзјигинин әсасән әсәблә
бағлы олдуғу мәни севиндирди. О бири хәстәликлә бағлы исә
мүтләг әмәлијјат апарылмалы иди.

КӨРҮШҮНӘ КӘЛМИШӘМ, ШАИР!

Бир шеји гејд етмәк јеринә дүшәр ки, Бәхтијарын хәстә ки-
ми Түркиягәдә мұаличә алмасы ичтимаи һадисәгә чеврилди. Бүтүн
гәзәтләр, телевизия дәфәләрлә бу барәдә мә’луматлар верди.

Лиссабондан гајыдан Сүләјман Дәмирәл өнчә Бәхтијарын кө-
рүшүнә кәлди. Алтмыш беш милјон әһалиси олан бир өлкәнин
президентинин Бәхтијарын јанына кәлмәсини көзләмирдик. Һәр
икимиз севиндик. Сүләјман Дәмирәл хәстәликлә бағлы хејли
сөһбәтдән сонра деди:

— Һеч елә шеј олармы ки, сиз бурада Азәрбајчан дөвләтинин
һесабына мұаличә олунасыңыз. Сиз тәкчә Азәрбајчанын шаири
дејилсиниз. Сиз түрк дүнјасынын јашајан ән бөјүк шаирисиниз.
Буна көрә дә сизин мұаличәһиз Түркиягә дөвләтинин һесабына
олачаг. Сизә нә лазымды едәчәјик. Баш һәким дә кәлиб, бура-
дады. Сәһһәтинизлә бағлы архајын ола биләрсиниз.

Бәхтијар бир сөз демәди. Бу, дөвләтләрасы һәлл олунмалы
иши биз һәлл едәси дејилдик ки! Гызым, бир шеј Бәхтијары чох
көврәлти. Чох инчә мөтләбди. Президент онун јанындан чыхан-
дан сонра һәмин мәртәбәдәки бүтүн палаталары кәзди, хәстәлә-
рә баш чәкди, һалыны, әһвалыны сорушду. Бу, онун нәчиблији-
ни, инсанлығыны сүбүт едән бөјүк һадисә иди.

ӨРБАКАН ДӘМИРӘЛДӨН КЕРИ ГАЛМАГ ИСТӘМӘДИ

Сүлейман Дәмирәл кедәндән сонра гәзетләр, телевизија онун хәстәханаја кәлишини ишыгландырдылар. (Бизим телевизијанын орадакы мұхбири Ибраһим Нәбиоғлу мұтәмади көрүшә кәлирди).

Президентин кәлишиндән ики күн кечмишди ки, баш назир Нәчмәддин Өрбакан хәстәханаја кәлди. Чох мөһрибан адамдыр. Јарым саат отурду. Хәли сөһбәт етди. О да Бәхтијара өз севкисини билдириб деди:

— Сиз Азәрбајҗанын дејил, түрк дүнјасынын дејил, бүтүн ислам дүнјасынын бөјүк шаирисиниз.

Бу орада бир аз наразылыға сәбәб олду. Белә ки, исламчылар дедиләр: Бәхтијар һачандан исламы тәрәннүм едир? Бәхтијар өз нөвбәсиндә мөчбур олду, ајдынлыг вермәјә ки, Өрбакан ислам дүнјасынын дејәндә, исламчылыгы тәблиғ етмәк мөһәсиндә јох, ислам дүнјасында танынмағы нәзәрдә тутуб.

Һ а ш и ј : Истәр Сүлейман Дәмирәлин, истәрсә дә Нәчмәддин Өрбаканын Бәхтијар Ваһабзәдәнин көрүшүнә кәлмәсини, она белә јүксәк гүмәт вермәсини, онларын тәкчә Азәрбајҗан әдәбијатыны билиб, онун бөјүк шаиринә вердикләри гүмәт кими дејәрләндирмәк дүзкүн олмаз. Бу, үмумијјәтлә, Азәрбајҗан халғына, Азәрбајҗан дәвләтинә вә ән башлычасы Азәрбајҗан Президентинә олан бөјүк һөрмәтдән доған еһтирам иди. Нә гәдәр телеграмлар вар, илаһи! Кәлә билмәјәнләр, имкан тапмајанлар “кечмиш олсун” диләјини телеграма көчүрүб “Нүмунә” хәстәханасына үнванлајыблар. Телеграмлар арасында таныш ад көзүмә дејди. Олдуғу кими охучулар чатдырырам:

“Һалән јүрд дышында булундуғумдан зијәрәтинизә кәләмијорум. Сизә кечмиш олсун дер, ачил шәфалар диләрим. Профессор доктор **Тансу Чилләр**. Дыш ишләри баканы вә башбакан јардымчысы”

Москвадан үнванланмыш бу телеграм бөјүк чичәк букети илә көндәрилмишди. Бәхтијар мұәллим дејир ки, дүзү, белә шәјләри демәк, бир аз дүзкүн чыхмыр. Амма демәмәк дә мүмкүн дејил. Һөрмәтли Президентимиз Һәјләр Әлијевин Сүлейман Дәмирәллә телефон сөһбәтиндә Бәхтијардан сөз ачмасы, хариҗи ишләр назирини Һәсән Һәсәновун Түркіјәјә зәнк вурмасы — бунлар һамасы инсаны ригтәтә кәтирән шәјләрдир. Түркіјәнин дәвләт назирләринин јарысы ону јолухмаға кәлди. Кәлә билмәјәнләр үсүндә визит картасы олан чичәк букети көндәридиләр. Мән хү-

сусилә Жәдәмирлинин вә Намиг Камал Зейбәкин адыны чәкмәк истәјирәм. Дәвләт назирини Намиг Камал Зейбәк ики үч дәфә хәстәнин јанына кәлди. Бир дәфә дә һәјат јолдашыла кәлмишди. Сонра Билкәнди¹ тикән мөшһур алим вә хәјријјәчи Иһсан бәј Доғрамачы, — кимләри дејим?

КИМ ДЕЈИР КИ, ГОРХМУРАМ, ЈАЛАН ДЕЈИР

— Бүтүн инсанларын тәбиәтиндә горху вар. Интәһасы, буну кизләдә биләнләр вар, кизләтмәјәнләр вар. Әввәлә, бизи кедәндән сон дәрәчә јүксәк сәвијјәдә гаршыладылар. Һәр чүр мұәјинәдән сонра әмәлијјатын күнү тәјин олунмушду. Бу Бәхтијар ки, вар, бу да горхуну кизләдә билмәјәнләрдәндир. Мәндән хаһиш етди ки, мәнә әмәлијјатын күнүнү билдирмәјин. Наркозу ади ијнә кими вурун, мән билмәјим. Разылашмышдыг. Баш һәким билирди. Әмәлијјатдан бир күн әввәл нөвбәтчи һәким көзләнилмәдән отаға кирди вә елан етди: Бәхтијар Ваһабзәдә, сабаһ әмәлијјата! Ишарә етмәјә кечикдим. Бир дә көрдүм, кишинин рәнки гачды, тәзиги галхды. Деди, бу нәдир, бәс мәнә сөз вермишдиниз?

Кетдим баш һәкимлә данышдым, әмәлијјатын күнүнү дејишдик. Декабрын 11-и әмәлијјат күнү тәјин едилди. Бүтүн һәкимләрә тапшырыг верилди ки, бу, мәхфи сахланылсын.

Телевизијада, “Ана хәбәрләр”ә бахырдыг, бир дә көрдүк диктор елан едир: “Сабаһ Азәрбајҗанын үнлү шаири Бәхтијар Ваһабзәдә әмәлијјат едиләчәк”. Бәхтијарын јенә рәнки гачды, деди, бу нәди, бүтүн Түркіјә билир, мәндән башға. Дедим, гардаш, һәкимләрин агзыны јуммағы бачардыг. Бу мұхбирләрлә бачармаг олмур, ахы. Нә исә. Бир аз кечмиш Бақыдан Диларә ханым зәнк вурду. “Ај һәким, бәс бизә нијә хәбәр вермәмисән? Телевизорда ешитдик”. Онлары сәкигләшдирмәк үчүн дедим ки, “әмәлијјат” бунларын ләһчәсиндә мұәјинә демәкдир. Сабаһ мұәјинә башлајыр.

Әмәлијјаты Алманијада тәһсил алмыш Мәсуд Чәтинҗа етди. Мән бу һәкимлә 1989-чу илдән таныш идим. Бу уролог чәрраһла конфрансда иштирак етмишдим. Әмәлијјат отуз беш дәғигә, бычагсыз, јармадан, өзүмүн иштиракымла, чох јүксәк сәвијјәдә олду. Үч күндән сонра Бәхтијар ајаға галхды.

¹ Анкаранын јакынлығында салынмыш университет шәһәрчији.

ЗИЈАРӘТЧИЛӘРИН АРДЫ-АРАСЫ КӘСИЛМИРДИ

Бу сәфәрдә мәним үзәримә чох бөјүк мәс'улијәт дүшүрдү. Мән Бәхтијарла һәкимләр арасында арачылыг едирдим. Бәхтијарын дедикләрини вә демәдикләрини һәкимләрә чатдырмаг, һәкимләрин дедикләринин бир һиссәсини она чатдырмаг вә бир һиссәсини чатдырмамаг мәним өһдәмә дүшмүшдү. Бунлар азымыш кими, кәлән зиярәтчиләри низамламаг, ичәридәкиләрин чөлә чыхмасыны көзләмәк, чөлдән ичәри нечә нәфәри дә'вәт етмәк чох чәтин иди. Кәләнләрин исә арды-арасы кәсилмирди. Дөвләт рәһбәрләриндән сонра Милли Һәрәкат Партијасынын лидери Алпарслан Түркеш вә бүтүн сијаси партијаларын лидерләри кәлдиләр. Бүтүн назирләр, наширләр, мұәллимләр, әдәбијатчылар Конјадан, Бурсадан, Игдырдан, Урфадан, Амасијадан машин-машын кәлирдиләр. Аиләликлә, ушагларыны да машинларла ығыб кәлирдиләр. Торбаларында Бәхтијарын китабларыны кәтирирдиләр ки, шаир имза атсын. "Биз Бәхтијар хочамызын әлини өпмәјә кәлмишик" — диләјиндә кәләнләрин Бәхтијарла көрүшүнү тәшкил етмәк чох чәтин иди. Бә'зән дејирдим ки, шаир јатыр, саатларла көзләјирдиләр. Бә'зиләри китаб истәјирдиләр. Бунлары имзаламаг исә асан дејилди. Раһат креслоларда, вестибүлләрдә, коридорларда отуруб мәним онлары ичәри дә'вәт едәчәјими көзләјирдиләр. Бу гәдәр халг мәнәһәббәтинин белә мигјасда олмасыны һеч биримиз көзләмирдик. Тәсәввүр един ки, Конјадан бир мұәллим өз аиләси, ушаглары илә көрүшә кәлмишди. Һәлә һәкимләрин мұнасибәти нәјә десән дејәрди. Дүзү, арадан мән көз гојрудум ки, көрүм о бири хәстәләрә мұнасибәт нечәдир. Һеч бир фәрг көрмүрдүм. Бир сөзлә, мән бир һәким кими, дост, гоһум кими бу мұајинәдән, мұаличәдән чох разы галдым. Һәкимләрдән Һәсән бәј Марашын, баш һәким Осман Мүфтуғолунун, Мә'суд бәј Чәтингајанын, терапевт Сәмра ханымын кәс-тәрдији нәзакәтин, нәвазишин јерини һеч нә вермәз.

СҮЛЕЈМАН ДӘМИРӘЛЛӘ ИКИНЧИ КӨРҮШ

Б.Ваһабзадә:

Ајын 15-дә хәбәр кәлди ки, Президент Газахыстандадыр, кәлән кими Бәхтијарла јенидән көрүшмәк истәјир. Ону көзләсин. Ајын 16-а алдыгмыз билети гәјтардыг. Дејилән күн вә дејилән вахтда, декабрын 17-дә саат 7-нин јарысында машин кәлди. Мән Президент игамәтқаһына кәлдим. Саат јарым сөһбәт етдик. О шејләр ки, Вәтәнлә бағлы мәни марагландырырды, нараһат едир-

ди, хусусилә Лиссабон саммити барәдә билмәк истәјирдим. С. Дәмирәл деди ки, ермәниләр һај-күј салыблар ки, куја гәләбә бизимди, там јаланды. Бу, Азәрбајҗанын хејринә олду. О, бу барәдә дәнникбин данышырды. Чүнки Президентимизә, онун гүдрәтинә чох инаныр. Бундан башга ортаг дил мәсәләси илә бағлы мән өз тәклифләrimi дедим. Түрк халглары арасында үнсijәт дили вачиб-лијиндән сөз ачдым. Елә бир дил олсун ки, мәсәлән, газахла түрк-мән өз араларында ортаг бир түрк дили илә даныша билсинләр. Бу, Түрксој тәшкилатынын јарадычыларындан бири Намиг Камал Зејбәкин вә Дил курумунун сәдри Ә. Бичан Ерчиласунун фикри-дир. Мән бу фикирләри Сүләјман Дәмирәл чәнабларына билдирдим. Түрк халгларынын ортаг академijасыны јаратмагын вачиб-лијини гејд етдим. Чох мәнрибан сөһбәтимиз олду. Бир шеји гејд едим ки, онларын бизә бу мұнасибәти Азәрбајҗан халгына мұнасибәт иди. Мәнә о гәдәр гајғы, нәвазиш кәстәрилдирди ки!..

— **Адам тәзәдән хәстәләnmәк истәјир, әләми?**

Нурәддин мұәллим суалыма күлүб сөһбәтә гошулур.

— Мәним рәһмәтлик Худу Мәммәдовла бағлы китабымда белә бир јер вар. Һабил Каман дејир ки, бу өләнләрин һаггында елә јахшы сөзләр дејирләр ки, адам өлмәк истәјир (Күлүшүрүк).

— **Бәс милләт вәкили Бәхтијар Ваһабзадәни тезликлә ич-ласларда көрә биләчәјикми?**

— Јахын бир ај әрзиндә јох.

— Мәндән олса, һәлә ики-үч ај истираһәт етсә, јахшы олар. Бу өмәлијатдан сонра әсәбләрин сакитләшмәси үчүн хејли вахт тәләб олунур, — дејә Нурәддин мұәллим әләвә едир.

Бәхтијар мұәллим сөзүнүн сонунда деди:

— Һәр ики республиканын дөвләт башчылары Һ. Әлијев, С. Дәмирәл чәнабларына мәнә кәстәрдикләри бөјүк гајғы үчүн дәр-рин тәшәккүр вә миннәтдарлыгмы билдирирәм.

— **Бәхтијар мұәллим, Нурәддин мұәллим, марағлы сөһбәтә көрә чох сағ олун. Хәстәликлә бағлы мұәјјән һиссләриниз тәрпәтдимсә, бағышлајын. Амма, Бәхтијар мұәллим, нә гәдәр хош мұнасибәт көрсәниз дә, мән сизә јенидән һеч бир хәстә-хана һәјаты арзуламайрам.**

— Сағ ол гызым! Мән дә јени илдә "Халг гәзети"нин коллективинә ити гәләм, оперативлик, һәгигәти анламаг вә јазмаг бача-рығы арзулајырам.

Бәхтијар Ваһабзадәнин гонағы олду

Зәрифә БӘШИРҒЫЗЫ

"Халг гәзети", 4 јанвар 1997.

ИСТИГЛАЛ НАМИНӘ

— Бәхтијар мұәллим, өтән ил Түркијәдән бир шад хәбәр ешитдик. Сиз Н. Хәзри илә гардаш өлкәдә јүксәк әдәби мұкафата лајиг көрүлмүшсүнүз...

— Лајиг көрүлдүјүм јүксәк әдәби мұкафатын ады “Елисам”дыр. Јә’ни елм вә сәнәт мұкафаты. Тәхминән 7-8 ил бундан әввәл тә’сис олунуб. Бу мұкафаты 2-3 илдән бир верирләр. Мұкафата илк дөфә гыргыз јазычысы Ч. Ајтматов лајиг көрүлб. Бундан сонра “Елисам” мұкафатынын Н. Хәзри илә мән алдым. Мұкафат Түркијәдә бөјүк ихтиралара, елми көшфләрә вә јүксәк сәнәт әсәрләринә көрә верилир.

— Бәхтијар мұәллим, биз Сизи халг тәрәфиндән севилән шаир, һәм дә алим кими таныјырыг. Ики фәхри ады дашымаг әдәби вә елми фәалијјәтинизә нечә тә’сир көстәрир?

— Мән өзүмү алим һесаб етирәм. Доғрудур, елми әсәрләр јазмышам. Лакин бу, һәлә алим олмаг демәк дејил. Амма ону дејә биләрәм ки, пис мұәллим олмамышам. Даһа доғрусу, мұәллим-лијимдән дә фикирләримин кәнч нәслә чатмасы үчүн бир трибуна кими истифадә етмишәм. Буну мәним тәләбәләрим чох јахшы билмирләр. Бу мә’нада мәним мұәллимлијим һеч вахт шаир-лијимә мане олмајыб. Әксинә, тәләбә һәјатындан, кәнчлијин фикир вә дүғуларыны әкс етирән бир нечә әсәр јазмышам...

— Бу күн бүтүн шаир вә јазычылар чап олунмаг чәтинлик-ләриндән шикајәтләнирләр. Бу чәтинлији сиз дә һисс едирсинизми?

— Әлбәттә, Јазычылар Бирлијинин вахтилә мүнтәзәм чыхан дөрд органы вар иди: “Азәрбајчан”, “Улдуз”, “Литературный Азәрбајджан” дәркиләри вә “Әдәбијат гәзети”. Инди бунларын бә’зиләри мадди чәтинлик үзүндән чыхмыр. О ки, галды китаба, китаб чап еләтдирмәк исә даһа чәтиндир. Чүнки бунун үчүн мүтләг варлы адамлар спонсорлуғ етмәлидирләр. Бу исә гәләм саһибини ал-

чалдыр. Шәхсијјәти олан јазычы вә шаир китабынын нәшри үчүн имкан саһибинин гапысыны дөјмәкдән вә јардым истәмәкдән чәкинир. Белә олдуғда, бөјүк әдәбијјатын јаранмасы имкансызлашыр. Бүтүн бунлары мұгајисә едәндән сонра мән бу гәнаәтә кәлмишәм ки, јени әдәби нәслин пәрвазланмасы мәсәләси мүшкүл-ләшир. Биз көһнә нәсил бу вахта гәдәр бачардығымызы еләдик. Инди биз кәләчәк әдәби нәсил барәсиндә дүшүнмәлијик. Ахы, онлар бизим варисләримиздир. Мән белә баша дүшүрәм ки, елм, сәнәт вә әдәбијјат дөвләтин инһисарында олмамалы, амма дөвләтин гајғысыны көрмәлидир. Белә олмаса, бөјүк елми көшфләрин вә сәнәт әсәрләринин јаранмасы мүмкүн олмајачаг.

— **Шаир вә сијасәт. Бу барәдә Сизин фикринизи билмәк истәрдик.**

— Бу чох мұһүм мәсәләдир. Үмумијјәтлә, шаирин сијасәтлә мәшғул олмасы мәнә көрә дүз дејил. Биринчи, она көрә ки, шаир ағылдан чох һисслә дүшүнүр. Буна көрә дә шаир тез алдана биләр. Икинчи, она көрә ки, сијасәтлә сијасәти билән адамлар мәшғул олса, даһа јахшыдыр. Тәшбеһи өзүмдән көтүрүрәм. Мән миллиәт вәкили кими мүтләг парламентдә музакирә олунан мәсәләләр барәдә өз фикрими билдирмәли идим. Вә билдирдим. Амма үстүндән бир гәдәр кечмиш тәлеји һәлл олунан адам һағгында сәһв етдијими анлајыр вә бунун әзабыны чәкирдим. Буна көрә дә мән өз әризәмлә Милли Мәчлисин үзвүјүндән чыхдым. Сон ики илдә демәк олар ки, сијасәтлә мәшғул олмурам. Вә јалһыз јазыларымла кифајәтләнирәм. Бунунла јанашы, шаирин чәмијјәт һадисәләриндән кәнарда дурмасы вә баш верән һадисәләр һағгында өз фикрини билдирмәмәси мүмкүн дејил. Мәнчә, сәнәт сәнәт үчүндүр фикри доғру дејил. Сәнәт халг үчүн, вәтән үчүн олмалыдыр. Јери кәлмишкән, бурада бир мәсәләјә тохунмаг истәјирәм: әгидә мәсәләсинә. Инсанын әгидәси һеч вахт дәјишмәмәлидир. Анчаг чәрәјан едән һадисәләрә вә мүхтәлиф адамлар мұнасибәт дәјишә биләр. Бу исә әгидәнин дәјишилмәси демәк дејил. Бүтүн охучуларыма мә’лумдур ки, мән һәлә 50-чи илләрдән башлајараг Азәрбајчанын мүстәғиллији вә ана дилиминизин горунмасы уғрунда әлимдән кәләни еләмишәм. Буна бахмајараг, бә’зи гәзәтләрдә мәсәләнин маһијјәтини дәриндән билмәјән адамлар мәни әгидәми дәјишмәкдә күнаһландырырлар. Мәсәлән, “Һүрријјәт” гәзетиндә бир тәләбә мәним бир шә’римдән

Чәрхи фәләк истәјир лап долана тәрсинә,
Әгидәм һеч нәјә дәјишмәрәм мән јенә,-

мисраларыны мисал кәтирир вә бундан сонра сүбүт етмәјә чалышыр ки, мән әгидәм дәјишмишәм. Лухарыда дедијим кими, мөним әгидәм Азәрбајчанын мүстәғиллијидир, һакимијјәтдә ким олурса-олсун, һансы партијаја мәнсуб олдуғундан асылы олмаја-раг, әкәр мөним мүстәғиллик идејама хидмәт едирсә, мән онун гулу олмага һазырам. Јахшы олар ки, адамлара олан мүнәсибәти әгидәјә олан мүнәсибәтлә гарышдырмасынлар. Инди мән һөмин адамдан сорушурам: Мән Азәрбајчанын мүстәғиллик идејасына һарада, һансы чыхышымда, һансы јазымда хәјанәт етмишәм?

О ки, галды игтидарда оланлара, бир ағсагтал кими мөним онлара һеч бир еһтијачым олмајыб. Әксинә, онларын мәнә еһтијачы олуб. Әкәр игтидарда оланлар мүәјјән бир мәсәләнин һәл-линдән өтрү мөнимлә мәсләһәтләшмәк истәјирләрсә, мән бундан нәчә имтина едә биләрәм?..

– Сирр дејилсә, јарадычылыг планларыныз барәдә. Һазыр да нә үзәриндә ишләјирсиниз?

– Үмумијјәтлә, фәрди вә ичтимаи дүјгү проблеми мөни чох дүшүндүрүр. Ичтимаи дүјгүнун фәрди дүјгудан, фәрди арзудан үс-түн олмасы фикри әсасында бир пјес јазмаг истәјирәм.

– Халгымызын һәмишә ағсагтал, зијалы сөзүнә бөјүк еһтијачы олуб. Халга сөзүнүз.

– Аталар дејиб ки, “јаман күнүн өмрү аз олар”. Дөзмәкдән башга чәрәмиз јохдур. Индијә гәдәр бүтүн ағрылара, әзаблара дөзмүшүк. Кәрәк бир аз дөзәк. Бу күн һаымызын вәзијјәти ағырдыр — бәстәкарларын да, алимләрин дә, шаир вә јазычыларын да. Һаымыз ејни көкдәјик. Мөним халгым, мөним милләтим рәзаләтә, чөбһәдәки уғурсулуглара, бу уғурсулуглардан доған рүсвајчылыға лајиг милләт дејил. Бу халг һәр шејә гадирдир. Бу күн дөвләт әтрафында бирләшмәк вә шөхси амбисијалардан әл чөкмәк лазымдыр. Бизим халгын ән бөјүк гүсуру ондадыр ки, биздә фәрди шү-ур ичтимаи шүурдан јүксәкдир. Буна көрә дә биз һаымыз шөхси арзумузу ичтимаи идеалдан вә ичтимаи амалдан үс-түн тутурут.

– Мүсаһибә үчүн чох саг олун!

Мүсаһибәни апарды: Мүшвиғ МИРЗӘ.
“Вәтәндаш” гәзети, 18 апрел, 1995.

МӨНИМ ФИКРИМИ ТӘҖРИФ ЕТМИШЛӘР

Бу ил мән Шәкидә истираһәтдә олдуғум заман чохдан таныдығым Күнәј Азәрбајчанынын шаири Ә. Фәрдијә мүсаһибә вермишәм. Бу күн мәнә “Кејһани-һөваји” гәзетинин 1995-чи ил, 1 нојабр сајында дәрч олунмуш мүсаһибәми көстәрдиләр. Јазыда дедикләримин бир гисми олдуғу кимидир, бир гисми исә јох.

Мәсәлән, мүхбирин мөним дилимдән АБШ һаггында дедији сөзләр вә мүгәддәс китабымыз “Гур’ани-Кәримә” һүчүм едән С. Рүшдү һаггында јаздыглары тәһриф олунмамышдыр. Лакин гәләм јолдашым Ә. Фәрди бә’зи фикирләrimi тәһриф етмиш, мөним адымдан әгидәмә зидд фикирләр сөйләмишдир. Мәсәлән, куја мән белә фикир сөйләмишәм: “Бә’зиләри дејир ки, Иран бизим гардашымыз, Түрkiјә әмиоглумузду. Амма мөним фикримчә, Иран биз өзүмүзүк”. Бу, тәһрифдир. Әслиндә, мән белә демишәм: “Бә’зиләри дејир Күнәј азәрбајчанлылары бизим гардашларымыз, Түрkiјә түркләри әмиоглумузду. Мән исә дејирәм: “Күнәј азәрбајчанлылары бизим өзүмүз, Түрkiјә түркләри исә гардашларымыздыр”.

Көрүндүјү кими, мүхбир “Күнәј азәрбајчанлылары” сөзүнү “Иран” сөзү илә әвәз етмиш вә бунунла да әсас мәтләб тәһриф олунмушдур. Чүнки Иранда Күнәј азәрбајчанлылары илә бәрәбәр фарслар да вар. Күнәј азәрбајчанлылары биз өзүмүзүк, јә’ни, ејни милләтдәник, амма фарсларла биз ејни милләтдән дејилик, онлар бизим јалныз дин гардашларымыздыр. Мүхбир “Күнәј Азәрбајчаны” сөзүнү “Иран” сөзү илә әвәз етмәклә башга мәтләбләрә ишарә вурут вә давам едәрәк јазыр:

“Мөним “Күлүстан” поемам Азәрбајчанын Ирандан ајрылдығы тарихә ишарә олундуғу илләрдә онун нәшри гадаған олунду”.

Мүхбирин сөзләриндән белә чыхыр ки, мән Гузәј Азәрбајчанынын Ирандан ајрылмасына тәәссүфләнир вә Гузәј Азәрбајчанынын јенидән Иранла бирләшмәсини арзулајырам. Бу иддиә-

нын тәпәдән дырнага гәдәр мәним фикримә зидд олдуğunu сүбүт етмәк үчүн елә, “Күлүстан”ын өзүнә мұрачиәт етмәк кифајәт-дир:

Нечә вахт сәнкәрдә һеј улашдылар.
Күлүстан кәндиндә сөвләташдылар.
Бир өлкә икијә

ајрылсын дејә.

Бир дејән олмады дурун, ағалар,
Ахы бу өлкәннн өз саһибн вар.
Сиз нә едирсиниз бајагдан бәри?
Бәс һаны бу јурдун өз саһибләри?

Нечә ајырдыныз дырнагы етдән?
Үрәји бәдәндән, чаны чәсәддән?
Ахы, ким бу һаггы вермишди сизә?
Сизи ким чағырмыш Вәтәнимизә?

Көрүндүјү кими, бурада Азәрбајчаны икијә парчалајан Русија вә Иран ејни дәрәчәдә иттиһам олунур.

Инди сорушурам, мән нә заман “Күлүстан” поемасынын мү-әллифлијиндән әл чәкмишәм ки, әгидәмә зидд олан бу фикри ајағыма јазыр?

Мин ләкә вурдулар шәрәфимизә,
Вердик, саһибмиз јенә “вер” деди.
Лап јахшы еләјиб доғрудун бизә
Бири “баран” деди, бири “хәр” деди.
Бизи һәм једиләр, һәм дә миндиләр.
Амма архамызча килејләндиләр.

Бәли, ишғалдан сонра ики гәсбарын пәнчәсиндә инләјән азәри түркләрини руслар “баран” (гојун), фарслар “хәр” (еш-шәк) адландырды. Бу мисралар мәним һәр ики гәсбарә ејни дәрәчәдә нифрәт вә е’тиразымы билдирмири?

Һәмән фикрини давам етдирән мұхбир мәним адымдан белә јазыр: “Бизи Ирандан нечә ајыра биләрләр?”

Доғрусу, мән бу фикри баша дүшә билмәдим. Чүнки биз Ирандан чохдан ајрылмышыг. Вә Ирана бирләшмәк һаггында неч дүшүнмүрүк дә. Бурада да, “Күнеј Азәрбајчаны” сөзү

“Иран”ла әвәз едилиб. Мұхбирин фикрини әслиндә белә охумаг лазымдыр: “Бизи Күнеј Азәрбајчанындан нечә ајыра биләрләр?” Мұхбир јенә өз гәрәзини давам етдирәрәк јазыр ки, куја мән де-мишәм: “Әкәр мәнә десәләр сән Азәрбајчан Республикасынын шаирисән, бу мәнә тәһгир олар”. Хејир, гардашым, бу мәнә тәһ-гир дејил, бу мәнә шәрәфдир. Амма бундан сонра јаздығым “Мән нечә Сабири өз шаирим, Шәһријары исә өзүмүнкү билмә-јим? фикри мәнә аиддир. Сабир дә мәнимдир, Шәһријар да. Мө’чүз дә, Сејид Әзим дә. Һәмчинин Күнеј азәрбајчанлылары үчүн. Амма Сә’ди, Һәфиз мәнимки дејил. Истәрдим ки, мұхбир Азәрбајчанла Ираны гарышыг салмасын. Бунлар башга-башга өлкәләрдир.

Мұхбир јазыр: “О, (јә’ни, Б.В.) өз мүсаһибәсинин сонунда азәри вә Истанбул дилинин фәргләри һаггында дејир ки, бунла-рын арасында бөјүк фәргләр вә ујушмазлыглар вар. Кәрәк лүзум-суз Истанбул сөзләринин азәри дилинә һүчүмунун гаршысы алынсын”.

Бурада да фикрим тәһриф олунуб. Даһа доғрусу, мән бу шә-килдә демәмишәм. Дедијим беләдир: “Сон илләр Түркијәдә дил гуруму адланан бир тәшкилатын түрк дилини тәминләмәк шүары алтында апардыгы дил ингилабынын әлејһинәјәм”.

Мән бу фикрим Түркијә вә Азәрбајчан мәтбуатында дәрә-ләрлә билдирмишәм. Дил гурумунун үзвләри чохдан дилимиздә вәтәндашлыг һүтугу газанмыш бә’зи әрәб-фарс сөзләринин әвә-зиндә сүн’и вә ујдурма сөзләр јарадырлар ки, бу да дили сахта-лашдырыр.

Мәсәлән, әрәб дилиндән алдығымыз “мәктәб”, “мүәллим”, “тәләбә”, “китаб”, “тәбии”, “фәвгәл’адә” вә саирә кими бизим-киләшмиш сөзләри “окул”, “өјрәтмән”, “өјрәнчи”, “јапыт”, “до-ғал”, “олаған үстү” кими сахта сөзләрлә әвәз олунмасынын әлеј-һинәјәм. Бу чүр сүн’и сөзләрин түрк дилинә зорла кәтирилмәси нәтичәсиндә Азәрбајчан түркчәси илә Түркијә түркчәси арасын-да фәргләр јараныр ки, мән буна гаршыјам. Амма мән неч заман Түркијә түркчәси илә Азәрбајчан түркчәсинин ајры дилләр ол-дуғуну демәмишәм. Чүнки ләһчә фәрги дил фәрги дејил.

О ки, галды Күнеј Азәрбајчаны түркчәсинә, бурада мәсәлә бир аз дәјишилir. Иранда анадилли мәктәбләрин вә мәтбуатын олмамасындан түрк дили фарс дилинин тә’сиринә даһа чох

мә'руз галмыш вә ејбәчәр хала дүшмүшдүр. Бу күн Күнәј Азәр-бајчанында фарсча дүшүнүб түркчә данышдыгларындан ана дилимизин грамматикасы да позулур. Мәсәлән, "Мән сизә тәшәккүр едирәм" демәк әвәзинә "Мән сиздән тәшәккүр едирәм" де-јир. Бурала о, "Әз шомә" тәркибини ејни илә тәрчүмә едир. Бә-ләликлә дә, түрк дилинин руһу дәјишиб фарслашыр.

Сонра мұхбир жазыр ки, куја мән Түркіјәдә динин дәвләтдән әјры олмасыны бәјәнмир вә буну онлар үчүн нөгсан сајырам.

Мән динә вә Аллаһа инанырам. Амма динин дәвләтдән әјры олмасыны зәрури һесаб едир вә Түркіјәнин индики дәвләт гуру-лушуну алгышлајырам.

Сөзүмүн сонунда улу Шәһријарын шакирди, чаван гәләм јол-дашыма бир төвсијәм вар: Сијасәтә дејил, милләтинә гуллуғ елә. Чүнки сијасәт тез-тез дәјишир, амма милләтини дәјишә билмәз-сән.

"Заман", 25 нојабр, 1995.

"СЕССИЈА ЧАҒЫРМАГ ШӘХСИ ТӘШӘББҮСҮМ ИДИ"

"Республика" гәзетинин әмәкдашы Алхан Бајрамоғлу "Шән-бә кечәсинә кедән јол" китабынын мұәллифи, халг шаири Бәх-тијар Ваһабзадә илә көрүшүб ондан 1990-чы илин сарсынтылы јанвар күнләриндә Бақыда олан ичтимаи-сијаси дурум барәдә өз фикрини сөјләмәји хаһиш етмишдир. Һәмин сөһбәти охучуларә тәғдим едирик.

— Бәхтијар мұәллим, нечә билирсиниз. 1990-чы илин "шән-бә кечәси" зәрури иди ми?

— Мән о барәдә бир китаб да јазмышам: "Шәнбә кечәсинә кедән јол". Әслинә бахсан, мән сијасәтчи дејиләм.Дүздүр, Халг Чәбһәси фәалијјәтдә иди, милли азадлығ һәрәкәти вар иди, мил-ли азадлығ дүјғулары јетишмиш, чаванларымыз милли шүүра јијәләнмишдиләр, амма бүтүн бунлар "Шәнбә кечәси"ни зәрури һесаб етмәјә әсас вермирди.

— Бәс һадисәләрин ичиндә олан адам кими, шәнбә кечәси-нин төрәнмәсинин объектив вә субъектив сәбәбләри барәдә нә дејә биләрсиниз?

Мән һисс еләјирдим ки, чаванларын һәрәкәтләри — јоллары автобус, троллејбус, һәтта "Москвич" машынлары илә кәсәрәк "баррикадалар" гурмаға чалышмалары јахшы нәтичә вермәјәчәк. Онлар бу әмәлләри илә рус гошунунун вә ја танкларын габағы-ны кәсмәк әвәзинә империјанын әлилә үстүмүзә гошун јеритмәк үчүн дәстәвүз верирди. Бу барәдә һәмин күнләрдә Аеропорт јо-лунун бәри башында, дөрдјолун јахынлығында јола "Москвич", автобус гојан чаванларә да дедим. Чаваб вердиләр ки, мұәллим, бунлар сәнлик дејил, өз јолунла кет... Одур ки, гошун јеридилә биләчәјини һисс едирдик. О күнләрдә ермәниләр силаһландыры-лырды. Амма биздәки ов түфәнкләри дә јығышдырылырды. Мән һәлә о вахт — 90-чы ил, јанварын 10-15-и арасы көрдүкләримин тә'сири алтында јазлығым ше'рин бир јериндә дејирдим:

Мәркәз дејишдирир күндө рәнкини,
Мәркәз мәни көрүр, һеч ону көрмүр.
Биздән жығышдырыб гуш түфәнкини
Амма ермәнинин топуну көрмүр.

Бүтүн бунлар бизә әсас верирди ки, империјанын Азәрбајҗана гаршы мәкрли бир план һазырламасы гәнаәтинә кәләк. Амма јухарыда дедијим һәрәкәтләрлә империјанын әлиһә биз дә бәһанә вердик ки, Бақыја гошун јеритсин. Е’тиразымызы башга шәкилдә дә билдирә биләрдик, амма белә олду...

Тәһлүкә һисс еләдијимизә көрә бир груп зијалы-рәһмәтлик Исмајыл Шыхлы, мән, Нурәддин Рзајев, Шејх Аллаһшүкүр Пашазадә вә Һәсән Һәсәнов јанварын 17-дә Ә. Вәзирвун јанына кетдик. Кабинетә кирәндә Примаковла Киренкону да орада көрдүк. Мән дәрһал Примаковун үстүнә һүчум чәкдим ки, биздән нә истәјирсиз, нијә әл чәкмирсиз? Сизә нә пислијимиз кечиб?

Буну көрән Вәзиров мәни гучаглајыб сакитләшдирмәјә чалышды. Бу заман шејх мөндән дә кәскин шәкилдә Примакова һүчум чәкди. Онда Примаков гајытды ки, ахы, биз дост идик. Ики ај бундан әввәл евиндә мәни гонаг етмишдин. Инди сәниндәми үзүн дөндү? Шејх чавабында деди ки, онда гонаг кими кәлмишдин, амма инди һисс едирәм ки, хош нијјәтлә кәлмәмисән. Халгыма гаршы тәһлүкә олан јердә мән һеч кәси танымырам. Дүзүнү де, көрүм, ғыргын олмајачаг, ја јох? Онлар бизи сакитләшдирмәјә чалышдылар ки, ғыргын олмајачаг. Анчаг Вәзиров дејәндә ки, мәним хәбәрим јохду, јалан дејирди. Примаковкил бир һәфтә әввәл Бақыја кәлмишдиләр. Вәзиров да билирди ки, шәһәрә һүчум олачаг. Буну биз дә һисс етдијимиз үчүн кабинетдән чыханда Һ. Һәсәнов деди ки, ғыргын олачаг. Шејх дә о фикридә олдуғуну билдирди.

Олур ки, орадан, Һәсәндән башга, биз дөрд нәфәр Халг Чәбһәсинин гәраркаһына кетдик. Орада Нәчәф Нәчәфову тапыб кәлишимизин сәбәбини, ғыргын тәһлүкәсиндән горхдуғумузу сөјләдик. Нәчәф бизи архајын етди ки, ғыргын олмајачаг. Чөлә чыханда мәним голума кириб деди, Бәхтијар мүәллим, 9 апрел, Тифлис ғыргынындан сонра русларын башы даша бәрк дејиб. Онлар бу һадисәнин горхусундан Бақыја гошун јеридә билмәзләр. Дүзү, Нәчәфин бу мәнтиги мәним дә бејнимә батды.

— Бәхтијар мүәллим, о заман ғыргын төрәдилиб-төрдилмә-јәчәји барәдә чамаат да тәшвиш вә нараһатлыг кечирир, һөкүмәтә бу суалла чохсајлы мүрачиәтләр олурду. Онда Азәрбајҗан КП МК-нын идеоложи ишләр үзрә катиби Әфранд Дашдәмиров радио вә телевизија илә халга билдирди ки, һеч бир ғыргын олмајачаг. Белә чыхыр ки, о заманкы јерли һакимләр империја гүвәләри илә әлбир олуб чамаатын башынын алтына јастыг гојуб, онлар үчүн ғыргын һазырлајырмышлар.

— Бу ишләр һакимијјәтдә оланларын әли илә олуб. Һәр биринин нә гәдәр күнаһы варса, ону бир Аллаһ билир.

— Јанварын 13-дә Халг Чәбһәси төрәфиндән Милли Мүдафиә Комитәси јарадылмасыны нә дәрәчәдә мәгсәдәүјҗүн һесаб едирсиниз? Орада Не’мәт Пәнаһов чыхышында билдирди ки, лазым кәлсә, дејүшмәк үчүн силаһымыз да вар. О, силаһ көтүрәчәкләри мәнбәләри дә садалады. Мәнә мә’лумдур ки, бу чыхышдан сонра полис органларында һәбсханаларда, һәрби һиссәләрдә, һәрби комиссарлыгларда чалышан азәрбајҗанлыларын һамысыны тәрк-силаһ едиб бүтүн ишләрдән кәнарлашдырмышдылар. Бу ишләрин сәбәбини онлар “шәнбә кечәси”ндән сонра билдиләр. Ону да дејим ки, ММК-си јарадылмасы хәбәриндән сонра билдиләр. Ону да дејим ки, ММК-си јарадылмасы хәбәриндән вә Н. Пәнаһовун чыхышындан сонра санки мејдандакы чамаатын үстүнә су әләнди. Һамы сүкута далды вә пычылыты илә бир-бирләринә дедиләр ки, ғыргын олачаг. Нечә билирсиниз, Н. Пәнаһовун о чыхышы дүшүнүлмүш чыхыш иди, јохса емосијадан ирәли кәлирди?

— Мәнчә, бу, арынын јувасына чөп узатмаг иди. Лазым дејилди. О мејданда олан чыхышларын бир гисми артыг иди. Мән емосијалы чыхышлары нәзәрдә тутурам. Мәним өзүм дә емосионал аламам. Анчаг сијасәт емосијаны севмир. Сијасәтдә ағыл кәрәкдир. Билирсән, дүшмән чох һиләкәрдир. Она көрә сијасәтдә ејфорија олмаз...

Шәнбә кечәсинин сәһәрисиндики Президент Апараты биһасынын габағындакы митингдә чыхыш едиб партбилетлими атдым. Һәмин анларда ичимдә санки сојуг күләк әсирди...

Ордан телестудияја кәлдим. Истәдим депутатлары јығыб сесија чағырам. Пилләканлары чыханда дедиләр ки, телевизијанын

энержи блокуну партладылар. Кедиб ораны көрөндө “шөнбө кечәси”ндөки гыргынын шаһиди оларкөн, кечә евдө ағладығым кими һөнкүрдүм. Чөлө чыханда һәјәтдә бир нечә адамын әһатәсиндә бир рус кенералы көрдүм.

— Кенерал Дубинякымы?

— Ким идисә, билмәдим. Шығыбы онун үзүнә түпүрдүм ки, бу халгдан нә истәјирсиниз? Нијә башымыза бу чүр мүсибәтләр ачырсыз? Сиз фашистсиниз. О, әввәл дурухду, сонра әлини тапанчасына апарыб мәни вурмаг истәди. Режиссор Назим Аббасов онун әлини тутуб мәним кимлијими она сөјләди...

Мәни машина отурдуб радиоја кәтирдиләр. Орадан депутатлара мүрациһәт едиб сессия чағырдым.

— Сессия чағырмаг шәхси тәшәббүсүнүз иди, јохса бу һагда кимтәрләсә мәсләһәтләшмишдиниз?

— Һеч кәслә мәсләһәтләшмәмишдим. Сессия чағырмаг шәхси тәшәббүсүм иди. Орадан евә кәлиб “Азатлыг” радиостансиясына — Мирзә Хәзәрә зәнк едиб әһвалаты данышыб, бу һадисәни дүнјаја јаймасыны хаһиш етдим. Сағ олсун, о вахт Мирзә Хәзәр сәсимизин дүнјаја чатмасында бизә чоһ көмәк етди.

— Мирзә Хәзәр тәк сизин јох, она зәнк вуруб гыргыһла бағлы мүәјјән мә’лумат верән чоһ адамын сәсини дүнјаја јайырды.

— Бәли, сәһәри күн депутатлар кәдиләр. Саат 10-да сессия башланды. Елмира Гафарова деди ки, мән сессияны апары билмәрәм. Онун имзасы илә о заман дәһшәтли бир е’тираз нотасы јаймышдыг.

Бу е’тираз тез-тез радиода да сәсләнирди. О, чоһ горхурду. Дедим, онда чәкил кәнара. Сессияны өзүм апардым. Сонра көрдүм, бу ишдә тәчрүбәм јохду, рәһмәтлик Исмајыл Шыхлыны көмәјә чағырдым. О, сессияны ахырадәк идарә етди. Јахшы да гәрарлар гәбул етдик...

Һәмин кечә саат 2-дә Е. Гафарованын кабинетиндән зәнк едиб Чинкиз Ајтматов вә Олјас Сүләјменовла данышдым. Әһвалаты билдирдим вә онлары Бакија чағырдым. Олјас деди ки, хәстә олсам да кәләчәјәм. Доғрудан да кәлди. Хәстә иди. Ики күн Бақыда јатандан сонра гыргын јерләринә вә Шәһидләр Хијабанына баш чәкди... О заман Олјасын бизә чоһ көмәји дәјди.

— Бәхтијар мүәллим, сизчә о заман Азәрбајчана гүввәтли бир адам рәһбәрлик етсәјди, бу гыргын төрәјәрдики?

— Мәнчә, јох. Билирсән ај оғул, милли ганы олан адам, гүввәтли шәхсијјәт олан, вәзифә столундан горхмајан адам белә бир ишә гәтијјән гәл гәјмазды.

Ермәниләр бу ишә чоһдан һазырлашмышдылар. Онлар Горбачовун әли илә һәјдәр Әлијевин һакимијјәтдән узаглашдырылмаһына наил олан кими даһа фәаллашдылар. Әкәр о заман һәјдәр Әлијев Азәрбајчанда рәһбәр олсајды, бу гыргын олмазды. Һеч кәс белә бир ишә чәсарәт етмәзди. Јери кәлимишкән, мән Түркиядә мүаличә олунаркән өлкә президенти Сүләјман Дәмирәл чәнаблары төрәфиндән гәбул едилдим. Онда Лиссабонда олан һадисәдән хәбәрим јох иди. Бу барәдә Сүләјман Дәмирәлдән сорушдум. О, һәјдәр Әлијевин Лиссабонда көрдүју ишләрдән, нечә бир чевиклик вә чәсарәтлә дипломатик кедишләр едәрәк 52 дөвләтин дәстәјини алмаға нечә наил олмасындан данышыб деди ки, һәјдәр Әлијевин гәдрини билин.

— Халг һәрәкатынын илк дөврүндә мејданда Исмајыл Шыхлы, Сиз, Анар, Јусиф Сәмәдоғлу вә башгалары кими сөзүкчән, халг төрәфиндән гәбул едилән ичтиман хадимләр чыхыш едирдиләр. Онда трибунаја јахынлашыб сөз демәк чохлаһынын үрәјиндән кечсә дә, һамы сәрһәд көзләјирди. Анчаг 1989-чу илин нојабрында олан митингләрин бириндә Н. Пәнаһов бәјан етди ки, һеч кәс трибунаја чыхмасын. Һамы ашағыда дајансын. Ордан чамаат кими мәсләһәт көрсә, она да сөз вериләчәк. Ондан сонра зијалылар мүшаһидәчи мөвгәјинә кечди. Халг Чәһәсинин үзвләри дә сонралар зијалылары гынајырдылар ки, онлар халгын тәләјинә биканәдирләр... Бу, әлбәтгә, белә дејилди. Бир дә ки, мәнчә, сиз ағсаггаллар о заман өзүмүзүнкүләрин әли илә һәрәкатдан узаглашдырылмасәјдыһыз, јәгин ки, һадисәләр бу јөндә инкишаф етмәзди. Чүнки, зијалылар чәкиләндән сонра һадисәләр бир нов “пијадаларын әли илә” идарә едилә билмәјиб, өз ахарыны дәјишди.

— Билирсән, ај оғул, о заман бизи инчитдиләр. Писикдирәндән сонра да гынадылар ки, кәнарда дурурсунуз. О заман мәним 63 јашым варды. Мән кимисә итәләјәси дејилдим ки, мәнә сөз вер.

Әслиндә, Н. Пәнаһов мәнә вә мәним јарадычылығымдакы милли тәәссүбкешлијә һәмишә һөрмәт еләјиб. Инди дә һөрмәт еләјир. Бунунла бәрәбәр о заман биз зијалылар ону да һисс едир-

дик ки, бизим мејданда тез-тез көрүмөјимиз чохларыны нараһат едирди.

О заман И. Шыхлы да, мән дә Халг Чөбһөсинин Ағсагаллар Шурасынын үзү идик. Чөбһөнин тәдбирләриндә фәал иштирак едирдик. Анчаг һисс едирдик ки, үзүмүзә ачыг демәсәләр дә, бизим ораја кәлмәјимизи чохлары истәмир. Бир дөфә ичласда бир нечәси налајиг сөјүшләрлә далашды. Биз һәр икимиз мұәллимик, белә шејләри көтүрә билмәздик. Исмајыл да ағыр адамды. Деди, Бәхтијар, бура бизим јеримиз дејил. Дур кедәк. Биз чыханда далымызча дедиләр, һара кедирсиниз? Сонра да ришхәнд етдиләр ки, һә, кедин, кедин. Исмајыл гајытды ки, а бала, бир утанын, ағсагал вар, гарасагал вар, ајыбды ахы. Бу нә һәрәкәтди? Биз белә јердә отура билмәрик.

Анчаг јенә дә дејирәм, зијалылар һеч вахт халг һәрәкатындан кәнарда галмајыб.

“Республика” гәзети, 18 јанвар, 1997.

“ЈАРАДЫБДЫР ИНАМ МӘНИ...”

— Бәхтијар мұәллим, нечәсиниз?

— Сәһәттимдән о гәдәр дә наразы дејиләм. О ки галды... 70 иллик јубилејимдә дедијим бир мөғамы хатырлатмаг истәјирәм: инди мән Танрыдан өмүр јох, мөһләт истәјирәм ки, истиглала говушмуш Азәрбајчанымызын әрази бүтөвлүјүнүн, дәрд-сәрсиз күнләринин дә шаһиди олум. Буна да мән инанырам. Чүнки бу инам үчүн кифајәт гәдәр әсас вардыр. Дөвләтимизин башчысы һејдәр Әлијев вә халгымыз буна төминат верир.

— Јери кәлишкән, Бәхтијар мұәллим, белә гајгылы күнләриниздә мөһтәрәм президентимизин телевизијадә сәсләнән ше’рләринизлә бағлы сизә зәнк етмәси биз охучулары да севиндирди.

— Инди ки, сәһбәт һәммин ше’рләримдән дүшдү, мән бир мәсәләни гејд етмәји өзүмә борч һесаб едирәм. Верилишдән дәрһал сонра мөһтәрәм президентимизин мәнә зәнк вуруб ше’рләр һагында өз фикирләрини сөјләмәси, мәнә төшәккүр етмәси мәни чох көврәлтди. Анчаг мән һәммин анда өз миннәтдарлығымы она чатдыра билмәдим. Бу чүр дигтәтә, сәнәтә, әдәбијјата, мөдәнијјәтә гајгысына көрә сәһәриси она мәктуб јазыб төшәккүрүмү билдирдим. Һәммин мәктуб мәтбуатда дәрч олуңду.

— Бу јахынларда мөһтәрәм президентимизин ишыг үзү көрмүш чохчилдлийинин I-II чилдләри вә “Гајыдыш” китабы һагында фикирләринизи билмәк марағлы оларды. Телевизијадә кедән тәғдимат мәрасиминдә сизин иштиракыныза бөјүк еһтијач һисс олунурду.

— Бу китаблар, илк нөвбәдә, дөрд иллик тарихимизин ајнасыдыр. Китабларда сон дөрд илдә кечдијимиз јол, бу јолда гаршылашдығымыз чәтинликләр, газандығымыз уғурлар кениш әкс олунмушдур. Тәкчә елә бу чәһәтинә көрә китаблар чох гүмәтлидир, Китабларда мәни ән чох тутан мәсәлә истиғлалымызла

бағлыдыр. Истиглал амили кими чилдлөрдө “Истиглалымыз әбәдидир, ону көз бәбәји кими горумалыҗыг” фикринин ғырмызы хәтт кими кечмәси мәни чох мәмнун етди. Мән фактларла да-нышмаг истәјирәм. Китабда 1920-чи ил апрелин 28-дә Азәрбај-чанын ишғал олунмасы кәстәрилер. Бу, чох мүһүм мәсәләдир. Биз бу күн чаванларымызын бејнинә јеритмәлијик ки, 20-чи ил ингилаб јох, ишғал иди. Вә һејдәр Әлијевин “Ғајыдыш” кита-бындакы фикри бу ишғалы елми сурәтдә ишләјиб сүбүт етмәк үчүн бизә материал верир. Бу фикри олдуғу кими нәзәринизә чатдырмаг истәјирәм: “Мән Азәрбајчан Коммунист Партијасына 14 илә јахын рәһбәрлик етмишәм. 28 апрелдә Азәрбајчан ишғал олунуб, Азәрбајчан Демократик Республикасы зоракылығла ләғв олунуб”.

Даһа сонра ермәниләрин Ғарабағ мәсәләсинә чохдан һазыр-лашмалары, бизим нечә бич вә һијләкәр дүшмәнлә ғаршылашды-ғымыз китабда өз әксини тапыб. Јә’ни бу китаб милләтин башы-нын алтына јастыг ғојмур, әксинә, бизи ајыг-сајыг олмаға чағы-рыр. Үмумијјәтлә, дигәтлә фикир версәк, кәрәрик ки, ермәни-ләр һејдәр Әлијев Сијаси Бүродан узағлашдырылдыгдан сонра фәалијјәт башладылар. Зори Балајан Ермәнистанда чыхан бир китабда јазыр: “Әлијев кетди, бәс инди биз нәји көзләјирик?” Нә гәдәр ки, һејдәр Әлијев Бақыда һакимијјәтдә иди, даһа сонра Си-јаси Бүронун үзвү иди, дүшмәнләримиз ачыг һүчума кечә билмир-диләр. Вә чох тәәссүф ки, биз о заман һејдәр Әлијевин вәзифә-дә ғалмасы үчүн неч бир иш кәрә билмәдик. Бәлкә дә, онун вә-зифәдән кетмәсинин күнаһкарларындан бири биз өзүмүзүк.

Ермәнистанда чыхан гаты антитүрк журналлардан биринин редактору олан Арамајс Саакјан охучуларла көрүшүндә Ғарабағ-ла бағлы суала белә чаваб вермишди: “Ғарабағ мәсәләсинә баш-ламаздан әввәл, јухарыдакы түрк пашасынын мәсәләсини һәлл етмәк лазымдыр”. Вә етдиләр дә... һејдәр Әлијев Москвада Си-јаси Бүродан узағлашдырылдыгдан сонра бурада һәмин мәсәлә-ләр башланды. Бәс биз нијә бунлары көрмүрүк, ғијмәтләндирми-рик? Бу тарихдир ахы...

– Бәхтијар мүәллим, сиз китабын чох марағлы, инчә мөғам-лары үзәриндә дајандыныз. Фикримизчә, сизин дә үрәјиниз-дән олан бир мәсәләјә тохунаг. Китабдакы бизим мәншәјимиз-дә бағлы фикирләрә мүнәсибәтиниз нечәдир?

— Елә мән өзүм дә бу мәсәләјә кәлиб чыхаҗагдым. Китабда мәним үрәјимдән хәбәр верән мөғамлардан бири дә бизим мән-шәјимиз, түрклүјүмүз һағтыннда фикирләрин дәнә-дәнә вурғулан-масыдыр. Мән бурада һејдәр Әлијевин чох мәнһур кәламыны хатырламаг истәрдим: “Биз бир милләт, ики дөвләтик”. Вә мән бу кәламдан руһланыб бир ше’р дә јазмышдым ки, сонра Түрки-јәдә һикмәт Шимшәк буна маһны бәстәләмишдир.

Бир ананын ики оғлу,
Бир амалын ики голу,
О да улу, бу да улу:
Азәрбајчан — Түркијә.

Динимиз бир, дилимиз бир,
Ајымыз бир, илимиз бир,
Ешгимиз бир, јолумуз бир:
Азәрбајчан — Түркијә.

Бир милләтик, ики дөвләт,
Ејни арзу, ејни нијјәт.
Һәр икиси чүмһуријјәт
Азәрбајчан — Түркијә.

Бирдир бизим һәр һалымыз,
Диләјимиз, хәјалымыз,
Бајрағларда һилалымыз:
Азәрбајчан — Түркијә.

Јери кәлмишкән, һејдәр Әлијев Измирдә Бақы паркынын ачылышындакы нитгиндә бу бирлији образлы шәкилдә белә ифадә етди: “Биз бөјүк бир чинар ағачынын будағларыјыг. Көкү-мүз бирдир вә о гәдәр мөһтәшәм чинардыр ки, әсрләр бөјү ону нә гәдәр силкәләсәләр дә, јыхмаг истәсәләр дә, бизи бир-бири-миздән ајырмаг истәсәләр дә, бачармадылар”. Көзәл фикирди, елә дејилми?

– Бәхтијар мүәллим, сиз бир ше’риниздә јазырсыныз: Ја-радыбды инам мәни, мән инамын өвладјам”. Бәс бу күн не-чә, бу инам јашајырмы?

— Билирсиниз, мән һәмишә инамла јашамышам. Мән һәлә о ғырмызы империја дөврүндә истиглалымыза говушаҗағымыза

инанырдым. Башга чүр ола билмәзди. Бурада јенә дә Һејдәр Әлијеви хатырламаја билмирәм. Бир дөфә Ирана кедирдик, онда Һ. Әлијев Нахчыванда бачысынын свиндә јашајырды. Елә олду ки, кечәни Нахчыванда галмалы олду. Мән дедим ки, кедирәм Һејдәр Әлијевин јанына. Һеч кәс мәнимлә кетмәди. Дүз 4 саат отуруб сөһбәтләшдик. Мән онда бир суал вердим, дедим ки, Һејдәр мүәллим, сиз о заман зирвәдә оlanda Совет Һөкүмәтинин пуч олдуғуну билмирдиниз? О исә чаваб верди ки, гој сәмими дејим: Јох. Мән инанырдым ки, милләтимин инкишаф вә тәрәпти-си јалныз бу јолдадыр. Мән јенә дә сорушдум ки, нечә ола биләр ки, бу ағлын, бу зәканын, бу сijasәтин саһиби Совет Һаки-мијјәтинин бошлуғуну билмәсин, дујмасын? Бу заман исә Һејдәр Әлијев мәним суалыма суалла чаваб верди. Деди ки, сәнин о вахт милләтчи, совет гурулушуна дүшмән олдуғуну мән билирдим, ја јох? Дедим, билирдиниз. Деди ки, бәс онда мән сәни нијә о за-ман һәбс етдирмир, әксинә, фитнәләрдән горујурдум? Даһа сон-ра Һејдәр Әлијев мәнән сорушду ки, депутат сечиләркән сәнә дедијим сөз јадындадырмы? Һеч чүр јадыма сала билмәдим. Һеј-дәр Әлијев һәмин сөзү мәним јадыма салды. Сонра күндәлијимә баханда һәмин сөзә раст кәлдим. О заман Һејдәр Әлијев мәнә демишди ки, “сәнә орден вериб, депутат едирәм ки, ајағынын ал-ты мөһкәм олсун, сән ишини көр”. Даһа адама нә дејәрләр?..

Мүсаһибәни апарды:

Сәфаил МУСАЈЕВ.

“Јени Азәрбајчан” гәзети, 2 ијул. 1997,

АБШ-ЫН ДӨВЛӘТ КАТИБИ ЧӘНАБ ЧЕЈМС БЕЈКЕРӘ АЧЫГ МӘКТУБ

ЧОХ ҺӨРМӘТЛИ ЧӘНАБ БЕЈКЕР!

Бир ај әрзиндә Сизи икинчи дөфә нараһат етмәји өзүмзә рә-ва билдик. Сизин Јүрчүстанла јанашы, Азәрбајчан Республика-сына да јардым көстәрилмәмәсинә даир бәјанатынызла бағлы биринчи мәктубумуз Сизин Москвадан Бишкекә учушунуз әрә-фәсиндә телеграфла АБШ-ын јүксәк сәфирлији васитәсилә ады-ныза көндәрилмишиди.

Һәмин телеграмы Москвада алачағыныза үмидимиз олмады-ғындан бә’зи мәтләбләримизи ачыг мәктуб шәклиндә шәрһ ет-мәк гәрәрына кәлдик.

Информасија мәнбәләринин мә’луматына көрә, бу кәлиши-нинизин програмына Ермәнистан Республикасынын пајтахты Јере-вана сәфәр дә дахилдир. Биз Сизин миссијанызы АБШ Дөвләт Департаментинин ССРИ харабалығлары үзәриндә јаранмыш мүс-тәгил республикаларын проблемләринә мүнәсибәти таразлаш-дырмаг нијјәти илә бағлы олан мүсбәт характерли керчәклик ки-ми гәбул едирик.

Лакин Сизин програмынызда үчүнчү әлләрдән верилән ин-формасија чәрчивәсиндән кәнара чыхмаға имкан јарадан Азәр-бајчана сәфәриниз тәәссүф ки, нәзәрдә тутулмамышдыр. АБШ кими бөјүк өлкәнин сijasәтинин гәрәзчилик һиссиндән һәлә та-мамилә азад олмамасы барәсиндә фикирләшмәк истәмәздик. Је-ри кәлмишкән, бизим фикримизчә, бурада сөһбәт дүнја сijasә-тиндән кедир. Бизим рекионун проблемләри илә марагланан һәр кәс билир ки, Гафгаз евимиз дағыдычы хәстәлијә мүбтәла ол-мушду, елә бир хәстәлијә ки, онун көкләрини хагллары сәтһи олараг “пис” вә “јахшы”лара, “вичданлы христиан”лара вә “екс-тремист мүсәлман”лара ајырмаг дејил, ССРИ-нин чинајәткар

коммунист рəһбərлијинин, ондан  нч  ис   ч нч  ш 'б си баш-
да олмaглa чар монархијасынын илл рл  јеритдији "парчала в 
  мрaнлыг  г" сијас тинд  ахтармaг лaзымдыр.

  наб д вл т кaтиби, хaтырлатмaг ист рдик ки, ABШ-ын
Гафгаз сијас тинин т чр б си бизим  aмымыз  ч н п ш  м ш-
гулиј тимизд н aсылы олмaјарaг, ибр тамизлијин  к р  х сусaн
мaрaглыдыр. 1919-чу илд  Парис (Версал) с л  конфрaнсы баш-
лајарк н б ј к д вл тл р Аврoпaдa в  Америкадa формaлaш-
мыш ерм нип р ст  р кaтлa в  Г рб сoсиaл демократијасынын
К рч стaны м дафи  етм си ил   сaблaшмaгa м чбур олдулар.
  р ики республикa т зликл  конфрaнсa бурaхылды. Г рбин аз
тaныдыгы Aз рбaјчaн н мaј нд   еј' тин  м хт лиф б  aн л р-
л  Франсaјa дахил олмaг  ч н визa верилм ди в  онлар Истан-
булдa  ејли вaхт итирм ли олдулар.

Б ј к дипломaтијa сa  синд  гејри-aди к р н н ш урсузчaсы-
нa г бул етм м к т рзи o замaн Aз рбaјчaн  aгындa ABШ пре-
зиденти В. Вилсондa  нч д н јарадылмыш м нфи р 'ј  бaхмaјa-
рaг, Aз рбaјчaнa гаршы ј н лдилмиш бу г р зли в   һтикар м -
насиб т онун т р финд н д ф едилди. К нч Aз рбaјчaн Респуб-
ликасынын н мaј нд   еј' ти  еч бир гејд-ш ртсиз тaм т ркиб-
д  ABШ президентинин aдындaн Парис  д 'в т олунду. 1919-чу
ил мaјын 28-д  Республiкa Меморaндуму м һз онa т гдим олун-
мушду. Aз рбaјчaн н мaј нд   еј' тинин башчысы  лим рдaн
б ј Топчубашов г бул  ч н ABШ президентин  т ш кк р ун 
билдир р к демишди: "  наб президент, Сиз  м һт ш м Америкa
д вл тинин н мaј нд си кими м рaчи т в  ричa едирик ки,
бизим  лк миз в  хaлгымыз  aгындa информaсијаны бизим  з
дилимизд н ешид синиз. Зирa, биз чox хaллaрдa Аврoпa в  Америкa
м тбуaтындa Aз рбaјчaн  aгындa  агиг т  дабaн-дабaнa
зидд, јaнлыш, т һриф олунмуш, рeaл керч кликд н чox узaг
м 'лумaтлaрa раст к лирик".

Н мaј нд л римиз В. Вилсонa чaғдаш к нл римизин дуруму-
ну чaнлы  кс етдир н т клифл р д  вермишдил р.   мин т к-
лифл рин мaһиј ти Aз рбaјчaнын м ст гиллијинин тaнынмa-
сындaн в  Вилсон принципл ринин Aз рбaјчaнa дa шaмил едил-

* М ктуб рус дилинд  профессор С.  лијарлы ил  бирк  јазыл-
мышдыр. Инкилисч еј чеврилиб Б јкер  к нд рилмишдир.

м синд н, онун јарадылмaгдa олан Милл тл р   миј тин  г бу-
лундaн, ABШ в  Aз рбaјчaн aрасындa дипломaтик  лaг л р јa-
радылмaсындaн ибар т иди.

Н тич д  aғыл в  з кa aмилл ри з ф р чалды. Д вл тл рин
Али Иттифaг Шурасы Aз рбaјчaны Де фaкто оларaг м ст гил
д вл т кими тaныды.  ст лик, ABШ-ын Гафгаздакы миссијaлa-
рынын јардымы ил  1919-чу ил н јaбр aјынын 13-д  Ерм нистан-
лa Aз рбaјчaн миссијасынын р һб ри В.  аскел Aз рбaјчaнa
к лдикд н сонрa, "ерм ни хaлгына  сла г ним к силм ј н"
" м ксев р Aз рбaјчaн хaлгы"  aгындa ј кс к фикирл р с јл -
ди. О, Парисд  ашaғыдакы б јaнaты верди: "... индиј д к aмери-
калылар ерм нил ри аз гaлa Гафгазын јекaн  ч фaкеш, зaваллы
хaлгы кими тaныјырдылар. Ч нки aмерикалы ерм нил р буну   -
миш  бел  г л м  верирдил р. Америка миссијасынын Т ркиј -
ј  в  Гафгазa с ф рл ри aмерикалыларын  кс риј ти  ч н чox
фaјдалы олду. Инди биз бел  бир м һк м  гид еј  к лмишик ки,
б т н ерм нил р бизим д ш нд ј м з кими јaхшы, ел ч  д  б -
т н т ркл р биз  т лгин едилдији кими пис дејилмишл р". Ди-
к р ABШ бригадa кенерaлы Ч.  арбордун р һб рлик етдији баш-
гa бир Америка миссијасынын к лдији г на т aнaлoжи с р т д 
јухарыдакынын ејни олмушд р (  мин с н дл р Aз рбaјчaн Рес-
публикасынын Д вл т Архивинд  сaхлaнылыр: фонд 970).

  наб Б јкер, ситaтлaр  ч н  зr ист јирик, лaкин   мин си-
тaтлaрдa Гафгазы Америка сијас тчил ринин д рк етм синин
б ј к тарихи т чр б си  ксини тaпмышдыр. Бизим университет
м  ллимл римиз бизи лaтын м дриклији руһундa т рбиј  етмиш-
л р: тарих елмин м  ллимиди.

Биз ABШ президенти   наб Бушун Aз рбaјчaнын м ст гил-
лијини тaнымaсы  aгындакы м ктубуну б ј к м мнуниј т  ис-
си ил  гаршыладаг. Дипломaтик  лaг л р јарадылмaсына к лин-
ч , т  с с ф ки, гејд-ш ртл р м вчудд р.

  наб д вл т кaтиби! Сиз  з сијас тинизд  Ерм нистан рес-
публикасына гејд-ш ртсиз  ст нл кл р верирсиниз. Бизим јaл-
ныз   мин м вгеји н з р  aлмaгдaн бaшгa бир чар миз гaлмыр.
Лaкин бу м нагиш ни бирт р фли   лл етм јин м мк нл ј н 
онa к р  ј л верм к олмaз ки, бу ј лдa артыг кифaј т г д р гaн-
лaр aхыдылмышдыр. Сталин "иттифaгы" артыг чaн верир, тари-
хин с һн син  к ч  сулуну г вв тл ндирм кл , т р фл рд н би-

ринин мөнафеләрини аяглар алтына алмагла дикәр төрәфин “әдаләт арзуларыны” сүбута јетирмәк үчүн дәридән-габыгдан чыхан адамлар пәйда олур. Гафгазын бөјүк бәласы бундадыр ки, белә төфәккүр тәрзи гырмызы империја дөврүндән сонра јарадылмыш “Бирлик”дә дә бол-болдур. Бу мә’нада, јахынларда “мә’сум” Јелена Боннерин мәркәзи радиода сәсләнмиш Јелтсинә Бирләшмиш Штатларын Ирага вердији дәрсин ејни илә Азәрбајчана гулагбурмасы вермәсинә даир “радио-мәктүб” васитәсилә олан тәклифи нә демәкдир? һәгигәтән, һекелин лаконик тә’биринчә десәк, идракын дүшкүнлүјү јахынлашыр. Белә бир тәгдирдә, әкәр Русија кечмиш әјјамларда кејдији јандарм палтарыны әјнинә тахыб, Гафгаз евиндә “сүлһ” јаратмаға чәһд көс-тәрсә, кимсә, нәсә газана биләрми? Аллаһ еләмәсин ки, һәр һансы бир бөјүк дәвләт белә бир јолун јолчусу олмағ азарына тутулсун. “Кичик” дәвләтләрә кәлдикдә, Сербиянын Хорватиядакы сербләри “мүдафиә” експерменти өзү һәгигәтләри чох көзәл ачыглајыр. Бизим фикримизчә, һадисәләрин фачиәли кедишинин башга ахара чеврилмәси үчүн платформа мөвчуддур. Бу исә мөвчуд сәрһәдләрин шәксиз бүтөвлүјүнү вә тохунулмазлыгыны е’тираф етмәк вә бурада јашајан бүтүн инсанларын вә милләтләрин конститусија һүгуғларынын тө’мин едилмәси әсасында һәр чүр һәрби гаршыдурманы дәрһал гуртармагла мүмкүн олар. Биз бу әгидәдәјик ки, Гафгаз проблеминин сијаси јолла һәллиндән башга бир јол јохдур. Бу мәсәләни торпағларын башга бир дәвләт төрәфиндән илһағ едилмәси илә һәл етмәк гејри-мүмкүндүр. Бу мә’нада, биз Беларус Республикасынын башчысы Станислав Шушкевичин “Комсомолскаја правда” гәзетинин 1992-чи ил, 9 јанвар сајында шәрһ етдији мөвгејә шәрик чыхырыг: “Мәним әгидәмчә, биз Молдованы танымагда дүзкүн һәрәкәт етдик. Молдованын конститусија һүгуғларынын төрәфдарыјыг. Бәсдир бу көһнә, јыпранмыш зарафатлар, куја Русија өзүнүн Молдовада јашајан русларыны мүдафиә етмәјә борчлудур. Јох! Молдова республикасы орада јашајан русларын мөнафејини мүдафиә едәчәкдир”.

Бурада милләтләрарасы мұнагишләрин һәлли мәсәләсинин концептуал гојулушу тәклиф олунмушдур. Инди јанлыш рә’јә әсасланмајан һәр бир адама әјдындыр ки, Гарабағ мұнагишәсинин әсасыны гоншу республиканын Азәрбајчанда ермәниләрин

марағларыны силаһ күчүнә “мүдафиә етмәк” тәшкил едир, бу мәгсәдлә дә онлар гоншу дәвләтин әразисиндә мұһарибәјә башламышлар. Чәнаб Дәвләт Катиби, мұнагишә төрәфләриндән биринин, индики һалда Азәрбајчанын дипломатик марағ орбитиндән кәнарда ғалмасы кеосијасы бахымдан гәбуледиlmәздир. Мүәјјән дини гурулушу илә бәрабәр Азәрбајчан 1918-1920-чи илләрдә олдуғу кими, өзүнү бејнәлхалғ чәмијјәтлә бирликдә дүнјәви дәвләт шәклиндә көрүр. Бу бахымдан мұһарибәдән сонракы дөврдә АБШ-ла иттифағ дәфәләрлә сынагдан чыхан вә бизә ет-ник чәһәдән јахын олан Түркия Республикасы өрнәкдир. Бу мөвзуда дәринә вармаға лүзум көрмүрүк. Бу тарихи амилә мәһәл гојмадан һәр һансы бир демарша-дипломатик вә сијаси тәдбирә јол вермәк олмаз. Чүнки белә јанашма јахын вә узағ мәгсәдләрә бахмајарағ бу вә ја дикәр дәрәчәдә “дүнјәви” јолла инкишафа пәл вурачағ ислам амилинин еһтијат гүввәләрини јарада биләр.

Чәнаб Дәвләт Катиби, биз чәтин проблемләримизи Сизинлә бөлүшмәји, дигтәтинизи тәкзиболунмаз тарихи-етик амилләрә јөнәлтмәји өзүмүзә рәва көрдүк. Биз әминик ки, онлар дүнја хәритәсиндәки гајнар нөгтәләрдә көркилијин ләғв едилмәсиндәки хидмәти бүтүн өлкәләрдә гејд олуан АБШ харичи сијасәт идарәси рәһбәринин дигтәтини чәлб едәчәкдир.

Русча мәтни 31 јанвар 1992-чи ил
№ 5 (120) “Азәрбајчан” гәзетиндә дәрч олунмушдур.

ҺӨРМӘТЛИ ЧӘНАБ СӘФИР РИЧАРД КОЗЛАРИЧ!

Мән сijasәтчи дежиләм, адичә шаирәм вә бүтүн өмрүм боју дүн-
јаја вә дүнјада чәрәжан едән һадисәләрә шаир көзү илә бахмышам.

Ушаглыгдан ән чох нифрәт етдијим вә горхдугум шеј — әдаләт-
сизлик олмуш вә өмрүм боју һагсызлыға, әдаләтсизлијә гаршы үс-
жан етмишәм. Парадокса бахын: мән бу тәбиәтлә Совет адланан
фашист режиминдә јашамалы олдум вә өмрүм боју Америкадакы
сәрбәстлијә, фикир азадлыгына вә демократијаја һәсәллә бахдым.

Амма...

Мајын 19-да (1994) күтләви информасија васитәләри нүма-
јәндәләри үчүн кечирдијиниз мәтбуат конфрансында Сиз деди-
низ: “Азәрбајчан умур ки, биз кунәһкары бармагла көстәрәк.
Амма бу, мунәгишәнин һәллинә көмәк едә билмәз. Биз Јахын
Шәргдә бунун шаһиди олдуғ”.

Доғрусу, бу мунәкимәнизи һеч баша дүшә билмәдим.

Әкәр АБШ фәвгәлдәвләт кими әдаләтин вә һәгигәтин мұда-
фиәчиси миссијасыны бојнуна көтүрүбсә, нијә кунәһкары бар-
магла көстәриб јериндә отуртмур? Мәкәр сизә мә’лум дејил ки,
артыг 6 илдир мунәрибә Азәрбајчан торпағында кедир? Мәкәр
сиз билмирсиниз ки, ермәни гошунлары Русијанын көмәји илә
Азәрбајчан торпағларынын 20 фаизини ишғал едиб? Мәкәр сиз
билмирсиниз ки, бу ишғалда Русијанын да мәнәфеји вар? Мәкәр
сиз билмирсиз ки, торпағларымызын ишғалы илә Русија бизи диз
чөкдүрмәк, бу васитә илә рус гошунларыны мунәһидәчи ады илә
сәрһәдләримизә јеритмәк истәјир?

3 күн әввәл Русијанын мұдафиә назири Грачов “Вести” вери-
лишиндә бизи ачыг-ајдын һәдәләјиб деди: “Ја рус гошунларынын
мунәһидәчи ады илә Гарабағ сәрһәдләринә көлмәсинә ичазә ве-
рин, ја да мәнв олачагынын”.

Мәкәр АБШ буну билмир? Сиз билмирсиниз ки, бүтүн бунлар
Русијанын бизә гурдуғу тәләдир? Буну билә-билә Сиз бизим торпа-
ғларын ишғал олунуб-олунмадығыны да шүбһә алтына алырсыныз.

Бәс ишғал нечә олур?

Торпағларымызын ишғал олундуғуну сүбут етмәк үчүн биздән
факт тәләб едирсиниз. Белә чыхыр ки, көјдәки кунәшин варлы-
гына да сүбут ләзыммыш...

Бәли, биз кичик бир өлкә олмагла фәвгәлдәвләт АБШ-дан
умуруғ ки, кунәһкары бармағы илә көстәрсин. Чүнки о, өзүнү
бүтүн дүнјада инсан һағларынын мұдафиәчиси, һағ вә әдаләт
бајрағдары кими таныдыр. Амма, нәдәнсә, бизим һағтымызы мұ-
дафиәдән чәкинир. Бәли, нә гәдәр ки, АБШ агрессору бармагла
көстәриб, она кунәһкар вә ишғалчы олдуғуну ачыг-ачыгына де-
мир, ишғалчы илә ишғала мә’руз галаны ејни көзлә көрүр, Ер-
мәнистан Русијанын көмәји илә истәдијини едәчәк.

Сиз исә бизи ишғалчы адландырағар бизә көстәриләчәк гума-
нитар јардыма да вето гојдунуз.

Президентиниз Б. Клинтон бизим президентә көндәрдији мәк-
тубунда Ермәнистанын Азәрбајчан торпағларыны ишғал етмәсин-
дән данышмыр. Куја һеч белә шеј јохдур. Амма биздән тәләб
едир ки, Ермәнистаны блокададан азад едәк. Күлмәли дејилми?

Сизчә, будурму әдаләт?

Чыхышынызда дединиз ки, кунәһкары бармагла көстәрмәк
бу, мунәгишәнин һәллинә көмәк етмәз вә буна Јахын Шәргдәки
мунәгишәни мисал чөкдиниз.

Мән дејирәм, әксинә. Сиз Јахын Шәргдәки мунәгишәдә дә
кунәһкары мәнз бармағынызла көстәрмәдијинизә көрә мунәги-
шә бу гәдәр узанды. Сиз ејни шеји бизим дә башымыза кәтир-
мәк истәјирсиниз. Әкәр әрәбләр Израил торпағыны ишғал етсәј-
ди, Сиз онлары дәрһал бармағынызла көстәриб јериндә отурдар-
дыныз. Нечә ки, Күвејтдә мәнәфејиниз олдуғу үчүн Ираға мугәс-
сир олдуғуну нәинки бармағынызла көстәрдиниз, көјдән вә јер-
дән төкдүјүнүз бомбаларла Ирағы дармадағын етдиниз. Вә бунун-
ла да әдаләти бәрпа етдијинизи билдирдиниз.

Доғрусуну дејим ки, өмрүм боју әдаләт вә һәгигәт өлкәси кими
таныдығым, Јер күррәсинин ағсагалы билдијим АБШ-ын бизим ба-
шымыза кәтирилән бу мүсибәтләрә биканәлијини көрәндән сонра
Јер үзүндә һағ-әдаләт вә һәгигәтин олмадығына инанмышам.

“Ајдынлығ” гәзети, 27 мај, 1994.

Китабын ичиндәкиләр

Нәфәсин, сәсин истиглал һарајы вә енержиси	3
Редактордан	8
Зәти-алиләри һәјдәр Әлијев чәнабларына мәктуб	9

Вәтән вә истиглал

Вәтән очағынын истиси	13
Дағлыг Гарабағ: иддиалар вә һәгигәт	16
Ваһид - бөлүмәз	27
Шәнбә кечәсинә кедән јол	35
Имтаһан	102

Сәнәткар вә чәмијјәт

Һарам тикә вә ја "Ағ гызыл"ын гара ләкәси	109
Шәхси фикир - ичтиман дујгу	115
Кедәнин архасынча	120
Јанан да мән, јаман да мән	125
Әдәвәтә һаггымыз вармы?	131
Ана дилим - ана көкүм	135
Ифтираја чаваб	142
Ана дили	148
Ләјагәт	150
Јенијәтмә вә заман барәдә дүшүнчәләр	157

Көрүшләр, мүсаһибәләр, мәктублар

Азәрбајҗан Президенти һәјдәр Әлијев хәстәханада халг шаири	
Бәхтијар Ваһабзаде илә көрүшмүшдүр	165
Сүләјман Дәмирәл: Сиз түрк дүниасынын	
јашајан ән бөјүк шаирисиниз	177
Истиглал наминә	184
Мәним фикрими тәһриф етмишләр	187
"Сессия чағырмаг шәхси тәшәббүсүм иди"	191
"Јарадыбдыр инам мәни..."	197
АБШ-ын дәвләт катиби чәнаб Чеймс Бейкерә мәктуб	201
Һөрмәтли чәнаб сәфир Ричард Козларич!	206

Рәссамы **Заур Әлијев**

Техники редактору **Елмира Тагыјева**

Корректору **Фирузә Нагыјева**

Чапа имзаланмыш 12.01.98. Кағыз форматы 60х90 1/16. Шәрти чап вәрәги 13,0.
Учот-нәшр вәрәги 13,0. Тиражы 500. Сифариш 5610. Мүтавилә гијмәти илә.

"Азәрбајҗан" нәшријјаты
370146 Бақы, Мәтбуат проспекти, 529-чу мөһәллә

1116
1327

Вәтән вә истиглал

Сәнәткар вә чәмијјәт

Көрүшләр, мусаһибәләр,
мәктублар

